UNIVERSITY OF HELSINKI

https://helda.helsinki.fi

Helda

Keisarin oikea käsi : Venäjän valtiollinen johtaminen ja Suomi

Tiihonen, Seppo

2015

Tiihonen, S 2015, Keisarin oikea käsi : Venäjän valtiollinen johtaminen ja Suomi. Vuosikerta. 2015, 1. toim, Unigrafia, Helsinki.

http://hdl.handle.net/10138/327727

cc_by_nc_nd
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Keisarin oikea käsi

Venäjän valtiollinen johtaminen ja Suomi

Seppo Tiihonen

Keisarin oikea käsi

Venäjän valtiollinen johtaminen ja Suomi

Seppo Tiihonen

© Seppo Tiihonen 2015

Taitto ja kansi: Marko Oja

Painatus: Unigrafia Oy, Helsinki

ISBN 978-952-93-5711-6 (nid.)

ISBN 978-952-93-5712-3 (PDF)

Esipuhe

Keisarin oikea käsi on jatkoa vuonna 2014 ilmestyneelle yleisteokselle *Oikea käsi*. Teossarjan ensimmäisessä osassa käsittelin valtiollisen johtajan neuvonantajia koskeneen käytännöllisen ja tieteellisen keskustelun historiallisia juuria vanhasta antiikin Kiinasta, Intiasta ja Kreikasta nykyaikaan saakka. Kirjan ensimmäisessä osassa nostin esille niin sanottuja ruhtinaan neuvonantajakirjoja, joissa annettiin ohjeita siitä kuinka hallitsijan tulisi valita avustajansa ja neuvonantajansa ja kuinka heidän kanssaan tulisi toimia. Tunnetuimmista uuden ajan alun kirjoittajista nostin esille Niccolò Machiavellin, Baldassare Castiglionen ja Justus Lipisiuksen. Tämän jälkeen tein pitkän hypyn 1900-luvulle ja käsittelin Yhdysvaltain ja Ranskan presidenttien sekä Ison-Britannian pääministerien neuvonantajajärjestelmiä. Jo antiikin aikana sanottiin, että valtiolliset johtajat tarvitsevat erilaisia neuvoja ja neuvonantajia, virkamiehiä ja muita oikeita käsiä.

Tämän teoksen, *Keisarin oikea käsi*, kohteena ovat Venäjän keisareiden valtiollisen johtamisen neuvonantajat Suomen hallitsemisessa vuodesta 1809 maaliskuun 1917 vallankumoukseen saakka. Kohdistan tarkasteluni Suomen asemaan Venäjän valtiojohtamisessa. Kysyn ketkä avustivat keisareita Suomen hallitsemisessa osana keisarikunnan valtiollista johtamista. Rajautuminen valtiolliseen johtamiseen tarkoittaa sitä, että en käsittele Suomen sisäisten asioiden hallitsemista enkä hallintoa.

Olen kirjoittanut tätä teosta hyvin pitkälle samaan aikaan kun kolmiosaisen teossarjan ensimmäistä nidettä *Oikea käsi*. En toista aiemmin esittämiäni yleisiä pohdintoja neuvonantamisesta, neuvonantajista tai hallitsijan ja neuvonantajan välisistä suhteista. Teoksessa Oikea käsi käsittelin jo yleisesti Venäjän keisareiden neuvonantajajärjestelmää 1700-luvulla sekä myös Ruotsin kuninkaiden neuvonantajia 1600- ja 1700-luvulla. Näin ollen saatan tässä teoksessa siirtyä suoraan käsittelemään 1800-luvun alkua ilman katsausta sitä edeltävään aikaan. Työn alla olevassa kolmannessa osassa käsittelen Suomen valtiojohdon neuvonantajia

Marko Oja on jälleen kerran erinomaisella ammattitaidolla taittanut teoksen ja suunnitellut kirjan kannen. Lisäksi hän on avustanut eri tavoin teoksen loppuun saattamisessa. Käsikirjoituksesta olen saanut kommentteja dosentti Raimo Savolaiselta. Raimo on ystävä ja erinomainen hallintohistorian ja Suomen 1800-luvun valtiollisen eliitin asiantuntija, jonka

kanssa työskentelimme yhdessä hallintohistoriakomiteassa. Käsikirjoituksen ovat lukeneet myös tyttäreni Noora Tiihonen ja puolisoni Paula Tiihonen. He ovat myös pitäneet uskoa siihen, että kyllä tätä hanketta kannattaa jatkaa. Kiitos heille kaikille saamastani avusta, tuesta ja kannustuksesta. Kiitän myös Unigrafian johtaja Hannele Kaurannetta jälleen kerran sujuvasta yhteistyöstä ja Unigrafian tarjoamista erinomaisista palveluista.

Kruununhaassa 1.6.2015

Seppo Tiihonen

1 OLIKO VENÄJÄN KEISARIKUNNAN KUKISTUMINEN NEUVONANTAJIEN VIKA?
1 Monenlaisia neuvonantajia
5 Mitä on valtiojohtaminen?
8 Teoksen rakenne

10 ALEKSANTERI I
10 Aleksanteri I Venäjän hallitsijana
26 Suomi Venäjän valtiollisissa kaavailuissa ennen Aleksanteri I:n aikaa
29 Ketkä auttoivat keisaria Suomen hallitsemisessa 1808–09?
37 1809 luotu Suomen suuriruhtinaskunnan hallitsemisjärjestelmä
39 Aleksanterin neuvonantajat Suomen hallitsemisessa 1810–25

48 NIKOLAI I
48 Nikolai I Venäjän hallitsijana
59 Nikolai I:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

67 ALEKSANTERI II
67 Aleksanteri II Venäjän hallitsijana
77 Aleksanteri II:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

85 ALEKSANTERI III
85 Aleksanteri III Venäjän hallitsijana
91 Aleksanteri III:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

96 NIKOLAI II
96 Nikolai II:n valtakauden ensimmäinen vuosikymmen
107 Nikolai II:n valtakauden toinen vuosikymmen
120 Nikolai II:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

136 JOHTUIKO KEISARIKUNNAN LUHISTUMINEN NEUVONANTAJISTA?
136 Venäjän valtiojohtamisen suurstrategia
141 Venäjän hallitsemispolitiikka
143 Autokratia uudistumisen esteenä
149 Suomen paikka keisarikunnan valtiollisessa johtamisessa

159 VIITTAUKSET

177 LÄHTEET

186 LIITE: KENRAALIKUVERNÖÖRIT JA MINISTERIVALTIOSIHTEERIT

Pääministeri Paasikiven määritelmä pääministerin tehtävistä:

> *Minä ... hoidan vain suuria asioita, yksinomaan suuria asioita. Yksityisillä asioilla ei minua saa kukaan vaivata enkä minä vaivaa edes omilla yksityisillä asioillani itseäni. Yksinomaan valtion asioita, valtion suuria asioita minä hoidan.* [1]

Oliko Venäjän keisarikunnan kukistuminen neuvonantajien vika?

Monenlaisia neuvonantajia

Pääotsikossa esitetyn kysymyksen taustalla on oletus, että hallitsijat aikoinaan ja valtionpäämiehet ja hallituksen päämiehet nykyään tekevät päätöksensä saamiensa neuvojen pohjalta. Se ei tietenkään tarkoita sitä, että valtiollisen johtajan olisi seurattava saamiaan neuvoja. Vanhassa monarkistisessa hallitsemiskirjallisuudessa lähdettiin siitä, että hallitsija ei voi toimia väärin. Jos hallitsija kuitenkin tekee vääriä päätöksiä, se johtuu neuvonantajista ja he saavat kantaa siitä myös vastuun. Näin ollen autokraattisesti hallitun Venäjän osalta vastaus otsikon kysymykseen oliko Venäjän keisarikunnan kukistuminen neuvonantajien vika, on selkeä: Venäjä kukistui siitä syystä, että keisarilla oli huonot avustajat. Tästä on johdettavissa seuraava Suomea koskeva päätelmä: koska Suomi sai itsenäisyytensä Venäjän luhistumisesta, Suomen itsenäistyminen johtui keisarin huonoista neuvonantajista. Kun tätä ajatusta seurataan eteenpäin, seuraava looginen päätelmä on: ketä nämä neuvonantajat olivat? Riittääkö, että paneudutaan viimeisen keisarin, Nikolai II:n neuvonantajiin vai pitääkö mennä edellisiin keisareihin saakka?

Edellistä kärjistystä vastaan on helppo esittää vastaväitteitä ja sanoa, että keisarikunnan luhistuminen oli seurausta monimutkaisesta prosessista, jossa on otettava huomioon Euroopan suurvaltapolitiikka ja pitkän aikavälin taloudelliset ja sosiaaliset muutokset ja rakenteelliset trendit. Suomi pääsi itsenäistymään, kun ensimmäisen maailmansodan asetelmat ja Venäjän vallankumous olivat avanneet portit Venäjän hajoamiselle, mitä suomalaiset käyttivät hyväkseen. Vaikka seuraisimme tätä ajatusjuoksua, joudumme uudestaan saman kysymyksen äärelle, mistä syystä Venäjä suistui vallankumouksen syövereihin? Olivatko Venäjän hallitukset ja ministerit poikkeuksellisen huonoja ja olivatko Venäjän virkamiehet

kehnompia ja pätemättömämpiä kuin muiden eurooppalaisten suurvaltojen hallitukset ja virkamiehet?

Päteväkään hallituksen päämies ei pärjää tehtävissään ilman hyviä avustajia. Neuvonantajan tai lähimpien avustajien valinta on valtiollisen johtajan yksi tärkeimmistä tehtävistä. On sanottu, että valtiollisen johtajan onnistumisen tehtävässään määrittää hänen kykynsä valita oikeanlaiset neuvonantajat. Kaiken sanotaan riippuvan siitä.

Lehdistössä kiinnitetään nykyisin huomiota valtiollisten johtajien avustajiin, tukijoihin ja takapiruihin.[2] Parlamentaarisessa demokratiassa julkisen vallankäytön keskeisiä periaatteita ovat julkisuus ja vastuunalaisuus. Julkisuutta kiinnostavat aina piilossa olevat asiat. Huomion kohdistaminen valtiollisten johtajien takahuoneisiin ja varjossa oleviin rakenteisiin ei ole tirkistelyä: valtiollisten johtajien takahuoneissa vaikutusvaltaa käyttävät harmaat eminenssit, keittiökabinetit, konsultit tai takapirut eivät ole kiinnostavia pelkästään inhimillisen uteliaisuuden takia, vaan koska takahuoneissa käytetään valtaa, joka sinne ei perustuslain mukaan kuulu.

Suomalaisessa valtiollista johtamista ja johtajia koskevassa tieteellisessä tutkimuksessa neuvonantajat eivät ole saaneet huomiota, jonka ne ansaitsisivat. Kansainvälisessä keskustelussa neuvonantajien tutkimuksella on pitkä historia. Olen käsitellyt tätä 2014 ilmestyneessä tutkimuksessa *Oikea käsi*. Tuntemattomia johtajien oikeat kädet eivät ole Suomessakaan.

Oikea käsi -teoksessa käsittelin hallitsijoiden neuvonantajia erilaisista perspektiiveistä. Teoksen alkuosassa pureudun valtiollisten johtajien neuvonantajien rooliin muinaisesta Kiinasta, Intiasta, islamilaisesta kulttuurista antiikin ja Machiavellin kautta valistusaikaan saakka. Teoksen lopussa paneuduin Yhdysvaltain presidentin ja Ison-Britannian pääministerin poliittisen johtamisen rakenteisiin ja neuvonantajiin. Teos osoittaa, että 400 eKr. Kiinassa kirjoitetuissa neuvonantajakirjoissa esitetyt ajatukset ovat edelleen monilta osin paikkansa pitäviä. Ylimpien valtiollisten johtajien neuvonantajia olivat hallituskanslioissa toimivat virkamiehet, ministerit, luotetut ystävät ja lojaalit avustajat. Teos *Oikea käsi* ei käsittele Suomea, josta päätin tehdä erillisen tutkimuksen. *Oikea käsi* toimii tämän Suomen suuriruhtinaskunnan valtiojohtamista koskevan teoksen viitekehyksenä.

Jaan Suomen valtiollisen johtamisen neuvonantajiin keskittyvän tutkimuksen kahteen osaan, suuriruhtinaskunnan ja itsenäisyyden kauteen. Suomen suuriruhtinaskunnan valtiollisen johtamisen asetelmat ovat tyystin erilaiset kuin itsenäisen Suomen valtiojohtamisessa. Tämä teos *Keisarin oikea käsi* kohdistuu keisarin neuvonantajiin Suomen suuruhtinaskunnan valtiollisessa johtamisessa. Myöhemmin ilmestyvä teossarjan kolmas osa, *Presidentin ja pääministerin oikea käsi* kohdistuu tasavallan presidentin ja pääministerin neuvonantajarakenteisiin ja neuvonantajiin.

Valtiollisessa johtamisessa otetaan kantaa valtion hallitsemisen kaikkein oleellisimpiin asioihin, erityisesti ulkopolitiikkaan, sotilaallisiin turvallisuuskysymyksiin, valtiojärjestykseen ja hallintojärjestelmän rakenteeseen. Vaikka mainitut kysymykset kuuluvat kaikissa valtioissa hitaasti muuttuviin instituutioihin, niitä täsmennetään ja pidetään yllä kansainvälisen

politiikan asetelmien muuttuessa. Perusteet määritellään ulko- ja turvallisuuspolitiikan hiljaisesti hyväksytyssä tai julkilausutussa suurstrategiassa. Erityisesti Venäjällä, joka oli autokratia aina vuoden 1917 vallankumouksiin saakka, valtiollisen johtamisen strategia kuului hallitsemisen suuriin salaisuuksiin.

Tämän teoksen kohteena ovat keisarin valtiollisen johtamisen neuvonantajat Venäjän Suomi-politiikan määrittelyssä. Teoksen varsinaisena kohteena ovat neuvonantajat, ei heidän harjoittamansa Suomi-politiikkaa. Tätä erottelua tehdessäni toki tiedostan, että neuvonantajia on vaikea erottaa politiikan sisällöstä. Hallitsijat kuulevat erilaisia neuvonantajia siitä syystä, että he edustavat erilaisia politiikan alueita ja politiikan sisältöä. Näin ollen käsittelen myös itse politiikkaa tarpeen mukaan. Se ei ole kuitenkaan teokseni kohteena.

Suomi oli vuosina 1809–1917 osa Venäjän keisarikuntaa, sen suuruhtinaskunta. Suomella ei ollut omaa ulkopolitiikkaa eikä omia asevoimia eikä siten omaa keisarikunnasta erottautuvaa valtiollisen johtamisen politiikkaa. Suomella oli kuitenkin oma paikkansa keisarin määrittämässä Venäjän valtiollisen johtamisen suurstrategiassa ja se määrittyi Suomen maantieteellisen aseman pohjalta. Teokseni kohteena on se keisarin valtiollisen johtamisen politiikka, jossa Suomen suuriruhtinaskuntana sijoitetaan osaksi keisarikunnan valtiollisen johtamisen suurstrategiaan ja Venäjän johtamisen yleistä järjestelmää.[3] Keskityn keisarin neuvonantajiin tuon politiikan valmistelussa ja muotoilussa. Ketkä auttoivat, ja miten, keisaria määrittelemään Suomen aseman ja roolin keisarikunnan valtiollisessa johtamisessa ja sen mukaisesti ulkopolitiikassa, turvallisuuspolitiikassa sekä valtiojärjestyksen ja hallintojärjestelmän uudistamisessa? Kun Suomen suuruhtinaskunnalla ei ollut valtiollisen johtamisen politiikkaa, selvitän erityisesti keisarin suomalaisten neuvonantajien roolia Venäjän harjoittamassa Suomi-politiikassa.

Kohdistan huomion niihin Venäjän valtiollisen johtamisen instituutioihin, joiden kautta keisari teki päätöksiä ja harjoitti valtiollista johtamista, sekä neuvonantajiin. Keskeisimpiä ovat ministerit, Keisarillisen kanslian ylimmät virkamiehet, keisaria henkilökohtaisesti edustavat virkamiehet, keisariperheen jäsenet – puoliso, äiti, suuriruhtinaat – henkilökohtaiset ystävät ja keisarin kasvattajat. Erittelen tätä institutionaalista järjestelmää ja sen muutosta vuosina 1809–1917. Erityisesti selvitän sitä, kuinka valtiollisen johtamisen muutokset johtuivat keisareiden henkilökohtaisista johtamistulkinnoista ja heidän neuvonantajistaan.

Lähtökohtaoletuksenani on, että Suomen asioita käsitelleiden neuvonantajien valintaperiaatteissa heijastuivat keisarikunnan valtiollisen johtamisen kulloisetkin periaatteet ja keisareiden henkilökohtaiset johtamistulkinnat. Oletan keisarikunnan valtiollisen johtamisen näkökulmien vaikuttaneen keisarin Suomen asioita käsitelleiden neuvonantajien valintaan.

Aleksanteri I määritteli Porvoon valtiopäivillä 1809 pitämässään puheessa Suomen suuriruhtinaskunnan hallitsemisen periaatteet. Sen mukaisesti Venäjän keisareiden lähimmät neuvonantajat Suomen suuriruhtinaskunnan hallitsemisessa olivat kenraalikuvernööri ja ministerivaltiosihteeri. Kaikki seuraavat keisarit vahvistivat tämän hallitsijavakuutuksissaan. Näin ollen keisarikunnan viranomaiset ja ministerit eivät päässeet osallistumaan Suomen sisäisten asioiden hoitamiseen eli keisarin toimintaan Suomen suuriruhtinaana. Keisarin

henkilökohtaisten luottomiesten vaikutuksesta keisarin käsityksiin Suomesta ja keisarikunnan Suomi-politiikasta on keskusteltu varsin vähän. Suomalaisessa tutkimuksessa käsitellään laajasti keisarin suomalaisia neuvonantajia Suomen sisäisten asioiden valmistelijoina, mutta ei keisarikunnan valtiollisen johtamisen perspektiivistä. Kun sanotaan, että keisarit hallitsivat Suomea vuodesta 1809 vuoteen 1917 samojen periaatteiden mukaan, ei oteta huomioon aivan oleellisia muutoksia Venäjän kansainvälisessä asemassa, valtiollisessa johtamisjärjestelmässä eikä keisareiden henkilökohtaisia johtamisprofiileja. Kaikki nämä tekijät heijastuivat siihen, kuinka keisari ja hänen valtiollisen johtamisen institutionaaliset neuvonantajat arvioivat Suomen asemaa keisarikunnassa.

Suomalaisessa tutkimuksessa on laajasti kiinnitetty huomiota Venäjän turvallisuusympäristön muutoksen – tai oikeammin koettuun muutokseen Pietarin sotilaspiireissä ja ulkopolitiikan johtokeskuksessa – vaikutukseen siinä, millaisia näkökantoja keisari otti huomioon Suomen suuriruhtinaskuntaa hallitessaan.[4] Tästä huolimatta julkista keskustelua Suomen asemasta hallitsevat Suomen ja Venäjän sisäiset kehityspiirteet ja käsitykset keisareiden henkilökohtaisista luonteenpiirteistä.

Vakiintunut käsitys on, että 1800-luvun alussa neuvonantajat olivat enimmäkseen Pietarin hovimiehiä, jotka saivat asemansa sukutaustansa perusteella. Vuosisadan lopulla keisari tuli kuitenkin yhä riippuvaisemmaksi armeijasta ja byrokratiasta, jonne myös perinteinen eliitti alkoi kiinnittyä, vaikka se muuttuikin yhä enemmän meritokraattiseksi instituutioksi. Sieltä keisari poimi avustajakseen itselleen lojaaleja miehiä. Monilla heistä oli edelleen ylhäinen sukutausta.

Neuvonantajia käsitellessäni erotan näkyvän virallisen institutionaalisen tason ja näkymättömän epävirallisen tason. Institutionaalisia avustajia ovat säädöksissä määritellyt viranomaiset ja virkamiehet. Virkamiesten nimet löytyvät valtiokalentereista. Epävirallisia neuvonantajia olivat ystävät ja luotetut tukijat. Yritän tässä teoksessa tunnistaa heitä. Henkilökohtaisten avustajien ja neuvonantajien tunnistaminen on vaikeaa. Keisarit pitivät yhteyttä luottomiehiinsä ja ystäviinsä eri tavoin. He tapasivat heitä satunnaisesti kahdenkeskisissä tapaamisissa, hovin yleisissä tilaisuuksissa, jossa he voivat keskustella tärkeistäkin asioista hyvinkin lyhyesti, mutta niin, että keskustelu jätti pysyvät jäljet hallitsijan käsityksiin asioista. Vaikutusvaltaiset lehtimiehet ovat hyviä esimerkkejä tällaisista tärkeistä taustavaikuttajista.

Myöskään virkamiesten vaikutus ei määrittynyt pelkästään heidän virka-asemansa perusteella. Keisarit ovat aina nimittäneet virkamiehiksi ystäviään ja luotettavana pitämiään henkilöitä. Syyt ovat hyvin moninaiset. Keisarit ovat pitäneet heitä joko lojaaleina, ehdottoman luotettavina, tai taitavina ja osaavina henkilönä, tai he kuuluvat keisarin kannalta tärkeisiin verkostoihin tai mahtisukuihin, jotka ovat vuosisatoja kuuluneet hoviin. Kaikki virkamiehet eivät ole tasa-arvoisia neuvonantajia. Jotkut ovat tärkeämpiä kuin toiset. Lisäksi he ovat tärkeitä eri syistä. Jotkut ovat tärkeitä työmyyriä, jotkut tärkeitä informantteja ja juorujen kertojia, ja jotkut tärkeitä pelkästään siitä syystä, että heidät pidetään rauhallisina. Näistä verkostoista ja niissä toimivien henkilöiden roolista on saatavissa enemmän satunnaisia kuin kattavia tietoja.

Mitä on valtiojohtaminen?

Koska tämän teoksen keskiössä ovat valtiojohtamisen neuvonantajat, käsitettä valtiojohtaminen on täsmennettävä. Valtiojohtamisen sisältö määrittää sen, millaista tukea johtaja tarvitsee ja millaista tukea hänelle tarjotaan. Mitä on valtiojohtaminen?

Hallitsijan ja maan poliittisen johtajan kykyä johtaa valtiota on vanhastaan kutsuttu valtiotaidoksi.[5] Valtiojohdon tehtävänä on pidetty kansakunnan olemassaolon turvaamista ja rauhan ylläpitämistä sekä ihmisten elinolojen vakaan kehityksen varmistamista. Valtiotaidon on perinteisesti katsottu rajoittuneen ulkoasioiden ja sotilaallisten kysymysten eli turvallisuuspolitiikan alaan. K. R. Brotheruksen Valtiotieteiden käsikirjassa (1922) esittämässä suomalaisittain klassisessa määritelmässä valtiotaitoa ei rajoiteta vain turvallisuuspolitiikan hoitoon. Brotheruksen mukaan valtiotaito on taito ”nähdä mitkä päämäärät vastaavat valtion etua tilanteessa, jossa ristiriitaiset edut ja pyrkimykset kilpailevat keskenänsä valtion sisäpuolella sekä suhteissa toisiin valtioihin. Valtiotaito on kyky löytää oikeat keinot näiden päämäärien toteuttamiseksi.”[6] Vaikka valtiotaito ei rajoitukaan vain turvallisuuspolitiikan hoitoon ja kansakunnan olemassaolon ytimeen, turvallisuuden kysymykset kulkevat sisäpolitiikan edellä.

Valtioetu tarkoitti aikoinaan ruhtinaan, hallitsijan ja heidän kauttaan muotoutuneen valtion etua sekä vallan säilymistä. Valtioedun sisältö samoin kuin siinä seuratut toimintatavat eivät olleet julkisen keskustelun kohteena vaan kuuluivat hallitsemisen salaisuuksiin. Klassisessa Ludvig XIII:n neuvonantajana toimineen kardinaali Richelieun toteuttamassa käytännöllisessä valtiojohtamisessa valtioedun (*raison d’état*) katsottiin olevan vapaa kaikista säännöistä, joita ihmisen on yksityisessä elämässään ja ihmisten keskinäisissä suhteissaan noudatettava. Lisäksi Richelieu loi tulkinnan, jossa katsottiin, että valtion etu ja sen yksittäisen jäsenen etu eivät aina ole keskenään sopusoinnussa. Yleinen etu ajaa kansalaisen edun edelle. Valtiojohdon ja valtiollisen johtajan tehtävä on klassisessa kansallisen edun doktriinissa taivutella kansalaiset palvelemaan yleistä etua ja hylkäämään henkilökohtaiset pyrkimyksensä, kun valtiota uhkaa vaara.[7] Valtiojohtajan ja hänen neuvonantajansa on alistettava uskonnolliset ja moraaliset näkökannat valtioedun tieltä.[8] 1800-luvulla kehittyneen kansallisuustietoisuuden vaikutuksesta valtion etu ymmärrettiin aiempaa laajemmin ja sen katsottiin tarkoittavan kansakunnan yleistä etua.

Valtiojohtamisen käsitteen tausta tulee uuden ajan alun *arcana imperii*-ajattelusta (valtakunnansalaisuudet), jossa painotettiin hallitsemista salattuna tietona ja toimintana. Hallitsijan keskeisenä tehtävänä oli yleisen valtioedun ajaminen. Niccolò Machiavelli ja kardinaali Richelieu olivat ensimmäiset eurooppalaiset hallitsijan neuvonantajat, jotka kehittivät abstrakteista valtioedun (*raison d’état*) ajatuksista konkreettiset sovellutukset ja kirjasivat ne käytännön maksiimeiksi. Niiden sisältöä ja tavoitteita tai ainakaan keinoja – pettämistä, valehtelua ja teeskentelyä – ei voitu käsitellä julkisuudessa ja saattaa vihamielisten naapurimaiden tietoon. Tämä oli moraalinen ongelma, sillä aiempi keskiaikainen kristillisiin arvoihin perustunut hyveoppi joutui uuden ajan alun valtioetua edustavassa katsannossa romukoppaan.[9]

Kun valtiojohtamisen keskipisteenä olivat lähinnä ulkosuhteet ja sotilaalliset kysymykset, sotilaalliset strategiat, hyökkäys- ja puolustussuunnitelmat, poliittiset liittoutumat ja liittokuntien rakentaminen olivat kaikkein varjelluimpia salaisuuksia. Valtiojohtamiseen kuulunut salaisuuden leima ja ominaisuus tulivat sen kytkennästä ulkosuhteisiin ja turvallisuuteen. Tänä päivänä, jolloin julkisuudesta on tullut julkisen toiminnan ja politiikan keskeinen ominaisuus, valtiojohtamisessa ajetaan kaksilla raiteilla. Keijo Korhonen sanoo, että julkisilla raiteilla ajaminen edustaa sitä, miltä asioiden pitää näyttää eli Immanuel Kantin käsitteellä *Das Ding für uns*. Toinen, julkisuudelta varjeltu johtamisen osa edustaa asioita sinänsä eli kantilaisittain *Das Ding an sich*.[10] Ulkopolitiikan realistista koulukuntaa, jolla on runsaasti kannatusta edelleen ulkopoliittisen eliitin piirissä eri maissa, pidetään klassisen valtioedun ja valtakunnan salaisuudet -ajattelun kesytettynä versiona.[11]

Carl von Clausewitz jalosti Richelieun kehittämiä diplomatiaan ja sodankäyntiin keskittyneitä valtiojohtamisen käytännöllisiä näkökohtia aiempaa yhtenäisemmäksi oppirakennelmaksi. Hän pitää sotaa politiikan jatkamisena ja sanoo politiikan ja sodan noudattavan samanlaista logiikkaa. Lordin mukaan Clausewitzille strategia ja valtiotaito ovat taito suhteuttaa keinot tavoitteisiin. Jos Clausewitzin mukaan strategia on keino käyttää taisteluja sodan päämäärien toteuttamiseksi, valtiotaito on valtionpäämiehen kyky käyttää sotia ja muita käytössä olevia keinoja kansallisten päämäärien saavuttamiseksi.[12] Johtajalla tulee olla selkä käsitys valtion ja kansakunnan pitkän tähtäimen eduista ja tavoitteista. Lisäksi hän tarvitsee toimivan strategian pitkän aikavälin tavoitteiden saavuttamiseksi. Kansainvälisessä politiikassa, erityisesti kriisikausina, johtajalla on oltava myös taktista joustavuutta tilanteiden mukaisesti.

Kun valtiojohtamisen tavoitteena on ollut valtion olemassaolon turvaaminen pitkällä aikavälillä, diplomatia ja sotilaalliset kysymykset hallitsivat valtiojohtamisen keskustelua. Jo 1600-luvulla tarkastelua laajennettiin talouden kysymysten suuntaan. Oivallettiin, että valtion varakkuus ja taloudellinen voima turvaavat valtion sotilaallisen menestyksen.[13] Sittemmin valtiojohtamisen sisältö on laventunut talouden ja lisäksi myös muiden politiikan lohkojen kysymyksiin. Valtiovarainministerit nousivat sekä Englannissa että Ranskassa pääministerin asemaan aikana, jolloin hallitsijoiden neuvostoihin ei ollut vielä syntynyt pääministerin asemaa.[14] Nykyisin kukaan ei epäile sitä, etteivätkö taloudelliset kysymykset kuuluisi valtiojohtamisen ytimeen. David Baldwin on eritellyt teoksessaan *Economic Statecraft* taloutta koskevan valtiojohtamisen historiaa ja sen tulevia haasteita.[15]

Valtiojohtamisen piiriin kuuluvat kysymykset valtiollisten instituutioiden perusrakenteista. Platon ja Aristoteles ovat tämän ajattelun klassikoita. He pohtivat jatkuvasti sitä, mikä on paras valtiomuoto. Huono valtiomuoto ja sen johtajat tuottavat huonon tuloksen, johtavat valtion haaksirikkoon ja hyvä valtiomuoto mahdollistaa ihmisille hyvän elämän.

Klassisessa valtiojohtamisen keskustelussa on pidetty kiinni ulko- ja turvallisuuspolitiikan primaarisuudesta suhteessa muihin politiikan lohkoihin. Suomessa presidentit Paasikivi ja Kekkonen ovat tämän ajattelun vahvimmat edustajat. Kekkonen viittaa teoksessaan Tamminiemi Otto von Bismarckiin, joka sanoi jo 1866, että ”Minulle ovat ulkopoliittiset asiat tarkoitus sinänsä ja ne asetan korkeammalle kuin mitkään muut seikat. Sisäpolitiikan alalla

eivät mitkään tappiot ole ikuisia. Mutta ulkopolitiikassa on aikoja ja mahdollisuuksia, jotka eivät koskaan palaa uudelleen." Kekkonen jatkaa tätä ja sanoo, "Suomessa ulkopolitiikka kulkee, ja sen täytyykin kulkea, sisäpolitiikan edellä. Ellemme pysty harjoittamaan kansallisten etujemme mukaista ulkopolitiikkaa, jää kysymys hyvästä tai huonosta sisäpolitiikasta täysin akateemiseksi. Käytännössä on usein vaikea vetää rajaa ulko- ja sisäpoliittisten kysymysten välille."[16]

Riippumatta siitä, onko valtiojohtamisen ytimessä ulko- ja turvallisuuspolitiikka vai talouspolitiikka tai valtion institutionaaliset rakenteet, valtiojohtamiseen kuuluu poliittinen harkinta (*political judgement*), jota klassisessa kirjallisuudessa kutsuttiin käsitteellä varovaisuus (*prudence*). Se tarkoittaa poliittiseen päätöksentekoon liittyvää tietoa ja osaamista, joka on saavutettavissa pääasiassa kokemuksen kautta. Klassinen harkinnan määritelmä tulee antiikista ja Aristoteleelta. Hänelle politiikan tiede tarkoitti poliittista asiantuntemusta, valtiotaitoa ja nimenomaan käytännöllistä viisautta, jota ei ole saavutettavissa teoreettisesti tai tieteellisesti. Harkinta on samaan aikaan myös eräänlainen hyve.[17]

Sir Isaiah Berlinin tunnetun esseen *Political Judgement* mukaan taitavalla valtiojohtajalla on kyky ymmärtää yhteiskunnan toimintaa. Se ei ole tiedettä vaan käytännöllinen taito tehdä synteesejä ja keskittyä oleelliseen, sanalla sanoen kyky ja viisaus:

> *Millä nimellä tällaista kapasiteettia tulisi kutsua? Käytännölliseksi viisaudeksi, käytännölliseksi järjeksi, ehkä taidoksi erottaa se, mikä toimii, siitä, mikä ei toimi. Se on ennen muuta kyky tehdä synteesejä ennemminkin kuin tehdä analyysejä, osaamista siinä merkityksessä kuin eläinten kouluttajat tuntevat elämiään, tai vanhemmat tuntevat lapsiaan, tai kapellimestarit tuntevat orkesteriaan vastakohtana sille, kuinka kemistit tuntevat koeputkiensa sisällön tai matemaatikot tuntevat käsittelemiensä symbolien noudattamat säännöt.*[18]

Filosofi Erik Lagerspetzin mukaan "'Valtiomieheltä' eli poliittiselta johtajalta ... edellytetään poikkeuksellista poliittista arvostelukykyä. Siihen liitetään tyypillisesti sellaisia ominaisuuksia kuten itsenäisyys, kyky tehdä nopeita päätöksiä, kyky oivaltaa olennainen, kyky hahmottaa laajoja kokonaisuuksia ja monimutkaisia yhteyksiä, kyky toimia epävarmuustilanteissa, ja kyky saada toiset vakuuttuneiksi; kykyjä joita tarvitaan riskien ja monimutkaisuuden hallitsemassa maailmassa." Ominaisuudet ovat hyvin samanlaisia, mitä edellä Aristoteles ja Berlin esittivät.[19]

Berlinin esikuvana on Aristoteles, joka korostaa käytännön tuntemusta ja kykyä ymmärtää tilanteita ja asioiden luonne. Aristoteles ei käsittele pelkästään sitä, millainen taito valtiojohtaminen on yleensä vaan esittää siitä käytännön esimerkkejä. Hänen mukaansa valtiojohtamisessa otetaan kantaa muun muassa valtion tuloihin ja menoihin, sotaan ja rauhaan, maan puolustukseen, tuontiin ja vientiin ja lainsäädäntöön eli käsitteellisesti valtiojohtaminen kattaa valtion finanssit, ulkopolitiikan, puolustuksen, kaupan ja valtiosääntöoikeuden kysymykset. Aristoteleen valtiojohtamisen käsitettä tutkineen Lordin mukaan esittämistään käytännön luetteloista huolimatta Aristoteleen valtiojohtamisen keskiössä on vapauden turvaaminen.[20] Vaikka kirjallisuudessa valtiojohtamisesta puhuttaessa keskitytään so-

dan ja rauhan kysymyksiin eli valtion olemassa olon kriittisimpiin hetkiin ja kysymyksiin, Harold Lasswell on Aristoteleen määrittelyä seuraten jakanut klassisessa teoksessaan Politics: *Who Gets What, When, How* politiikan ja valtiojohtamisen keinot 1) propagandaan, 2) diplomatiaan, 3) taloudelliseen valtiotaitoon ja 4) sotilaalliseen valtiotaitoon.[21] Lord on lisännyt näihin myös koulutuksen ja kulttuurin, talouden, tiedustelun, kommunikaation, strategian, neuvonantamisen sekä kriisihallinnon.[22]

Valtiopäämiehen johtamistehtävän ydin on valtiojohtaminen. Se kuuluu lukemattomista käytännöllisistä sisällöistään huolimatta luonteeltaan moraalifilosofian piiriin, sillä sen ytimessä ovat moraaliset arvot ja kysymykset, suuret linjavalinnat. Hallitustoiminnan käytännöllinen johtamisen ja valtiojohtamisen ero on nimenomaan moraalisissa kysymyksissä. Poliittista johtamista tutkineen Burnsin mukaan moraalisen johtajuuden kyvykkyys testataan siinä kuinka hyvin se pystyy ylittämään arkipäivän elämän hoitamiseen liittyvät moninaiset odotukset ja toimimaan korkean moraalisen periaatteen pohjalta ja luomaan sellaiset johtamiskäytännöt monine valintoineen, tyyleineen ja sitoumuksineen, jota voidaan pitää suhteellisen hyvin määriteltynä ja perusteltuna arvopohjaisena toimintana.[23]

Teoksen rakenne

Teokseni kohteena ovat keisareiden neuvonantajat Suomen valtiollisessa johtamisessa vuodesta 1809 siihen saakka kun Nikolai II luopui kruunusta maaliskuussa 1917. Teoksen rakenne määrittyy tältä pohjalta. Jokainen keisari muodostaa teoksen yhden pääluvun. Pääluvut ovat periaatteessa kaksijakoisia. Käsittelen jokaisessa pääluvussa aluksi keisareiden kasvatusta, kasvattajia ja neuvonantajia ja lopuksi keisareiden virallisia neuvonantajia Suomen suuriruhtinaskunnan hallitsemisessa eli kenraalikuvernööriä ja ministerivaltiosihteeriä. Pääluvut eivät ole yhtä pitkiä.

Eritellessäni keisareiden neuvonantajia painotan sekä keisareiden valtiojohtamisen neuvonantajia että heidän harjoittamaansa valtiojohtamisen linjaa. Tämä luo pohjaa Suomen aseman tulkinnalle keisarikunnan valtiojohtamisessa ja keisarikunnan suurstrategiassa.

Koska teokseni kohteena ovat keisareiden valtiojohtamisen neuvonantajat ja tällöin erityisesti Suomen asema keisarikunnassa, pohdin Suomen kenraalikuvernöörin ja ministerivaltiosihteerin roolia. He vastasivat Suomen sisäisten asioiden käsittelystä ja esittelystä keisarille, mutta sitä roolia en tässä yhteydessä käsittele.

Teoksen viimeisessä luvussa tulkitsen tuloksia valtiojohtamisen kannalta. Käsittelemääni runsaan sadan vuoden ajanjaksoa vuodesta 1809 vuoteen 1917 voidaan pitää Venäjän suuruuden aikana. Ranskan vallankumouksessa ja Napoleonin sotien aikana Eurooppa joutui pitkään jatkuneisiin myllerryksiin, joiden päätteeksi Venäjä nousi Manner-Euroopan johtavaksi suurvallaksi. 1914 alkaneen ensimmäisen maailmansodan päätteeksi monet eurooppalaiset suurvallat, Venäjä niiden joukossa, hajosivat. Teoksen viimeisen luvun ensimmäisessä jaksossa pohdin keisarikunnan hajoamista valtiojohtamisen kannalta. Pohdin sitä, johtuiko keisarikunnan hajoaminen neuvonantajista. Eivätkö he osanneet arvioida Ve-

näjän noudattaman valtiojohtamisen linjan riskejä? Mikä merkitys Venäjän autokraattisella hallitusmallilla oli neuvonantajajärjestelmään? Kuuliko keisari ainoastaan sellaisia neuvonantajia, jotka tukivat hänen henkilökohtaisia näkemyksiään? Luvun toisessa jaksossa paneudun kysymykseen siitä, keiden neuvosta keisari teki päätöksiään Suomen asemasta keisarikunnassa.

Aleksanteri I

Aleksanteri I Venäjän hallitsijana

Keisari Aleksanteri I on Suomen historian yksi tärkeimmistä hallitsijoista. Hän nousee tuohon asemaan jo pelkästään sillä, että hän päätti Venäjän keisarikunnan puolelta yksin siitä, kuinka Suomea hallitaan Venäjän keisarikunnassa. Hän sopi Suomen hallitsemisesta säätyjen kanssa Porvoon valtiopäivillä. Aleksanteri päätti hallita Suomea toisin kuin muita keisarikuntaan liitettyjä reuna-alueita. Tutkijat ovat pohtineet vuosikymmeniä sitä, miksi hän menetteli näin. Miksi Aleksanteri I, joka hallitsi Venäjää autokraattina, päätti jättää Suomen yhteiskunnalliset instituutiot ja hallinnon organisaatiot entiselleen, vaikka keisarikuntaan vuosina 1772–92 liitetyt Baltian maat, Vanha Suomi ja Puola eivät saaneet samanlaista erityiskohtelua?[24] Johtuiko Suomen saama erityiskohtelu Aleksanteri I:n omaksumasta uudenlaisesta valtiollisen johtamisen linjasta? Oliko tapaus Suomi osa Aleksanteri I:n suurta Venäjän hallitsemisen uudistusohjelmaa? Päätyikö hän ratkaisuun saamansa kasvatuksen ja sitä kautta kehittyneen vakaan harkinnan perusteella? Olivatko hänen neuvonantajansa tätä suositelleet? Vastauksia etsittäessä on kiinnitetty huomio kaikkiin edellä mainittuihin seikkoihin.[25] Seuraavassa keskityn aluksi Aleksanterin kasvatukseen ja sitä kautta myös neuvonantajien valintaan.

Kasvatuksen pohdinta edellyttää kurkistusta hänen isoäitinsä, keisarinna Katariina II:n[26] vaikutukseen Aleksanterin elämään. Katariina oli hallinnut Venäjää yli kolmekymmentä vuotta, vuosina 1762–96. Hän oli noussut keisarinnaksi hämärissä olosuhteissa kuolleen puolisonsa, Pietari III:n vain kuusi kuukautta kestäneen valtakauden jälkeen.[27] Katariina oli asettanut erityisen suuret toiveet pojanpoikaansa Aleksanteriin, sillä tämä osoittautui jo lapsena lahjakkaaksi, toisin kuin hänen oma poikansa, Paavali. Katariina piti Paavalia hallitsijaksi lahjattomana. Koska Venäjän perimysjärjestyksen mukaan hallitsija saattoi päättää seuraajastaan, Katariinan epäillään suunnitelleen jo varhain kruunua Aleksanterille. Tähän viittaa se, että hän otti päävastuun Aleksanterin kasvatuksesta.[28] Katariina ei ehtinyt tai

rohjennut siirtää perimystä Aleksanterille ennen kuolemaansa, mistä syystä Paavalista tuli Venäjän seuraava hallitsija 1796.

Aleksanterin valtiollisen johtamisen ymmärtämiseksi on palautettava mieleen Katariina II:n toteuttama valtiollisen johtamisen linja. Katariina oli poikkeuksellinen hallitsija monessakin suhteessa. Ensinnäkin hän kuului keisarikunnan harvalukuisten naishallitsijoiden joukkoon. Toiseksi hän toteutti uudistusmielistä politiikkaa. Kolmanneksi hän harjoitti häikäilemätöntä keisarikunnan alueellisen laajentamisen politiikkaa. Venäjän alueellisen laajentamisen politiikan historia on pitkä eikä siihen ole tässä yhteydessä syytä ja mahdollisuuksia syventyä. Muutama seikka on kuitenkin syytä tietää ja pitää mielessä arvioitaessa eri keisareiden harjoittamaa politiikkaa. Venäjän historiaa leimaa taistelu kolmella ilmansuunnalla. Jo keskiajalla ja uuden ajan alussa taistelua käytiin idästä suuntautuvaa mongoli-invaasiota vastaan. Lännessä Venäjä joutui kilpailuun alueista saksalaisen, ruotsalaisen ja tanskalaisen itään suuntautuvan hyökkäyksen kanssa. Kolmanneksi etelässä Venäjä kohtasi muslimia edustavan turkkilaisen levittäytymisen, joka suuntautui sekä pohjoiseen että länteen. Keskiajalla Venäjän keskukset olivat länteen Moskovasta. Vanhinta kautta edustaa Kiovan Venäjän valtakunta 880-luvulta 1100-luvun puoliväliin. Se oli pääasiassa itäslaavilainen. Seuraava merkittävä vaihe Venäjän historiassa on vallan keskuksen siirtyminen Aleksanteri Nevskin (1236–64) johdolla Novgorodin suuntaan. Täällä Venäjä joutui taistelemaan saksalaisten kanssa Liivinmaasta, tanskalaisten kanssa Vironmaasta ja Suomen suunnalla Ruotsin kanssa Hämettä myöten. Ensimmäisen kerran Venäjän ja läntisten valtakuntien raja piirrettiin Pähkinäsaaren rauhassa 1323. Uskonnollisesti Nevskin Venäjä sitoutui Konstantinopolin suuntaan. Tässä vaiheessa mongoli-invaasio oli voimakkaimmillaan. Päästyään eroon mongolien ylivallasta Venäjä yhdistyi Iivana IV:n eli Julman johdolla (1530–84), jolloin keskuspaikaksi muodostui Moskova. Iivana IV on Venäjän ensimmäinen keisari. Hän perusti vakinaisen armeijan, loi maapäivät (Zemski sobor), uudisti paikallishallintoa ja alisti kirkon valtiolle. Moskovan ortodoksinen kirkko julistautui Itä-Rooman edustaman valtapiirin ja uskonnon johtajaksi. Se julisti edustavansa kristinuskoa sen alkuperäisessä puhtaudessaan ja totuudessaan, hurskaassa nöyryydessään, kärsivällisyydessään ja velvollisuutta painottaen rakkauden hengessään. Iivana IV avasi uusia kauppareittejä, perusti Vienanmeren sataman Arkangeliin, liitti Venäjään Kazanin ja Astrakanin mongolivaltakunnat. Laajentuminen itään onnistui ilman suurempaa vastarintaa, mutta laajeneminen länteen eteni heikommin, se pysähtyi Liivinmaan sotiin Ruotsia, Puola-Liettuaa ja Saksalaista ritarikuntaa vastaan. Iivana IV:n jälkeisen sekasorron aikana Ruotsi, Puola ja saksalaiset ruhtinaskunnat levittäytyivät Itä-Venäjälle ja muille slaavilaisille alueille ja etelässä Turkki piti eteläisessä Euroopassa saavuttamansa asemat. Venäjä joutui tekemään sen kanssa epäedullisia rauhansopimuksia. 1650-luvulle tultaessa Ukrainan pääosa liitettiin Venäjään ja sen itsenäisyys menetti merkityksensä seuraavien 150 vuoden aikana. 1700-luvun alussa Pietari I (Suuri) (1682–1725) onnistui yhdistämään Venäjän ja uudistamaan sitä niin, että Venäjä aloitti laajenemisen länteen. Hän suuntasi politiikkansa sekä Turkkia että Ruotsia vastaan. 1703 hän perusti Nevan alajuoksun saarille linnoituksen ja kaupungin, joka 1712 julistettiin keisarikunnan pääkaupungiksi. Hallitsija asettui Pietariin. Hänen onnistui lyödä ruotsalaiset Ukrainassa Pultavan taistelussa 1709 kenraali Alexander Menšikovnin johdol-

la. Vähän myöhemmin Suomen ja Suomenlahden suunnalla Ruotsista saamiensa voittojen seurauksena Venäjä otti haltuunsa pysyvästi Karjalan, Inkerinmaan, Viron ja Liivinmaan.[29] 1721 Venäjään liitettiin Baltian provinssit ja 1700-luvun lopulla mineraalirikkaat Ukrainan alueet. Venäjästä tuli samalla Mustan meren hallitseva valtio. Pietari korotettiin Venäjän kansojen keisariksi (*pater patriae, imperator, maximus)*. Tämä tarkoitti vanha bysanttilaisen tsaarin nimikkeen korvaamista roomalaisella käsitteellä keisarista. Pietari loi perustan myös keisarikunnan Kaukoitään ja Keski-Aasiaan suuntautuvalle laajentumispolitiikalle.

Katariina II:n jatkoi Pietari Suuren luomaa politiikkaa. Hän kävi menestyksellisiä sotia Turkkia, Persiaa ja Ruotsia vastaan. Hänen Euroopan-politiikkansa keskeiset kysymykset olivat Turkki ja Puola. Puolan kysymyksen tausta oli se, että pääosa Venäjän läntisen suunnan alueista kuului tuolloin Puolalle, joka oli Ruotsin tavoin menettämässä asemiaan ja selkeässä heikkenemisen kierteessä. Yksin Katariina ei voinut Puolaa ottaa vaan joutui jakamaan sen Preussin ja Itävallan kanssa. Puolan ensimmäisessä jaossa Preussi otti Puolan läntiset alueet. Itävalta sai Galitsian, joka on tällä hetkellä Ukrainan ja Puolan alueella sijaitseva maakunta. Venäjä otti Vitsebskin, Polatskin ja Mahiljoun alueita, jotka nykyisin kuuluvat Valko-Venäjään. Puolan toisessa jaossa 1793 Venäjä sai haltuunsa Valko-Venäjän ja Ukrainan Minskin alueet. Puolan kolmannessa jaossa 1795 Venäjä liitti itseensä Kuurinmaan, Liettuan ja läntiset osat Volyniasta, joka nykyisin kuuluu Ukrainaan. Vaikka Puola menetti asemansa naapureiden toteuttamissa jaossa, Puolassa säilyi vahva tietoisuus omasta puolalaisesta identiteetistään. Sitä ei ollut nujerrettu.

Katariinan toinen suuri tavoite oli saada Turkin sotilaallisen heikkouden hetkellä Konstantinopolin herruus. Hän eteni tavoitteeseensa pienten askelten kautta. Ensiksi hän valloitti Venäjän ja Turkin sodan (1768–74) seurauksena Turkilta Mustanmeren pohjoisrannikon, Krimin ja Sevastopolin. Venäjä perusti alueelle Novorossija-kuvernementin (Новоросси́йская губе́рния). Tätä kautta Venäjä sai pääsyn Mustallemerelle. Sen sijaan Konstantinopolia ja Turkin balkanilaisia alueita Katariina ei kyennyt valtaamaan. Turkin valtausyritykset johtivat ristiriitoihin Ranskan ja Englannin sekä myös Itävallan ja Preussin kanssa. Jokaisella näistä oli joko suoria tai välillisiä intressejä Turkin suunnalla tai pelko Venäjän voiman liiallista vahvistumista kohtaan.

Katariina onnistui Venäjän laajenemishistorian kolmessa merkittävässä tavoitteessa, eli taistelussa saksalaisten ja ruotsalaisten kanssa Itämeren rannikosta, taistelussa Puolaa ja Liettuaa vastaan länsivenäläisten alueiden takaisin valtaamisesta sekä taistelussa turkkilaisia ja tataareja vastaan etelässä ja kaakossa.[30] Hänen perintönsä kulmakivet olivat uudistusmielisyys ja Venäjän alueellinen laajentaminen, minkä tavoitteena oli Venäjän sydänmaan turvallisuus. Ne siirtyivät Aleksanterin mentaalisiksi rakennusaineiksi.

Katariina II:n seuraajaksi noussut Paavali I (1796–1801) oli oikukas ja epävakaa hallitsija. Myös hän oli aluksi taipuvainen valistusajatteluun, mutta nähtyään Ranskan vallankumouksen seuraukset hän muuttui Ranskan vastustajaksi. Ulkopolitiikassaan hän noudatti pidättyvää linjaa äitinsä erittäin voimakkaan keisarikunnan alueelliseen laajentumiseen tähtäävän ulkopolitiikan jälkeen. Paavali syrjäytti valtaan noustuaan äitinsä neuvonantajat. Historiasta on nähtävissä, että suuri linjan muutos edellyttää aina avustajien vaihtamista.

Paavali osallistui aluksi Ranskan vastaiseen eurooppalaiseen liittoutumaan, mutta lähestyi Napoleonin valtaan nousun jälkeen Ranskaa. Samalla hän kääntyi Englantia vastaan, sillä Englanti oli ryhtynyt kokoamaan Napoleonin vastaista liittoutumaa.[31] Pian Paavali I muutti mielensä ja hylkäsi liittolaisensa. Katariinan aikana hovissa asemansa vakiinnuttaneen valistusajattelun siemenen saaneen pienen eliitin piirissä eläteltiin edelleen toiveita kääntymisestä Ranskan suuntaan ja ryhdyttiin suunnittelemaan keisarin syrjäyttämistä. Suuriruhtinas Aleksanteri oli tietoinen suunnitelmista ja mitä ilmeisimminkin hyväksyi toimenpiteen. Paavali ehti toimia keisarina viisi vuotta ennen kuin hän menetti henkensä salamurhan uhrina 1802. [32]

Aleksanteri I:n valtaannousun tienoilla Pietarin keisarillisen hovin ilmapiirissä velloivat eri suuntiin vetävät virtaukset. Venäjän perinteisen autokratian puolustajat edustivat konservatiivista ajattelua. He eivät halunneet avata portteja Länsi-Euroopan ja valistuksen suuntaan. Katariina II oli irrottautunut heistä ja suosinut valistusajattelua ja halunnut kehittää keisariutta valistuneen itsevaltiuden suuntaan. Valistusajattelun propagoijat ihailivat Ranskan aatteellista kehitystä ja jotkut jopa Ranskan vallankumousta. Kun se kääntyi terrorismiksi, ihailu päättyi. Vapaamielisyys Venäjällä jäi lopultakin seurusteluksi siitä filosofien kanssa. Pietarissa seurattiin pelolla myös Ranskan käynnistämää laajentamispolitiikkaa. Napoleon touhusi sotaretkillä Egyptissä ja suunnitteli maihinnousua Englantiin niihin aikoihin kun Aleksanteri I nousi keisariksi. Napoleon otti voiton Itävallasta ja Venäjästä 1805 Austerlitzissä ja seuraavana vuonna voiton Preussista ottaen tosiasiassa valtaansa myös Puolan. Euroopan poliittisen kartan täydellinen myllerrys ja Ranskan vallankumouksen henki herättivät pahoja pelkoja Pietarissa.

Aleksanteri pohti neuvonantajiensa kanssa Euroopan aatteellisen kehityksen ja poliittisten myllerrysten merkitystä Venäjän valtiolliselle strategialle. Pietarin näkökulmasta ilmiötä voidaan kutsua Matti Klingen kehittämällä käsitteellä, Napoleonin varjo. Se on Klingen 1800-luvun alkua käsittelevän teoksen nimi.[33]

Aleksanteri I oli saanut kasvatuksen 1780-luvun lopulla valistuneen itsevaltiuden hengessä ennen Ranskan vallankumousta. Katariina II oli sallinut Aleksanterin suuriruhtinaana tutkailla Euroopan vallankumouksen virtauksia, mutta vartioi tarkoin Aleksanterin kasvatusta ja piti sen ohjat käsissään. Hän ei antanut poikansa Paavalin sekaantua Aleksanterin kasvatukseen.

Aleksanteria kasvatettiin hovin suljetussa maailmassa samalla tavoin kuin keisareita oli aiemminkin kasvatettu.[34] Aleksanterin lapsuuden vaiheen kasvattajaksi Katariina palkkasi englantilaisen rouva Pauline Hesslerin, joka opetti nuorelle suuriruhtinaalle muun muassa englantia. Se ei ollut vielä tuolloin diplomatian kieli. Tutustuttuaan Rousseaun vallankumoukselliseen kasvatusopilliseen teokseen Émile keisarinna päätti soveltaa sitä suuriruhtinaan kasvatukseen. Hän laati siitä tarkat ohjeet. Venäjän tiedeakatemia julkaisi ne vuonna 1782, viisi vuotta Aleksanterin syntymän jälkeen. Keisarinna pyysi neuvoja suuriruhtinaan kasvatuksesta pitkäaikaiselta saksalaiselta avustajaltaan ja ystävältään Melchior Grimmiltä.

Koska Venäjällä ei ollut Grimmin mielestä riittävän korkeatasoisia opettajia, hän suositti kasvattajaksi sveitsiläistä Frédéric-César Laharpea, joka oli katsannoltaan liberaali ja korkeasti oppinut sekä tunsi historiaa, filosofiaa, maantiedettä ja matematiikkaa. Hän oli Rousseaun tasavaltalaisten oppien kannattaja ja ajoi kansalaisuuden kehittämistä.[35] Sen enempää Grimmiä kuin Katariinaakaan ei häirinnyt se, että Laharpe ei tuntenut Venäjän oloja.

29-vuotias Laharpe aloitti työnsä 1783. Laharpea ei määrätty kuitenkaan Aleksanterin pääasialliseksi kasvattajaksi. Katariina antoi tämän tehtävän kenraali N.I. Saltykoville, joka opetti Aleksanterille Venäjän traditioita ja instituutioita ja valtiollisen johtamisen realiteetteja. Niistä hänellä oli hyvä tuntuma, sillä hän kuului sukutaustaltaan keisarikunnan korkeimpaan eliittiin ja oli toiminut pitkään (1791–1802) sotaministerinäkin. Saltykov oli toiminut jo Paavalin, Aleksanterin isän, kasvattajana. Saltykovilla oli vahva asema hovissa, sillä hän oli Aleksanterin isän eli suuriruhtinas Paavalin todennäköisesti tosiasiallisen isän, Sergei Vasiljevits Saltykovin, veli ja samalla siis isoäitinsä rakastajan veli. Saltykov ei ollut sotilaana ankaran järjestyksen mies vaan avaramielinen, mitä kuvaa se, että myös hänen omaan perheeseensä hankittiin Ranskasta kasvattaja, Monsieur Marat. Marat kuului merkittäviin piireihin Ranskassa, sillä hänen veljensä nousi yhdeksi Ranskan vallankumouksen merkittävimmistä johtomiehistä. Keisarina Aleksanteri osoitti arvostavansa opettajaansa nimittämällä hänet vuosiksi 1812–13 ministerineuvoston puheenjohtajaksi. Tässä asemassa Saltykov toimi Pietarissa sijaishallitsijana, kun Aleksanteri oli sotaretkellä Ranskassa.

Aleksanterilla oli myös monia muita opettajia. Aleksanterin uskonnollisena kasvattajana toimi vapaamielinen pappi Andrei Samborsky, joka oli oleskellut Englannissa ja opetti suuriruhtinaalle myös englantia. Katariina oli ajankohdan valistusfilosofisten virtausten mukaisesti välinpitämätön uskonnosta eikä se päässyt korkealle sijalle Aleksanterinkaan kasvatuksessa. Opettajien käsitykset opetuksen sisällöstä poikkesivat toisistaan. Se aiheutti ristiriitoja nuoressa pojassa.[36]

Laharpe opetti Aleksanterille filosofiaa, sillä hänen mukaansa se oli arvokkainta, mitä ihminen tarvitsee. Lisäksi hän opetti ranskan kieltä, historiaa ja antiikin Kreikan, Rooman ja renessanssin ja modernin liberalismin kauden valtioajattelua. Näin Aleksanterille tulivat tutuiksi Demosthenes, Plutarkhos, Tacitus, Caesar, Machiavelli, Locke ja Gibbon ja ennen muuta Rousseau. Laharpe ei välittänyt siitä, että nämä filosofien opit olivat kaukana Venäjän todellisuudesta eikä niistä ollut vähäisintäkään hyötyä käytännön hallitsemisessa. Valistusajattelu viehätti nuoria, vapaamielisesti ajattelevia ihmisiä ympäri Eurooppaa, myös hallitsijoiden hovien piirejä. Aikaa myöten valistuksen lumous haihtui Venäjällä, kun vallankumoukset, murha-aallot ja terrori alkoivat osoittautua valistuksen todelliseksi ilmenemismuodoksi. Nähtyään vallankumouksen todelliset vaikutukset Laharpen suosija, keisarinna Katariina, lähetti Laharpen takaisin Sveitsiin. Aleksanteriin valistusajattelu oli kuitenkin jättänyt jäljet, sillä hän oli tunnustanut jossain vaiheessa Laharpelle, että hänen tavoitteenaan on luoda Venäjälle perustuslaki ja muodostaa edustuksellinen parlamentti.[37]

Aleksanterin kasvatus Laharpen johdolla päättyi 1793. Tämä ei johtunut vain Ranskan vallankumouksen herättämästä pelosta vaan suuriruhtinaan saavuttamasta viidentoista vuo-

den iästä. Se oli ikä, jolloin hallitsijoiden klassiset kasvatuskirjat neuvovat siirtymään jo lähelle käytäntöä. Seuraavana vuonna Aleksanteri meni naimisiin. 1796 Katariina kuoli ja Paavali nousi valtaistuimelle. Tämän jälkeen Aleksanterin elämä sai sotilaallisia piirteitä ja otti askeleen kohti arkea. Paavali, joka oli Katariinan viimeisinä hallitsijavuosina elänyt Hatsinassa, 50 kilometrin päässä Pietarista, alkoi suunnata Aleksanterin kehitystä pois idealismista, kauniista ajatuksista, kohti valtiollisen johtamisen armotonta arkipäivää. Hatsina muistutti preussilaista sotilasleiriä, jossa Paavali oli äkseerannut sotilaita ja omaa poikaansa.

Hatsinassa Aleksanteri tutustui kenraali Aleksei Araktšejeviin. Hän oli upseeri, johon Paavali oli ystävystynyt harjoitellessaan joukkojen johtamista. Araktšejev oli tehokas organisaattori, tiukan kurin ylläpitäjä ja velvollisuuksien korostaja. Hän teki Aleksanterille pieniä palveluksia. Araktšejev viehätti Aleksanteria, sillä hän ei ollut mielistelijä vaan suoraan puhuja, siinä määrin kuin se on mahdollista keisarillisten kanssa toimiville alempisyntyisille.[38]

Merkittävä asema Aleksanterin nuoruuden ystävien joukossa on puolalaiseen mahtavaan ruhtinassukuun kuuluneella Adam Jerzy Cartoryzkillä, jonka merkitystä Aleksanterin ystävänä ja neuvonantajana on viimeksi korostanut Mika Keränen. Cartoryzkin suku oli tullut Pietariin Katariina II:n aikana, kun tämä oli Puolan jakojen yhteydessä takavarioinut Cartoryzkin suvun omaisuutta ja ottanut Adamin panttivangiksi. Aleksanteri valitteli Cartoryzkille Katariinan menetelleen väärin hävittäessään Puolan. Aleksanteri lupasi hyvittää tämän tultuaan keisariksi. Suuriruhtinas Aleksanteri julistautui keskusteluissaan vapaamieliseksi ja Puolan ystäväksi. Lisäksi hän kertoi haluavansa auttaa sankarillisia puolalaisia. Cartoryzki ei muistelmissaan ole aivan vakuuttunut suuriruhtinaan käsitysten realistisuudesta, mutta luonnollisestikin jatkoi ystävyyttään Aleksanterin kanssa.[39]

Katariinan kuoltua Aleksanteri pohti ystäväpiirissään sitä, kuinka valistuneen itsevaltiaan tulisi hallita Venäjää. Ystäväpiiriin kuuluivat vanhaan venäläiseen eliittisukuun kuulunut kenraaliluutnantti, kreivi Pavel Stroganov, kreivi Nikolai Novosiltsov sekä ruhtinas Adam Cartoryzk, jonka Aleksanteri nimitti myöhemmin pariksi vuodeksi Venäjän ulkoministeriksi. Sittemmin komiteaan laskettiin kuuluvan myös kreivi V.P. Kotšubei, josta tuli myös myöhemmin ulkoasiainministeri ja sittemmin sisäasiainministeri. Ryhmää kutsuttiin Aleksanterin salaiseksi (Негласный комитет) eli intiimiksi komiteaksi. Sen esikuvana oli Ranskan vallankumouksen kiivaimpina vuosina 1793–95 toiminut ”Comité de salut public”. Ryhmän taustoja kuvaa omalla tavallaan se, että Stroganov oli Pariisissa osallistunut Jakobiiniklubin kokouksiin. Ryhmä kokoontui keisarillisessa palatsissa ilman muodollisuuksia ja neuvotteli Aleksanterin kanssa ajankohtaisista asioista. Ryhmän jäsenet kilpailivat vapaamielisyydellään ja halveksivat tavallisia ajatuksia. He himoitsivat romanttisesti valtaa, kuten Paléologue sanoo. Kaikki salaisen komitean jäsenet saivat merkittäviä tehtäviä Aleksanterin hallituskaudella, erityisesti vuosina 1801–05.[40]

Aleksanteri piti yhteyttä myös siihen joukkoon, joka suunnitteli ja toteutti Paavalin murhan. Tultuaan tietoiseksi murhayrityksestä Aleksanteri joutui murhaajien koukkuun. Keskeiset henkilöt olivat Pietarin sotilaskuvernööri kreivi Peter Ludwig von der Pahlen, kenraali L.L. Bennigsen, kreivi Nikita Panin, ruhtinas Pietari Volkonski, ruhtinas Jašvil, amiraali Jose de

Ribas, Nikolai ja Platon Zubov sekä kenraali Fjodor Uvarov. Laharpe vieraili ryhmässä. Myös tämän ryhmän jäsenet saivat sittemmin hyviä virkoja Aleksanterin hallinnossa. Bennigsen kohosi Liettuan kenraalikuvernööriksi ja myöhemmin yhä korkeammille paikoille. Ruhtinas Volkonski yleni virkaurallaan yleisesikunnan päälliköksi ja valtakunnan neuvoston jäseneksi. Kreivi Uvarovista tuli Aleksanterin erottamaton seuralainen ja keisarillisen perheen lempilapsi. [41]

Katariinan ylläpitämä positiivinen mieliala valistusajattelua kohtaan, Le Harpen nuoren suuriruhtinaan mieleen kylvämät uudistuksen siemenet sekä Aleksanterin nuoruuden verkostojen henkiset viritykset olivat se perusta, joiden pohjalta 23-vuotiaana keisariksi noussut Aleksanteri suunnitteli omaa valtiollisen johtamisen ohjelmaansa. Salaisen komitean jäsen Novosiltsov laati jopa eräänlaisen perustuslakiluonnoksen keskustelun pohjaksi. Tietenkin Aleksanteri tunsi olevansa sidottu niihin Venäjän perusinstituutioihin, joiden ylläpitäjänä keisari on. Toisaalta hän tiedosti vastuunsa muutoksen avaajana. Autokratiassa muutokset käynnistyvät ylhäältä. Mitään julkisesti määriteltyä uudistusohjelmaa Aleksanteri ei esittänyt, sillä hänelle oli opetettu, että haaveiden ja uudistusten kääntäminen käytännön toiminnaksi Venäjällä ei ole helppoa. Aleksanteri tiesi, että hovi oli vanhakantainen ja vastusti muutoksia, sillä hovin ylimmän eliitin edut olivat kiinnittyneet ikivanhoihin taloudellisiin ja yhteiskunnallisiin etuoikeuksiin, joihin keisari ei voinut noin vain puuttua.

1800-luvun alun autokraattiseen hallitsemiseen kuului tiukan hierarkkinen ja isällinen, isäntävaltainen asioiden hoito. Venäjän absolutistisessa hallitusmallissa hallitsijan valtaa eivät rajoittaneet mitkään säätykokoukset. Näin ollen Aleksanteri I päätti hallita valtakuntaansa itselleen lojaaleimpien ja samaan aikaan hallitsemisen legitimiteetin parhaimmalla tavalla turvaavien henkilöiden kautta. Hallitukseen oli otettava mukaan kaikki vaikutusvaltaiset tahot. Ne olivat niitä, jotka valtajärjestelmän ulkopuolelle jäädessään sabotoisivat hallitsemista ja murentaisivat hallitsijan uskottavuutta ja hyväksyttävyyttä. Hallitsijan avustajikseen poimimia neuvonantajia kutsuttiin tuolloin suosikeiksi. Kaikki valtakunnalliset neuvoskunnat koottiin suosikkihallinnon periaatteiden mukaisesti. Se kuului 1800-luvun alun hallitsemismallin kulmakiviin. Näin menetteli myös Aleksanteri, vaikka nuoruudessaan oli haaveillut jotain muuta.

Aleksanteri tiesi, että valistuneen itsevaltiaan olisi periaatteitaan noudattaessaan pitänyt lakkauttaa autokratia. Ranskan vallankumouksen ensimmäiset kokemukset 1790-luvulta olivat osoittaneet, että siellä oli otettu liian radikaaleja askeleita. Koska keisarikunnan poliittinen tilanne oli vakaa, keisari päätti valita pienin askelin etenevän uudistusten tien. Tämä ei tarkoittanut kuitenkaan sitä, että Aleksanteri olisi täysin hylännyt nuoruutensa valistusajattelun ihanteet ja ainakin pyrkimyksen niiden soveltamiseen Venäjällä. Tultuaan keisariksi Aleksanteri kutsui Laharpen takaisin Pietariin ja otti hänet avustajakseen.

Leskikeisarinna, jolla oli pitkä kokemus hallitsemisen todellisuudesta, seurasi Aleksanterin ensimmäisiä toimia huolestuneena ja esitti varoituksen sanoja pojalleen. Hän antoi poikansa kuulla, kuten Paléologue sanoo, julmia totuuksia politiikkansa erehdyksistä, tyhmyyksistä ja kömpelyyksistä. Hän arvosteli Aleksanteria neuvonantajien valinnasta ja sokeasta luottamuksesta erityisesti puolalaiseen prinssiin Adam Czartoryzkiin. Leskikeisarinna oli

Aleksanterille erinomainen tuki, sillä hän nautti moraalista arvovaltaa aatelin keskuudessa osaavan älynsä ja horjumattoman luonteensa johdosta.[42]

Nuoruuden ystävillä oli merkittävä vaikutus Aleksanterin ajatteluun ja myös päätöksiin 1800-luvun ensimmäisen vuosikymmenen aikana. Tultaan keisariksi Aleksanteri piti Salaisen komitean hengissä ja keskusteli siellä Venäjän uudistussuunnitelmista. Keisari haaveili Venäjä uudistamista perustuslailliseksi monarkiaksi ja duuman perustamista. Duuma avustaisi keisaria lainsäädännön valmistelussa.[43] Komitea käsitteli myös hallintouudistuksia, ministeriöiden ja ministerikomitean perustamista, senaatin uudistamista, kaikkien tilapäisten konferenssien ja neuvostojen lakkauttamista ja valtakunnanneuvoston perustamista. Keskustelu uudistuksista herätti ystävissä toiveikkuutta, mutta johti lopulta pettymykseen. Muun muassa Aleksanterin pitkäaikainen ystävä Cartoryzki tajusi vasta jälkeenpäin, että Aleksanterin puheet ja hallitsemisen todellisuus eivät vastanneet toisiaan; Aleksanteri toteutti hallinnollisia uudistuksia, mutta ei luopunut itsevaltiudestaan. Perustuslailliset uudistukset kuivuivat suurimittaisiksi Potemkinin kulisseiksi.[44] Lisäksi Aleksanteri haaveili jatkavansa isänsä ottamia ensiaskeleita maaorjuuden lakkauttamiseksi, mutta hänen rohkeutensa ei riittänyt tähän. Aleksanteri oli luonteeltaan ailahtelevainen ja ennen muuta liian riippuvainen ylimmästä aatelista, jonka etuihin maaorjuuden lakkauttaminen olisi koskenut. Kaikki nämä salaisen komitean käsittelemät asiat olivat valtiojohtamisen suuria kysymyksiä.

Salaisen komitean käsittelemien hallinnon institutionaalisten uudistusten esikuvat tulivat Ranskasta, jossa uudistukset oli aloitettu jo 1790-luvun alussa, vaikka vasta Napoleon vei ne päätökseen. Napoleon ei tyytynyt uudistamaan vain Ranskan hallintoa, vaan istutti uudenlaiset hallinto- ja hallitsemisinstituutiot kaikkiin valloittamiinsa maihin. Kun uudistukset olivat osoittaneet nopeasti toimivuutensa, monet Euroopan maat omaksuivat niitä vapaaehtoisesti. Uusista hallintoinstituutioista tärkeimmät olivat ministeriöt, virkamieskoulutuslaitokset, verotus, armeija ja valtakunnanneuvosto *conseil d'Etat*.[45]

Salainen komitea tuki Aleksanteria uudistusten toteuttamisessa, mutta uudistusten käytännölliseksi toteuttajaksi ja innovoijaksi keisari palkkasi lahjakkaan Mikael Speranskin. Hän oli täysin poikkeava henkilö Pietarin hovissa. Hän oli peräisin köyhästä pappisperheestä, mutta oli päässyt tutustumaan koulutuksensa aikana valistusfilosofien ja Adam Smithin teoksiin ja noussut kykyjensä perusteella jo Katariinan aikana ruhtinas Alexander Kurakinin lähipiiriin. Speranskilla oli harvinainen kyky hahmottaa monimutkaisia ongelmia ja teknisiä asioita. Hän pystyi esittämään ne helposti ymmärrettävässä ja käsiteltävissä olevassa muodossa ja esittää tilanteista tehtävät päätelmät ja ratkaisut. Speranski oli toiminut myös matematiikan ja fysiikan professorina Pietarin yliopistossa. Päästyään Kurakinin avustajaksi Speranskin ura alkoi kohota nopeasti. Hän eteni poikkeuksellisten analyyttisten ja tyylillisten kykyjensä johdosta rankihierarkiassa raketin tavoin ja pääsi keisarin lähipiirin vaikutusvaltaiseksi avustajaksi. Yleensä alemman tason virkamiehet eivät tehneet raporteissaan viittauksia Adam Smithiin. Speranski viittasi. Poikkeukselliset ajatukset saivat vastakaikua edistyksellisessä hallitsijassa.[46]

Speranskin tavoitteena oli Venäjän uudistaminen valistusajattelun ihanteiden mukaisesti ja Napoleonin niistä Ranskaan kehittämien sovellutusten pohjalta. Jo ennen tutustumistaan Speranskiin Aleksanteri I oli perustanut 1802 Venäjälle napoleonilaiset ministeriöt, senaatin, ministerikomitean ja viimeiseksi valtakunnanneuvoston. Ensimmäiset ministeriöt olivat sotaministeriö, laivastoministeriö, ulkoasiainministeriö, oikeusministeriö, sisäasiainministeriö, valtiovarainministeriö, kauppaministeriö ja opetusministeriö.[47] Merkittävimpänä Speranskin vastuulla olleena uudistuksena oli Napoleonin mallin mukaisesti 1810 perustettu valtakunnanneuvosto. Varmistaakseen suunnitelman toimeenpanon keisari nimitti Speranskin sen sihteeriksi. Tehtävän hoitaminen antoi hänelle valtakunnansihteerin arvon. Tähän asemaan sisältyi jo pääministerin piirteitä.[48] Tultuaan valituksi apulaisoikeusministeriksi 1807 Speranski otti tehtäväkseen jatkaa uudistuspolitiikkaa. Speranski laati 1809 suunnitelmat keisarikunnan perustuslaillisista uudistuksista. Venäjälle olisi perustettava lainsäädäntöä käsittelevä edustajainhuone, duuma, joka koottaisiin provinssien duuman edustajista ja nämä puolestaan koottaisiin piirien duuman edustajista. Keisari hyväksyi suunnitelman periaatteessa, mutta piti sen edelleen salaisena eikä lopulta koskaan sitä hyväksynyt.

Osmo Jussila kutsuu Speranskia Raimo Savolaisen väitöskirjan lanseeraaman suosikkihallintokäsitteiden perusteella keisarin ylimmäksi suosikiksi, mikä tarkoittaa neuvonantajan asemaa.[49] Tällainen hyppy tuntemattomuudesta keisarin lähimmäksi neuvonantajaksi valtiojohtamisen ydinalueella herätti tyytymättömyyttä hovin vakiintuneissa sukupiireissä ja salaisessa komiteassa, joka koki, että komitea on keisarin läheisin neuvoantajaporukka. Myös perinteinen eliitti, ennen muuta aateli, oli huolestunut omasta asemastaan. Speranskin ranskalaistaustaisten suunnitelmien toteutumien olisi merkinnyt vallankumousta Venäjän hallitsemisjärjestelmässä. Keisari joutui painostuksen kohteeksi ja vuonna 1812 hän totesi, että hänen on syytä peräytyä ja erottaa Speranski.[50] Venäjän sisäiset uudistukset saivat jäädä sillä erää. Speranski joutui epäsuosioon myös ulkopoliittisista syistä. Napoleonin ja Aleksanterin 1807 solmima sopimus ja Ranska-myönteinen politiikka joutuivat vastatuulleen kun Napoleonin imperialistinen laajenemispolitiikka alkoi uhata Venäjän turvallisuusetuja.

Speranski oli kieltämättä outo lintu Pietarin hovipiirissä, sillä hän oli noussut keisarin valtiollisen johtamisen neuvonantajaksi ”plebeijiläisestä” taustasta. Älynsä ja koulutuksensa johdosta hänen ei olisi tarvinnut eristäytyä ja pitää etäisyyttä hoviin ja seurapiireihin. Hän teki kuitenkin tietoisen valinnan eikä halunnut kiinnittyä osaksi sisäpiiriä vaan jättäytyi sen ulkopuolelle.[51]

Speranskin erottamisen on sanottu ilmentäneen liberalistisen uudistuspolitiikan lopullista päättymistä Venäjällä, keisarin politiikan käännettä ranskalaismyönteisestä linjasta ranskalaisvastaiseen linjaan, konservatiivisen eliitin vastaiskua[52] ja myös ulkomailta Pietariin tulleiden keisarin suosioon pyrkineiden uusien seikkailijoiden, nousukkaiden, tuon ajan konsulttien, onnenonkijoiden ja valistuksen vastustajien vaikutusvallan kasvua. Tällaisina henkilöinä mainitaan muun muassa vapaaherra vom Stein, Richelieun herttua, kreivi Joseph de Maistre ja kreivi G.M. Armfelt. On arvioitu, että uudet miehet onnistuivat nostatta-

maan keisarin entiset suosikit, kuten kreivi Araktšejevin, Speranskia vastaan. Luntinen tulkitsee, että Speranskin syrjäyttäminen ei johtunut vain Araktšejevista tai Armfeltista vaan politiikan painopisteen siirtymisestä ulkopolitiikkaan ja tällöin Ranskan Venäjälle aiheuttaman uhan käsittelyyn. Aleksanteri keskitti 1810-luvun alussa huomionsa entistä enemmän Euroopan politiikkaan. Ranskan laivaston liikkeet Välimerellä herättivät huolta Venäjällä. Myös Ranskan alueellista laajenemispolitiikkaa varottiin, erityisesti sen liikkeitä Puolassa.[53] Aleksanterin oli siirrettävä toimintansa painopistettä sisäisistä uudistuksista ulkopolitiikan kysymyksiin. Speranskille ei ollut enää käyttöä. Ranskaa ja valistusta arvostellut Araktšejev ja hänen mukanaan kenraalit astuivat Speranskin tilalle.[54]

Speranskin hylkääminen on kiintoisa pohdinnan aihe yleiseltä kannalta. Hänen erottamisensa syyn tietää yksin keisari. Siitä on esitetty erilaisia spekulaatioita. On muun muassa viitattu keisarin heikkoon tahdonvoimaan ja rohkeuden puutteeseen; hän ei lopultakaan rohjennut uhata aristokratian perustavanlaatuisia intressejä. Se ei riitä selitykseksi, sillä Aleksanteri oli kestänyt isänsä Paavali I:n epäselvään kuolemaan viittaavat paineet. Hänen sanottiin olleen mukana isänsä murhajuonessa. Speranskin asema riippui yksinomaan keisarista. Ei Aleksanterin olisi tarvinnut erottaa Speranskia, jos hän olisi ollut riittävän vahva, johdonmukainen ja itsenäinen. Speranski oli periaatteessa erinomainen avustaja, sillä hän ei muodostanut uhkaa keisarin asemalle; Speranski ei kuulunut mihinkään klikkiin. Hän oli yksinäinen ratsastaja ja toimi pelkästään keisarin suosion varassa. On viitattu myös siihen, että heikko keisari pelästyi nähdessään mitä hänen unelmansa tarkoittivat toteutuessaan: Speranski osasi muuttaa ne todellisuudeksi ja tuo todellisuus ei vastannut alkuperäistä haavekuvaa.

Speranskin uran päättymisen arvellaan myös johtuneen hänen keisariin kohdistamasta arvostelusta ja sen kantautumisesta keisarin korviin.[55] Uskottavana selityksenä voidaan pitää myös sitä, että Napoleonin kanssa lähestyvän konfliktin edessä keisari tarvitsi koko kansan ja eliitin täyden tuen. Speranskin väitettiin olleen salaisessa yhteydessä Ranskan, Venäjän nousevan vihollisen kanssa. Viimeksi mainittu selitys oli tarkoitettu julkisuuteen ja kansallisen yksimielisyyden kohottamiseen. Napoleonin Venäjän sotaretken alettua 1812 Novgorodiin karkotettu Speranski nostettiin venäläisessä poliittisessa propagandassa pahan symboliksi.[56] Speranskin potkut ovat oivallinen esimerkki neuvonantajan tuulisesta paikasta. Jos neuvonantaja antaa neuvoja, joiden toteuttamiseksi päämies joutuu astumaan liian isoille varpaille, hän saa esittää isännälleen pikaiset jäähyväiset. Näin kävi Speranskille.

Speranskin erottaminen oli omana aikanaan dramaattinen tapahtuma. Vaikka Speranskilla oli virallinen hallinnollinen asema, keisari kohteli häntä luottomiehenään, ei pelkästään virkamiehenä. Venäjän tapaisessa autokratiassa näillä ei olekaan mitään eroa. Keisari ei myöntänyt hänelle eroa missään virallisessa istunnossa. Se tapahtui, kun Speranski oli menossa 17.3.1812 esittelemään asioita keisarille muiden korkeiden dignitäärien, kuten keisarin ystävän, Pyhän Synodin prokuraattori prinssi A.N. Golitsynin kanssa. Keisari kutsui Speranskin luokseen esittelemään asiansa niin kuin asiaan kuuluu. Kahden tunnin päästä Speranski tuli keisarin luota itkien. Samassa ilmestyi keisari paikalle murtuneen näköisenä

kyynelehtien. Hän halasi neuvonantajaansa ja sanoi hänelle ainoastaan ”hyvästi”. Myöhemmin keisari nimitti Speranskin Siperian kuvernööriksi.[57]

Speranskin erottamisen taustalla olivat Euroopan poliittisen kehityksen synnyttämät uhkakuvat Venäjällä. Pietarissa tunnettiin pelkoa Napoleonin johtamaa Ranskaa kohtaan vuodesta 1796 lähtien, vaikka Napoleon oli 1807 lyönyt Aleksanterin kanssa kättä päälle Tilsitissä ja luvannut Venäjälle rauhaa ja antoi luvan uusien etupiirien valloittamiseen. Erityisesti vuonna 1811 Pietarissa oli kasvanut voimakas Napoleonin vastainen henki ja halu irtisanoutua Ranskan johtamasta kontinentaalisesta järjestelmästä. Aleksanteri ryhtyi kokoamaan armeijaa ja valmistautui sotaan. Hän julisti noudattavansa puolustuksellista politiikkaa eikä lähtenyt mukaan mihinkään offensiivisiin operaatioihin.[58]

Ranska oli kulkenut Napoleonin johdolla vuodesta 1804 alkaen voitosta voittoon aina vuoteen 1807 saakka lyöden Englantia lukuun ottamatta kaikki Euroopan suurvallat. Erityisen kova kokemus Venäjälle oli ollut Napoleonin ottama voitto Itävallasta ja Venäjästä sekä tämän voittoisan politiikan seurauksena Saksan siirtäminen Ranskan vaikutuspiiriin. Rakentaessaan uudenlaista Eurooppaa Napoleon tarvitsi myös tukijoita ja liittokuntia, ei pelkästään sotimalla hankittavia vihollisia. Kun Ruotsi oli jättäytynyt Ranskan Englantiin kohdistaman mannermaasulkemuksen ulkopuolelle, Napoleon päätti ottaa Venäjän omaksi kumppanikseen ja valtuutti Aleksanterin rankaisemaan Ruotsia ja liitämään Suomen Venäjän keisarikuntaan.[59]

Napoleonin Aleksanterille 1807 Tilsitissä antama lupaus oli Venäjän pitkäaikaisten toiveiden mukainen, sillä Tilsitin sopimus turvasi Pietarin turvallisuuden. Sen jälkeen kun Pietari I oli perustanut kaupungin Neva-joen suulle 1703 ja julistanut sen Venäjän pääkaupungiksi, Pietarin turvallisuus oli noussut erityisen tärkeäksi sotilaalliseksi kysymykseksi Venäjän valtiojohtamisessa. Napoleonilta saadun lupauksen mukaisesti Venäjä liitti Suomen keisarikuntaan ja kävi vuosia kestäneitä taisteluja Balkanilla. Venäjä pyrki nostamaan Serbejä Turkkia vastaan ja luomaan Balkanille slaavien muodostaman federaation Venäjän suojeluksessa. 1812 Venäjän ja Turkin sodan päätteeksi solmitussa Bukarestin rauhassa Venäjä sai Turkilta Bessarabian. Venäjä huomasi kuitenkin pian, että Ranska ei malttanut lupauksestaan huolimatta jättää Turkin suuntaa yksin Venäjän vastuulle.[60]

Muutaman vuoden päästä kävi ilmi, että Tilsitin sopimus ei pätenyt, kun Napoleon hyökkäsi Venäjälle 1812. Napoleon syytti Aleksanteria Tilsitin sopimuksen rikkomisesta, sillä Venäjä antoi Englannin laivojen tulla Venäjän satamiin. Tilsit oli kuitenkin antanut Venäjälle hengähdystauon ja aikaa varustaa armeijaa tulevia koitoksia varten.[61]

Vaikka Venäjä oli saanut Tilsitin sopimuksessa etuja, sopimus aiheutti myös murheita, sillä Preussi oli menettänyt Tilsitin sopimuksessa kaikki Puolan jaoissa saavuttamansa alueet ja niistä oli muodostettu itsenäisen Varsovan herttuakunta, joka kuului Napoleonin vasallina toimineen Saksin kuninkaan alaisuuteen. Napoleon pääsi näin palautetun Puolan politiikan määrittäjäksi. Venäjä piti sitä luonnollisesti uhkana itselleen. Napoleon käynnisti massiivisen Venäjän sotaretken Vilnan alueelta.

Sen jälkeen kun Pietari oli julistettu Venäjän pääkaupungiksi, keisarikunnan läntisen rajaviivan siirtäminen kulkemaan Pohjanlahtea pitkin ja ulottumaan Torniosta jäämerelle nousi Venäjän valtiojohtamisen tavoitteeksi. Katariina oli onnistunut laajentamaan keisarikunnan länsirajaa Itämereltä aina Mustallemerelle saakka, mutta oli jättänyt Ruotsin suunnan rauhaan. Keisarinna onnistui hallitsemaan varsin hyvin raja-alueen poliittisia prosesseja, mutta rajalinja oli edelleen epätyydyttävä. Tilsit toi tähän ratkaisun. Kun Venäjä oli Napoleonin valtaan tulon jälkeen joutunut harjoittamaan defensiivistä politiikkaa, Venäjä saikin yhtäkkiä luvan siirtää läntisen rajaviivansa Pohjanlahdelta Tornioon ja ottaa Suomen pysyvästi haltuunsa.[62]

Dominic Lieven pitää ulkoasiainministeri Nikolai Rumjantsevia Venäjän vuosina 1807–12 seuraaman kansallisen poliittisen strategian pääarkkitehtina. Rumjantsevin suku oli kuulunut keisarikunnan ylimpään eliittiin 1600-luvulta lähtien. Hänen esi-isänsä olivat olleet 1700-luvun lopulla hallitsijoiden läheisiä neuvonantajia. Katariina II:n aikana Rumjantsev oli ylennyt kamariherraksi ja oli toiminut pitkään Venäjän ministerinä Frankfurtissa Saksan valtiopäivillä. 1809 hän eteni valtakunnankansleriksi ja valtakunnanneuvoston puheenjohtajaksi.

Rumjantsev oli erittäin älykäs ja suuria linjoja pohtiva keisarin neuvonantaja. Hän seurasi aktiivisesti oman aikansa kaikkia kaupallisia ja teknologisia virtauksia. Tämän mukaisesti hän piti hallussaan ulkoministerin salkun lisäksi myös kauppaministerin salkkua. Rumjantsevin mukaan Venäjän poliittinen huomio oli kohdistettava Turkkiin, Mustallemerelle ja Balkanille. Venäjän oli asetuttava slaavilaisen ja ortodoksisen maailman johtoon. Hän ei pitänyt Ranskaa Venäjän vihollisena, vaikka huomasikin, että Ranska vastoin Tilsitin sopimusta aloitti oman laajentamispolitiikkansa Moldovan ja Valakian suunnalla.[63] Rumjantsevin mukaan Venäjän todellinen vihollinen on Britannia. Se hallitsee globaalia kauppaa ja seuraa teknologian kehitystä. Tästä syystä hän oli tyytyväinen Ranskan ja Venäjän liittoon Englanti vastaan.[64]

Vaikka Rumjantsev tuki Venäjän ja Ranskan liittoa, armeija varustautui ja laati suunnitelmia myös hyökkäystä varten. Lisäksi keisarikunnan viranomaiset seurasivat tarkasti ja epäluuloisesti Ranskan tapahtumia. Keskeinen Ranskaan epäluuloisesti suhtautuva neuvonantaja keisarin lähipiirissä oli keisarin nuoruuden tuttu, konservatiivinen Aleksei Araktšejev. Hän pääsi Tilsitin jälkeen keisarin lähipiiriin ja nousi sen vaikutusvaltaisimmaksi jäseneksi. Samaan aikaan Aleksanteri siirsi salaisen komitean jäsenet syrjään lähipiiristään, sillä Venäjän sisäiset uudistukset jäivät taustalle ja sotilaalliset näkökannat jyräsivät idealistiset pohdinnat. Aleksanteri alkoi hahmotta Euroopan poliittisia asetelmia valtiojohtamisen suuren strategian lähtökohdista.[65] 1810-luvun puolivälissä Araktšejevin asema muistutti jo pääministerin asemaa. Hän johti keisarin henkilökohtaista kansliaa, ministerikomiteaa ja valtakunnanneuvostoa. Araktšejev kuului keisarin lähimpään piiriin aina kuolemaansa saakka.

Napoleonin käynnistettyä kesällä 1812 massiivisen hyökkäyksen Venäjälle kohti Moskovaa Rumjantsev sai sydänkohtauksen ja menetti kuulonsa. Hän säilytti kuitenkin virallisesti asemansa ja erosi tehtävästään vasta 1814. Rumjantsev oli havainnut, että Venäjä oli hylännyt hänen strategiansa ja että uutta strategiaa toteutettiin nyt sotaministeriön, ei ulkominis-

teriön johdolla. Uusi vuosina toteutettu 1812–14 strategia oli selkä irtiotto Rumjantsevin edustamasta linjasta. Rumjantsevista on täytynyt tuntua pahalta myös se, että hänen alaisensa Karl Nesselrode ulkoministeriöstä oli tuon linja yksi arkkitehti.[66] Rumjantsev ei halunnut olla käynnistämässä Wienin kongressin politiikkaa, jossa Venäjä ryhtyi Euroopan pelastajaksi Euroopan pahaksi poliisiksi.[67]

Uudeksi ulkoministeriksi Rumjantsevin jälkeen Aleksanteri nimitti 1812 diplomaattisissa tiedustelutehtävissä Pariisissa, Berliinissä ja Haagissa uransa luoneen kreivi Karl Nesselroden. Hän oli erityisen kansainvälinen henkilö ja siten tyypillinen 1800-luvun ulkopoliittinen diplomaatti. Hänen isänsä oli katolisen Reininmaan kreivi ja äitinsä hugenotti. Hän oli syntynyt englantilaisella laivalla lähellä Lissabonia, jossa hänen isänsä oli toiminut lähettiläänä. Nesselrode kastettiin anglikaaniseen kirkkoon, mutta hän kasvoi luterilaisessa ympäristössä Saksan kulttuuripiirissä Berliinissä. Hänen monikulttuurista luonnettaan kuvaa se, että hän meni naimisiin kreikkalaiskatoliseen kirkkoon kuuluneen venäläisen naisen kanssa. Nesselrode ei oppinut koskaan puhumaan kunnolla venäjää.

Nesselrode oli luonut pohjaa Venäjän uudelle suurstrategiselle linjalle Pariisissa ja muualla Euroopassa ollessaan tiedustelumiehenä. Siellä hän oli seurannut Ranskan poliittisia ja sotilaallisia strategioita ja kerännyt tietoja Ranskan armeijasta. Pariisissa oli myös toinen tiedustelumies, Alexander Tšernyšev. Toinen heistä hankki sotilaallisia tietoja ja toinen diplomaattisia. Molemmat saivat selville huippusalaisia tietoja Ranskan sotilaallisista suunnitelmista, armeijan materiaalisesta tilanteesta ja Ranskan poliittisista asetelmista. He maksoivat hankkimistaan tiedoista suuria rahasummia. Tiedot toimitettiin suoraan keisarille ilman, että edes ulkoministeri niitä sai. Nesselrode ja Tšernyšev pelkäsivät tietojen päätyessä julkisuuteen paljastavan tietolähteitä. Tšernyšev loi yhteydet Napoleoniin ja hänen sisareensa Caroline Bonaparteen.[68] Tämän jälkeen Tšernyšev osallistui erinomaista taitoa osoittaen taisteluihin Ranskaa vastaan 1812 ja 1813. Hänet ylennettiin kenraalimajuriksi 1812 ja kenraaliluutnantiksi 1814. Uransa aikana hän oli osoittanut poikkeuksellista älykkyyttä, rohkeutta ja päättäväisyyttä. Tšernyšev toimitti raporttinsa sotaministerinä 1808–10 toimineelle Araktšejeville ja hänen jälkeensä sotaministerinä vuoteen 1812 saakka toimineelle sotaministeri prinssi Mikael Andreas Barclay de Tollylle, joka vastasi Aleksanterin kanssa hyökkäyssuunnitelman laatimisesta Ranskaa vastaan.

Uuden suurstrategian ytimessä oli puolustustaistelu ja Napoleonin sotilaallisen voiman kuluttaminen ajamalla ranskalaiset pois Saksasta ja suojelemalla siten Venäjän alueita. Tähän strategiaan pohjautuen Aleksanteri – saatuaan tiedustelulähteittensä kautta, että Ranska on tilapäisen heikkouden tilassa – lähetti joukkonsa Puolaan ja Saksaan 1812. Lievenin mukaan Aleksanteri ja sotaministeri Barclay de Tolly saivat Nesselroden ja Tšernyševin tiedusteluraportit sekä heidän laatimansa strategiset analyysit ja loivat yhdessä Venäjän uuden suurstrategian.[69] Aleksanteri nimitti Barclay de Tollyn Ranskaan suuntautuvan isänmaallisen sodan ylipäälliköksi sotamarsalkka Mihail Kutuzovin kuoleman jälkeen.

Saatuaan vahvistettua armeijansa ja saatuaan tiedot Ranskan sotilaallisista, taloudellisista ja poliittisista asetelmista, Aleksanteri päätti iskeä kesällä 1812 Saksaan ja Puolaan. Keisari katsoi, että Venäjän ja Euroopan turvallisuus liittyvät toisiinsa. Niin kauan kun Ranska kont-

rolloi Saksaa ja suurta osaa läntisestä ja eteläisestä Euroopasta, Venäjä ei voi olla rauhassa. Ranska oli saatava takaisin luonnollisille rajoillensa Reinin ja Scheldt-joen sekä Pyreneiden ja Alppien sisälle. Tämän tavoitteen toteuttamiseen Venäjä tarvitsi Saksan ja Itävallan apua.[70]

Nesselroden ulkoministerikaudesta muodostui harvinaisen pitkä, sillä hän toimi Venäjän ulkoministerinä vuodesta 1814 aina vuoteen 1856 saakka. Nesselrode tunsi yhteisyyttä eurooppalaisten konservatiivien kanssa, vaikka luonnollisesti edusti Venäjän intressejä. Hän oli samaan aikaan sekä *status quon* että *ancien régimen* kannattaja. Hän vastusti sekä valistusajattelun edustamaa aatteellista vallankumousta että sen ruumiillista ilmentymää Ranskan Napoleonia. Nesselrode ihaili Englannin hallitusjärjestelmää.

Kissingerin mukaan Nesselroden, kuten hänen pitkäaikaisten seuraajiensa, Aleksander Gortšakovin (1856–82), Nikolai de Giersin (1882–95) ja Vladimir Lamsdorfin (1900–06) oli taisteltava muiden kanssa keisarin suosiosta. Monesta muusta toimijasta poiketen kaikilla ulkoministereillä oli kuitenkin vaikutusvaltaa, sillä heillä oli säännöllinen pääsy keisarin puheille.[71]

Venäjän ja Ranskan sodat vuosina 1812–1812 merkitsivät irtiottoa Tilsitin linjasta. 1800-luvun alkuvuosina kaikki Euroopan suurvallat olivat vaihtaneet liittolaisiaan ja arvioineet liittolaispolitiikkansa perusteita. Aleksanteri oli valtakautensa alussa liitossa Itävallan ja Englannin kanssa Napoleonia vastaan ja kokenut 1805 Austerlizissa ja 1807 Friedlandissa karvaat häviöt Napoleonille. Tässä vaiheessa Aleksanteri solmi liiton Napoleonin kanssa. Ulkoasiainministeri Rumjantsev ja valtiosihteeri Speranski tukivat häntä tässä.[72] Venäjän eliitti esitti epäilyjä tätä kohtaan. Osa katsoi keisarin tärvelevän edeltäjiensä ajaman Venäjän alueellisen laajentamisen politiikan. Napoleoniin ei luotettu. Nämä pelot osoittautuivat oikeiksi vuonna 1812, kun Napoleon aloitti kohtalokkaan Venäjä-retken ja menetti Euroopan herruuden. Marssittuaan sotajoukkojensa johdossa Pariisiin 1814 Aleksanteri toimi Ranskan vastaisen liittokunnan johtajana.

Kun Napoleon oli kukistettu, Venäjä kävi Ranskan ajamien vallankumousten kimppuun. Aleksanteri ei määrittänyt vastustajakseen vain eurooppalaisten suurpolitiikkaa harjoittavaa Ranskaa vaan myös sen edustaman ja pitkin Eurooppaa levinneen valistusajattelun. Aleksanteri päätti asettua vanhan järjestyksen *ancien régime* henkiseksi johtajaksi. Ensimmäiseksi hän päätti lopettaa valistusajattelua edustaneiden uudistusten leviämisen keisarikunnassa. Speranskin erottaminen oli osa tätä politiikkaa.

Ranskan vallankumouksen vastavoimat kokoontuivat 1814–15 Wienin kongressiin ja antoivat Aleksanterille itseoikeutetun aseman vanhan järjestyksen vahvimpana turvaajana. Vanhaa järjestystä ajaneet keisarit kävivät rajoittamaan yleistä mielipidettä, supistivat lehdistönvapautta, luopuivat edustuslaitoksen uudistuksista ja lisäsivät armeijan valtaa sisäisen järjestyksen ylläpitäjänä.[73]

Wienin kongressin yhteydessä Aleksanteri sai toteutettua yhden nuoruuden haaveensa; luoda Venäjän keisarikuntaan kuuluva Puolan kuningaskunta, jossa Venäjän keisari on samalla Puolan kuningas. Puolalaiset kutsuivat uutta Puolaa *Kongresówkaksi*, Kongressi-

Puolaksi.[74] Uudistuksen tausta tulee Aleksanterin halusta hyvittää kärsimyksiä, joita Venäjä oli Puolalle 1700-luvun lopulla aiheuttanut Preussin ja Itävallan kanssa toteuttamissaan Puolan jaoissa. Wienin kongressi tarjosi mahdollisuuden hoitaa asia, kun Ranska, joka oli Napoleonin kaudella sekaantunut Puolan kysymyksiin, oli nujerrettu eikä päässyt Wienin kongressissa pitämään kiinni eduistaan. Keisarin puolalaisille antama itsehallinto ei tyydyttänyt Venäjän mielipidettä, sillä monet muistivat katkerana sen, että Puola oli osallistunut Napoleonin toteuttamaan Venäjä-retkeen.

Aleksanterin toiminta Wienin kongressissa sinetöi Aleksanterin luopumisen puheiden tasolla valtakautensa alkupuolen esittämistä keisarikunnan sisäisten uudistusten toteuttamisen haaveista. Keisari oli jatkuvasti rintamalla sotiessaan ja Euroopan suurvaltojen johtajien kanssa neuvotteluja käydessään kadottanut idealisminsa. Hän tuli sotilaiden ympäröimäksi hallitsijaksi ja joutui tällöin hylkäämään haaveet keisarikunnan perustuslaillisesta hallitsemisesta. Hänen ajatuksensa liikkuivat sodan ja Euroopan vakauden ja Venäjän turvallisuuden teemoissa. Keisarin merkittävimmät valtiojohtamisen neuvonantajat Wienin kongressin jälkeen olivat edelleen sotaministeri Araktšejev ja ulkoministeri Nesselrode.

On sanottu, että Araktšejev oli ehkä ainoa venäläinen, jota keisari ei epäillyt. Araktšejev osasi yhdistää toisiinsa suoruuden ja matelevaisuuden, kohteliaisuuden ja karkeuden sekä kyynisyyden ja varmuuden. Varmistaakseen Venäjän sotilasmahdin, Araktšejev otti tärkeimmäksi tehtäväkseen armeijan uudistamisen ja sotilassiirtoloiden järjestelmän rakentamisen. Sotilassiirtoloiden tarkoitus oli parantaa sotilasmiehen oloa rauhan aikana, mutta niistä kehittyi nopeasti ankara kurin järjestelmä.[75]

Keisarin luottamus Nesselrodea kohtaan oli Wienin kongressin aikana hieman murentunut, sillä Nesselrode ymmärsi keisarin mukaan liiaksi muiden osanottajamaiden intressejä kuin Venäjän.[76] Keisari ei ollut kuitenkaan kokonaan luopunut Venäjän hallitsemisen uudistussuunnitelmista. Niitä asioita hän pohti yhdessä nuoruudenystävänsä, Nikolai Novosiltsovin kanssa. Hän laati 1820 suunnitelman Venäjän hallinnon uudistamiseksi hajautetun mallin mukaisesti, mutta keisari ei rohjennut sitä toteuttaa.[77] 1820-luvulla Novosiltsovin tapaiset henkilöt saivat siirtyä syrjään keisarin neuvonantajien joukosta. Novosiltsovin sijalle keisari otti Araktšejevin. Keisarin nuoruuden ystävä Alexander Golitsyn oli myös muuttunut konservatiiviseksi ja hän pääsi keisarin vanhoillisen vaiheen aikana merkittäviin asemiin. Aleksanteri nimitti hänet opetusministeriksi. Pietismiin ja mystisismiin taipuneena henkilönä hän sai sekä liberaalien että ortodoksisen kirkon edustajien vihat päälleen.[78]

Aleksanteri jatkoi idän suunnalla Venäjän jo 1500-luvulla alkanutta Venäjän laajentumispolitiikkaa. Uusien alueiden liittäminen keisarikuntaan sujui nyt kohtuullisen rauhallisesti. Venäjä edusti Siperiassa kehittynyttä teknologiaa sekä Euroopan sivistystä ja uskontoa. Siperia oli liitetty Venäjään jo 1600-luvulla. Siellä asui ugrilaisiin, samojedeihin, turkkilaisiin ja moniin muihin kansallisuuksiin kuuluneita kansoja. Aasian valloitus toi Venäjän keisarikuntaan shamanismin, buddhalaisuuden ja islamin piirissä olevia ihmisiä. Siperian itärajoilla Venäjä joutui konflikteihin Kiinan ja etelässä Englannin kanssa. 1700-luvun lopulla Venäjä oli ulottanut alueellisen valtauksensa Amerikkaan saakka, mutta Aleksanteri I möi Alaskan ja Aleuttien saaret Yhdysvalloille 1807. Näin se vältti konfliktit Yhdysvaltojen kanssa.

Aasian valloitus ei ollut tarkoittanut alusta alkaen Aasian laajojen alueiden kiinteätä poliittista ja hallinnollista integrointia keisarikuntaan vaan monelta osin kolonisaatiota samalla tavoin kuin Englanti, Ranska, Espanja ja Portugali olivat liittäneet piirinsä siirtomaita.

Venäjä oli etelään suuntautuvassa laajentumispolitiikassaan törmännyt jatkuvasti riitoihin Turkin kanssa. Venäjän tavoin myös Turkki oli harjoittanut laajentumispolitiikkaa, mutta oli joutunut 1700-luvulla perääntymään. Yleisin malli oli se, että Balkanin slaavilaiset kansat pyysivät apua Venäjältä. Samalla tavoin myös monet Kaukasuksen kansat olivat kääntyneet Venäjän puoleen ja hakivat siltä tukea Turkkia vastaan. Venäjän politiikka Kaukasuksen suuntaan muotoutui samalla kun rakennettiin kauppareittejä Intiaan, Kiinaan ja Persiaan.[79]

Vaihtelevista liittolaissuhteistaan huolimatta Aleksanterin ulkopolitiikkaa voidaan pitää keisarikunnan alueellisen laajenemisen kannalta onnistuneena. Hänen aikanaan keisarikuntaan liitettiin Puola (1815), Georgia (1801 ja 1813), Suomi (1809), alueita Kaukasuksella (1810), Bessarabia (1812) ja pääosa Azerbaidžanista (1813).[80] Tätä politiikkaa muotoilivat keisarin kanssa sotilaat ja vanhoilliset sukujen edustajat, eivät keisarin nuoruuden ystävät.

Aleksanteri I ilmoitti jo 1810-luvun lopulla, että hänen veljensä Nikolai (s. 1796) tulee hänen seuraajakseen.[81] Päätöstä tehdessään keisari tunsi veljensä konservatiivisen yleisnäkemyksen sekä oli tietoinen hänen sotilaallisesta kasvatuksestaan ja tiesi hänet tiukan sotilaskurin ihailijaksi. Aleksanteri tiesi myös, että Nikolai tunsi Venäjän poliittiset, taloudelliset, yhteiskunnalliset, uskonnolliset sekä henkiset olot monin verroin paremmin kuin mitä hän itse oli tuntenut valtaistuimelle noustessaan. Päätös oli linjassa keisarin oman konservatiivisen kehityksen kanssa.

Aleksanterin kasvatuksen linjoista oli päättänyt Katariina, mutta Nikolain kasvatuksen linjaukset kuuluivat Paavalille, Nikolain isälle. Linjat poikkesivat toisistaan kahdessa suhteessa. Katariina oli antanut Aleksanterin kasvatuksen ulkomaisten opettajien, kirjanoppineiden vastuulle ja kasvatus tapahtui suljetussa hovissa erillään arkipäivän hallitsemisesta. Paavali uskoi Nikolain kasvatuksen sotilaille, jotka tunsivat Venäjän olosuhteet, mutta eivät juuri eurooppalaisia aatteellisia kuvioita.[82] Kuinka lopulta kävi? Aleksanteri hallitsi valtakautensa alkuvuodet kasvatuksensa innoittamana, mutta käytyään sotia lähes koko valtakautensa ajan hän hylkäsi nuoruutensa humaanisuuden ja vapaamielisyyden sekä ihmisoikeuksien julistuksen. Hän oli pitänyt sitä nuoruudessaan ohjenuoranaan. Hän korvasi sen raamatulla, kuten hänet hyvin tuntenut Metternich sanoo.[83] Valtakautensa lopulla Aleksanteri lamautui moraalisesti. Hän alkoi epäillä kaikkia, muuttui toimettoman alakuloiseksi ja keskittyi lopulta uskonnollisiin kysymyksiin. Keisari ei luottanut armeijaansa, ministereihinsä, aateliin eikä edes kansaan. Metternichiä edelleen siteeraten: ”Niin, tällaisessa tilassa ei johdeta.”[84]

Danielson-Kalmarin vuosikymmeniä sitten tekemää päätelmää Aleksanterista hallitsijana voidaan pitää edelleen oikeaan osuneena. Hänen mukaansa keisari määräsi itsenäisesti maansa ulko- ja sisäpolitiikan. ”Ministerit olivat hänen apumiehiään, joiden oli liikkuminen hänen osoittamissaan puitteissa ja joista ei ainoakaan saavuttanut johtavan pääministerin asemaa. Tämä on, sanottava myöskin Mikael Speranskista.” Tämä johtui Danielson-

Kalmarin mukaan siitä, että keisarilla oli ”miltei kivulloinen epäluulo” ihmisiin. Hän pelkäsi ympäristönsä yrityksiä kietoa hänet talutusnuoraansa.” Tämä epäluulo lienee aiheuttanut senkin, että hän käytti lähimpinä luottamusmiehinään henkilöitä, joiden juonteet ja mielipiteet olivat jyrkästi vastakkaisia ja joista hän sen tähden varmuudella saattoi olettaa, ettei mikään salainen, hänen ylintä johtajavaltaansa uhkaava yhteistoiminta voisi heidän välillään tulla kysymykseen.”[85]

Suomi Venäjän valtiollisissa kaavailuissa ennen Aleksanteri I:n aikaa

Suomen liittäminen Venäjän keisarikuntaan 1809 on pitkällinen prosessi, jonka juuret ulottuvat Suureen Pohjan sotaan. Suomen asema Venäjän ja Ruotsin välisenä puskurialueena oli alkanut muuttua, kun Kaarle XII:n kärsi Pultavassa 1709 musertavan tappion Pietari Suuren armeijalle. Pultava käynnisti Ruotsin suurvaltana saavuttamien rajojen siirtämisen yhä lähemmäs Tukholmaa. Pietari valloitti Pultavan taistelun jälkeen Riian, Tallinnan, Viipurin ja Käkisalmen. Hyökätessään Suomeen venäläiset eivät kohdanneet minkäänlaista vastarintaa. Ruotsi yritti edelleen pitää kiinni vanhasta rajasta, mutta heikoin tuloksin. Uudenkaupungin rauhassa 1721 Venäjä sai siirrettyä rajaa Suomen suunnalla lännemmäksi. Ruotsi joutui tunnustamaan, että Venäjä saa haltuunsa Baltian, Inkerinmaan, Viron ja Liivinmaan sekä Suomen kaakkoisimmat osat, eli Käkisalmen läänin ja Viipurin ympäristön.

Ruotsi yritti 1741 käynnistämässään niin sanotussa Hattujen sodassa ottaa takaisin 1721 menettämiään alueita. Venäjä piti niistä kiinni, sillä se koki puolustavansa uuden pääkaupungin, Pietarin turvavyöhykettä Ruotsin hyökkäystä vastaan. Sillä oli tästä syystä pelissä erityisen kovat panokset. Suomenlahden pohjukkaan Nevanlinnan paikalle 1703 perustettu Pietarin kaupunki (Sankt Pieterburg, Санкт-Петербург) oli muuttanut Suomenlahden strategisia asetelmia. Erityisen merkittävää oli se, että kaupunki julistettiin 1712 keisarikunnan pääkaupungiksi. Tämä osoitti, että Venäjä jatkaa laajentamispolitiikkaa ja siirtää keisarikunnan rajaa kauemmas länteen. Pääkaupungin siirtämisestä Nevan suuhun Ruotsin johto saattoi päätellä, että Venäjä rakentaa sen ympärille turvavyöhykettä.

Pietarin perustamista ohjanneeseen Venäjän suurstrategiaan on täytynyt sisältyä oletus Venäjän länsirajan siirtämisestä kauemmaksi kohti Ruotsia. Suomesta on tehtävä turvavyöhyke Pietarin kupeeseen. Kukaan järkevä hallitsija ei voi perustaa maan pääkaupunkia valtakunnan rajan välittömään tuntumaan; pääkaupungin ympärillä täytyy olla turvavyöhyke. Sellaiseksi muodostuivat Suomi ja Suuressa Pohjan sodassa valloitetut Baltian maat. Venäjän läntisen rajan muut keskeiset tukikohdat olivat Puola, Valko-Venäjä ja Ukraina. Keisarikunnan sydänmaa voidaan säilyttää turvassa vihollisilta, kun valtakunnan raja siirretään mahdollisimman kauas länteen. Ruotsin tunkeutuminen 1600-luvulla Ukrainaan saakka oli osoittanut, että Venäjän on oltava jatkuvasti varuillaan laajentumishaluisia vihollisia vastaan.

Ruotsin 1741 käynnistämä Hattujen sota päättyi Ruotsin kannalta huonosti. Venäjällä oli valmistunut Turun rauhanneuvotteluihin 1734 useita rauhan vaihtoehtoja. Ensinnäkin Suomi voitaisiin liittää kokonaisena keisarikuntaan, toiseksi Suomesta voitaisiin tehdä pus-

kurivaltio, kolmanneksi Suomesta voitaisiin tehdä itsenäinen valtio, tai neljänneksi Suomi voitaisiin paloitella ja koko Etelä-Suomi voitaisiin liittää Venäjään. Venäjä valitsi paloitteluvaihtoehdon. Lopullisessa rauhassa Ruotsi menetti osan Kymenkartanon läänistä ja uusi raja kulki Kymijokea pitkin etelärannikolla. Se tarkoitti, että Ruotsi menetti Etelä-Karjalan ja Haminan, Lappeenrannan ja Savonlinnan kaupungit ja Savonlinnaa ympäröivän alueen.[86] Näihin aikoihin Venäjä oli jo saanut otteen Puolasta ja Baltiasta.

Suomen kaakkoisten osien liittäminen keisarikuntaan eli Suomen paloittelu oli hyvässä vauhdissa siinä vaiheessa kun Napoleon käynnisti Euroopan poliittisen kartan myllerryksen 1796. Katariina Suuri, joka oli jatkanut Pietari Suuren luoman Venäjän alueellisen laajentamisstrategian toimeenpanoa, ei ollut käynyt sotia Suomen suunnalla vaan Venäjän muilla läntisillä raja-alueilla. Suomessa hän muokkasi asenteita ja pohjusti maaperää tulevia siirtoja varten.

Poliittisten ja niitä toteuttavien sotilaallisten siirtojen aika tuli Katariinan pojanpojan Aleksanteri I:n aikana, jolloin Venäjä kävi useita sotia. Ensimmäiset sodat käynnistyivät Napoleonin aloittamasta Euroopan valtausyrityksestä. Venäjä kärsi useita karvaita tappioita aina vuoteen 1807 saakka, jolloin Napoleon teki liiton Venäjän kanssa ja lupasi Aleksanterille Suomen. Suomi oli kuulunut jo pitkään keisarikunnan sotilaiden suunnittelupöydillä niiden alueiden piiriin, jotka olisi parasta ottaa mukaan Venäjän suuralueeseen. Pietarin turvallisuudesta huolehtiminen vaati sitä.

Suomen siirtyminen keisarikunnan suuriruhtinaskunnaksi suhteellisen rauhallisesti saa selityksenä 1700-luvun kehityksestä Ruotsissa ja Venäjän politiikasta Suomen suuntaan tänä aikana. Jo vuosikymmeniä ennen Suomen sodan syttymistä Suomessa oli alkanut viritä tyytymättömyyttä Ruotsin epävakautta kohtaan. 1700-luvulla oli Ruotsin valta heikentynyt ja se heijastui nopeasti Suomeen, jossa tiedostettiin Venäjän strategisen painopisteen siirtyminen kohti Suomen rajaa. Pietarin asema Venäjän pääkaupunkina pelotti.

Venäjä oli seurannut pitkään 1700-luvulla Ruotsin suurvalta-aseman heikkenemistä, vetäytymistä ulkoisilta rajoiltaan ja siihen liittyvää Ruotsin kansallisen ylpeyden ja suurvalta-asemaa ylläpitävän tietoisuuden murenemista. 1719 toteutettu kuninkaan vallan riisuminen oli tuonut Ruotsiin puoluevallan ja jättänyt valtiollisen johdon tuuliajolle. Ruotsin tilanne oli herkullinen siihen vaikuttamaan pyrkiville ulkovalloille. Puolueet ottivat rahaa ja johtajat olivat lahjottavissa. Venäjä piti yhteyttä myssyihin valtiopäivillä ja pehmitti heidän mielipiteitä Venäjän suuntaan turvautumalla rahaan ja lahjontaan. Vaikuttajapersoonien mielipiteisiin vaikuttaminen oli käytössä jo 1700-luvulla.

Kustaa III:n valtaan nousu ei sujunut täysin ongelmitta, sillä kansa ja kuningas joutuivat vastakkain. Tässä tilanteessa Venäjän houkutukset alkoivat kantaa hedelmää. Suomessa eversti G.M. Sprengtporten oli alkanut jo 1780-luvun alkuvuosina pitää yhteyttä Venäjän viranomaisiin ja pääsi yhteyteen Katariina II:n kanssa. Hän ryhtyi puuhaamaan Suomen eroa Ruotsista ja liittymistä Venäjään. Hän sanoi, että Venäjä sieppaisi Suomen ennemmin tai myöhemmin ja että ”kohtalomme on joka tapauksessa kerran joutua tämän valtakunnan yliherruuteen, mutta se muodostuu paljon raskaammaksi, ellemme vapaaehtoisesti

alistu sen valtaan."[87] Tähän Sprengtportenin ajamaan niin sanottuun varhaiseen itsenäisyysliikkeeseen tulivat mukaan kapteeni Johan Anders Jägerhorn, luutnantti Karl Henrik Klick ja linnoituskonduktööri Johan Albert Ehrenström. Myöhemmin siihen liittyi myös kenraalimajuri G. M. Armfelt, joka oli ollut Kustaa III:n läheinen neuvonantaja.

Eversti Sprengtportenin toimintaa Venäjällä selittää hänen Ruotsissa saamansa kuolemantuomio. Sen hän sai osallistuttuaan Kustaa III:n vastaisiin salahankkeisiin. 1790 Turun hovioikeus tuomitsi hänet poissaolevana maanpetturuudesta kuolemaan.[88] Sprengtporten oli tyytymätön Venäjän ja Ruotsin välisen sodan (1788–90) epäonnistumiseen Ruotsin kannalta. Se lietsoi Suomessa separatistisia haluja. Joukko upseereita kirjoitti keisarinnalle osoitetun kirjeen, ns. Liikkalan nootin elokuun 8. päivä. He pyysivät siinä rauhanneuvotteluja. Kirjeen laatijan, majuri Jägerhornin kaukotavoitteena oli Suomen itsenäisyys ja ero Ruotsista. Kuningas sai siitä tiedon ja edellytti, että upseerit allekirjoittavat uskollisuuden julistuksen 12.8. Anjalassa. 113 upseeria allekirjoitti paperin, mutta se ei ollut uskollisuuden julistus kuninkaalle vaan kirje, jossa käännyttiin keisarinnan puoleen. He pitivät sotilaallista tilannetta toivottomana ja vaativat rauhaa, valtiopäiviä ja armeijan kotiuttamista. Kirje tunnetaan Anjalan liittona. Kirjoittajat sanoivat kääntyneensä Katariinan puoleen rauhan asiassa.[89] Anjalan liittokirjan kaikki johtomiehet tuomittiin kuolemaan ja tilanne rauhoittui sillä erää. Sprengtporten teki kulisseissa jatkuvasti töitä Pietarissa Suomen siirtämiseksi keisarikuntaan.

Portit Suomen valtiollisen aseman muutokselle aukenivat yllättävällä tavalla 1807, kun Napoleon lupasi Aleksanteri I:lle Suomen. Keisari päätti noudattaa Machiavellin ohjeiden mukaista rauhoittamispolitiikkaa Suomen valloituksessa. Sotajoukon johto sai keisarilta ohjeen toimia rauhoittamispolitiikan hengessä ja jakaa etuuksia, kunniamerkkejä ja luvata helpotuksia veroihin. Kansa oli kyllästynyt niiden korkeuteen. Erityisesti kansaa tympäisivät sotaverot. Jokaisen viimeisimmän sodan seurauksena Venäjä oli haukannut palan Itä- ja Kaakkois-Suomesta. Aleksanterin strategia toimi. Keisari liitti Suomen keisarikuntaan sellaisenaan ilman suuria uhrauksia vaatineita taisteluja. Keisari lupasi suomalaisille, että he saavat jatkaa elämäänsä niin kuin ennenkin.

Suomen kannalta oli erityisen tärkeää, että Aleksanteri onnistui 1812 Ruotsin kruunuprinssi Karl Johanin kanssa tekemässään niin sanotussa Turun sopimuksessa saamaan Ruotsin tuen Napoleonia vastaan. Ruotsi suostui yhteistyöhön Napoleonin kukistamiseksi ja sai Venäjän tuen Norjan valloitukseen. Sopimus oli tärkeä osa Venäjän suurta strategiaa. LeDonnen ilmauksen mukaan Ruotsi liittyi sopimuksen kautta Venäjän klienttivaltioksi patronaattiseen suhteeseen Venäjän kanssa.[90] Se tarkoitti sitä, että Venäjän ei tarvinnut ainakaan vähään aikaan kantaa erityistä huolta siitä, että Ruotsi olisi tavoitellut Suomea takaisin valtakuntaansa. Kun Venäjä puolestaan lupasi kunnioittaa Ruotsin rajoja, keisarikunta sai vakiinnutettua luoteisen rajansa turvallisuuden.

Ketkä auttoivat keisaria Suomen hallitsemisessa 1808–09?

Keskityn tässä jaksossa Aleksanteri I:n neuvonantajiin Suomen asioissa. Tällöin kohdistan huomion kahteen asiaan. Ensimmäinen koskee vuosia 1808–09 ja toinen tämän jälkeistä aikaa. Suomen seuraavan sadan vuoden historian kannalta kaikkein merkittävin vaihe ovat Suomen suuriruhtinaskunnan ensimmäiset vuodet, jolloin luotiin Suomen hallitsemisen järjestelmä ja ne instituutiot, jotka määrittivät Suomen asemaa keisarikunnan valtiollisen johtamisen järjestelmässä aina 1890-luvulle saakka. Niin kauan kun keisari ei ollut tehnyt päätöstä siitä, kuinka Suomea tultaisiin hallitsemaan, keisarin ulko- ja sotilasasioita käsitelleet neuvonantajat toimivat keisarin lähimpinä neuvonantajina Suomen asioissa. Tästä syystä huomio on kohdistettava Suomen hallitsemisen ylimpään tasoon Pietarissa ja Suomen hallitsemisen sijoittamiseen osaksi keisarikunnan hallitsemista ja valtiollisen johtamisen järjestelmää. Osmo Jussila, Keijo Korhonen, Matti Klinge ja Päiviö Tommila ovat 1960-luvulta lähtien painottaneet tätä näkökulmaa.[91] He käsittelivät 1960-luvulla julkaistuissa väitöskirjoissaan Suuriruhtinaskunnan asemaa keisarikunnan 1800-luvun alun hallitsemisjärjestelmässä.[92] 1980-luvulla suomalaisessa tutkimuksessa ajallista perspektiiviä on pidennetty koko 1800-lukuun. Samalla on ryhdytty käsittelemään hallitsemisen näkymättömiä toiminta- ja valtarakenteita.[93] Raimo Savolainen on tarkastellut Suomen hallintoa suosikkihallinnon perspektiivistä.[94] Jussila on jatkanut Savolaisen suosikkinäkökulmaa.[95] Klinge on jatkanut Tommilan ja Paasivirran tutkimuksen perspektiiviä, jossa Suomi sijoitetaan Euroopan kansainväliseen politiikkaan.[96] Kristiina Kalleinen on tutkinut Venäjän kuvernementtihallintoa ja sijoittanut Suomen siihen.

Suomen Suuriruhtinaskunnan hallitsemismallin syntyä 1800-luvun alussa arvioitaessa on nostettava esille kolme hallitsevaa näkökulmaa. Ensinnäkin on kiinnitettävä huomio siihen, kuinka keisarikunnan johtavissa piireissä arvioitiin Suomen asemaa ja tulevaisuutta osana tuon hetken eurooppalaisen suurpolitiikan asetelmia. Toiseksi on otettava huomioon, että Aleksanteri I oli tuossa vaiheessa vapaamielisten avustajiensa vaikutusvallan piirissä. Hän eli idealistista uudistusvaihetta. Suomen liittämistä keisarikuntaan suuriruhtinaskuntana voidaan pitää ilmauksena keisarin vapaamielisestä politiikasta ja ilmeisestä halusta kokeilla uudenlaisia hallitsemisen tapoja Venäjällä. Kolmanneksi on otettava huomioon, että Suomi liitettiin keisarikuntaan valloitussodan päätteeksi. Neljänneksi Suomen liittäminen keisarikuntaan jatkaa Katariina Suuren 1700-luvun lopulla menestyksellisesti toteuttamaa alueellista laajentamispolitiikkaa. 1700-luvulla keisarikunnan länsiraja oli saatu kulkemaan Mustaltamereltä Itämerelle saakka. Nyt rajaa jatkettiin Pohjanlahden perukkaan kohti Jäämerta.

1800-luvun alkuvuosina, jo ennen kuin Napoleon oli käynnistänyt Euroopan valloituspolitiikkansa, Pietarin sotilaspiireissä on pohdittu Venäjän turvallisuuskysymyksiä ja ulkopoliittista strategiaa: jatkaako nuori keisari 1700-luvulla omaksuttua Venäjän länteen suuntautuvaa laajentamispolitiikkaa? Lounaisen suunnan turvallisuuskysymykset ja suhteet Ruotsiin olivat Pietarissa hyvin tärkeitä; pääkaupungiksi rakennetun Pietarin turvallisuus oli prioriteettilistan kärjessä. Tässä tarkoituksessa Aleksanteri sai yhteyden Pietariin paenneisiin ruotsalaisiin maanpettureihin ja ruotsalaisiin vakoilijoihin. Yhtenä tärkeimmistä tietoläh-

teistä oli Ruotsista Venäjälle jo 1786 siirtynyt Sprengtporten, joka oli jo 1700-luvun lopulla luonut yhteydet Katariina II:n kanssa. Sprengtporten oli pitänyt myös Paavalin tietoisena Suomen Ruotsista irrottamista koskevista suunnitelmistaan. Paavalin jälkeen Sprengtporten otti yhteyttä Aleksanteri I:een, mutta hän suhtautui suunnitelmiin pidättyväisesti.

Napoleonin käynnistämien valloitussotien jälkeen lounaissuunnan sotilaalliset näkökohdat alkoivat saada aiempaa suuremman painon Pietarin poliittisten strategioiden pohdiskelussa. Venäjä koki kirvelevän tappion Itävallan kanssa Ranskalle 1805 Venäjän ja Itävallan Austerlitzissä kolmen keisarin taistelussa (Napoleon I, Aleksanteri I ja Frans I), ja katseli kauhistuneena kun Napoleon löi 1806 Preussin Jenassa, valloitti Berliinin ja tuli Puolan porteille saakka ja löi Venäjän armeijan Friedlandissa kesäkuussa 1807. Friedlandin tappion jälkeen Napoleon kuitenkin antoi Aleksanterille Tilsitissä 1807 lupauksen liittää Suomi keisarikuntaan. Tämä rauhoitti tappiomielialan leviämistä keisarikunnassa ja hillitsi tyytymättömyyden leviämistä. Sopimus palveli samaan aikaan sekä keisarikunnan turvallisuusintressejä että alueellista laajentumispolitiikkaa. Napoleon oli tietoinen Katariinan harjoittamasta politiikasta ja siitä, että Venäjä oli jo pitkään havitellut Suomea ja aloittanut 1721 Suomen paloittelun.

Venäjällä kenraaliksi kohotettu Sprengtporten kirjoitti tammikuussa 1808 kirjelmän – ”Suomessa syntyneen venäläisen sotilaan mietteitä” – keisarille että, ruotsalainen Suomi olisi valloitettava pikaisesti ja liitettävä pikaisesti ”meikäläiseen Suomeen” eli Vanhaan Suomeen. Yhtenäinen Suomi olisi Ruotsin ja Suomen välimuotona jätettävä ”omiin valtoihinsa”. Hän ei ollut unohtanut 1700-luvun lopun haaveistaan itsenäisestä Suomesta.[97] Suunnitelma oli kauaskantoinen, sillä siinä tuotiin esille ajatus yhtenäisestä Suomesta. Tuossa vaiheessa ei kenelläkään Pietarissa ollut ajatuksia, miten Suomen kysymys hoidettaisiin. Venäjän armeija ylitti rajajoen helmikuussa 1808.

Tilsitin jälkeen Pietarin hovin käytössä olivat paitsi edellä mainitut Sprengtportenin ”mietelmät” myös hänen laaja muistionsa Suomen ja Puolan asemasta keisarikunnassa vuodelta 1805. Sprengtporten tiesi nuoren keisarin olevan kiinnostunut valistusajattelijoiden reformisuunnitelmista. Ne olivat lähellä Sprengtportenin omia ajatuksia. Muistiossaan Sprengtporten oli esittänyt ajatuksen Suomen itsenäistämisestä ja Puolan kuningaskunnan uudelleen perustamisesta. Kun keisari päätti lunastaa Napoleonin hänelle 1807 antaman lupauksen, Sprengtportenin laatima suunnitelma annettiin Suomeen hyökkäävien venäläisten joukkojen ylipäällikölle, jalkaväenkenraali, kreivi Friedrich Wilhelm von Buxhoevdenille. Hän käytti Sprengtportenin suunnitelmaa tiekarttanaan kun Venäjän armeija hyökkäsi rajan yli helmikuussa 1808.[98]

Sprengtportenin uran merkittävin vaihe ajoittuu Venäjälle vuoden 1790 jälkeen. Katariina II oli ottanut Sprengtportenin vastaan suurin kunnianosoituksin ja myöntänyt hänelle keisarillisen kamariherran ja kenraalimajurin arvon Venäjän armeijassa sekä runsaan rahalahjan. Tämän korvaukseksi Sprengtportenin oli laadittava Venäjän sotilasstrategiaa Ruotsia vastaan käytävässä ns. Kustaan sodassa 1788. Päästyään keisarinnan suosioon Sprengtporten piti Pietarin hovissa yllä ajatusta Suomen irrottamisesta Ruotsista. Vaikka hankkeelle ei ollut käyttöä Aleksanteri I:n valtakauden alkuvaiheessa, se tuli ajankohtai-

seksi Tilsitin jälkeen 1807. Tässä yhteydessä keisari palautti mieleensä myös Speranskin 1803 valmistelemat suunnitelmat keisarikunnan hallinnollisen järjestelmän uudistuksista. Niiden mukaan valtakunnan hallinnollisen järjestelmän pohjaksi oli otettava Keski-Venäjän yhtäläisten perusteiden mukaan järjestettyjen kuvernementtien ympärille muodostettava sellainen erillisten hallintoalueiden vyöhyke, joka ottaa huomioon paikalliset taloudelliset ja sivistykselliset eroavaisuudet. Tätä periaatetta voitaisiin Sprengtportenin mukaan soveltaa ensimmäiseksi Suomessa.[99]

Edellisten hallinnollisten suunnitelmien lisäksi keisari tutustui Sprengtportenin neuvoihin Suomen sodan toteuttamisesta ja antoi hänelle erinäisiä tehtäviä Suomen asioiden hoidossa vuosina 1808 ja 1809.[100] Venäjän armeijan harjoittama rauhoittamispolitiikka heti helmikuulta 1808 lähtien on ainakin osittain Sprengtportenin valmistelema.[101]

Pietarin sotilaspiireissä pidettiin tärkeänä, että Suomen liittäminen keisarikuntaan ei sido liikaa armeijan voimavaroja. Vaikka Tilsitin sopimus oli rauhoittanut tilanteen, Napoleonin varjo leijui Pietarin sotilaspiirien päällimmäisenä uhkana. Tämä mielessä pitäen on suorastaan luonnollista, että tässä tilanteessa koetettiin soveltaa klassista oppikirjojen ruhtinaalle osoittamaa keinoa, rauhoittamispolitiikkaa, kun uusi valtion tai alue liitetään sodan päätteeksi ruhtinaskuntaan. Se tarkoitti Venäjän ja Suomen tapauksessa sitä, että keisarin uudet alamaiset Suomessa olisi pidettävä tyytyväisinä keisarikuntaan. Se voitiin turvata antamalla suomalaisille laaja itsehallinto. Tätä Sprengtporten esitti keisarille.

Rauhoittamispolitiikka olisi perusteltua myös keisarikunnan talouden kannalta. Pietarissa tiedettiin, että Suomi oli köyhä. Sieltä ei olisi saatavissa helpotusta keisarikunnan valtionkassaan. Suomi voisi aiheuttaa ainoastaan menoja, mistä syystä parasta olisi, jos suomalaiset tyytyisivät tulemaan toimeen omilla verotuloillaan.[102] Olisi suorastaan lottovoitto keisarikunnalle, jos suomalaiset pitäisivät keisarin heille osoittamaa finanssiautonomiaa keisarin jalomielisyyden osoituksena. Tämän voiton Venäjä sai, sillä suomalaiset halusivat pysyä omillaan, hallita itseään ja käyttää itse omat veronsa omiin tarpeisiinsa. Onnistuessaan rauhoittamispolitiikka pitäisi paineet keisarikunnan raskaiden sotakulujen kohoamiseen pienenä, vapauttaisi keisarikunnan armeijan Euroopan sotiin ja pitäisi suomalaiset tyytyväisinä keisarin alamaisina. Lisäksi keisarikunnan hallinnon ei tarvitsisi sekaantua Suomen asioiden hoitoon. Tätä politiikkaa noudattamalla Suomen keisarikuntaan liittämisen kustannukset pidettiin alhaisina.

Rauhoittamispolitiikka lienee tullut hyväksytyksi toimintalinjaksi jo heti sodan suunnitteluvaiheessa. Niinpä keisari nimitti leppoisan jalkaväenkenraalin, kreivi von Buxhoevdenin venäläisten joukkojen ylipäälliköksi ja samalla maan sotilashallinnon johtajaksi. Buxhoevden pyrki kohtelemaan väestöä asiallisesti. Se hillitsi kapinoita venäläisiä sotajoukkoja vastaan ja piti Suomessa yllä myönteistä ilmapiiriä Venäjää kohtaan. Rauhoittamispolitiikan strategiaan kuului myös se, että keisari nimitti Sprengtportenin von Buxhoevdenin esikuntaan hoitamaan poliittisia suhteita suomalaisiin. Hänen oletettiin nauttivan suomalaisten luottamusta.

Bosnia-Hertsegovinan korkeana edustajana 2003 toiminut brittiläinen poliitikko Paddy Ashdown on kokemuksiinsa perustuen määritellyt 2003 kahdeksan periaatetta rauhoittamisen periaatetta. Ne kuvaavat myös Suomen tilannetta 1800-luvun alussa. Periaatteet ovat tiivistetysti seuraavat: 1) on laadittava etukäteen hyvä suunnitelma ja on pitäydyttävä siihen, 2) luotava oikeusjärjestys mahdollisimman nopeasti; se on tärkeämpää kuin nopea demokratian toteuttaminen, ilman oikeusjärjestystä ei ole demokratiaakaan, 3) on vakiinnutettava hallinnon ja myös uuden poliittisen hallinnan uskottavuus, 4) on käynnistettävä nopeasti keskeiset rakenteelliset uudistukset (verotus, tullit, poliisi ja virkakunta, oikeuslaitos ja armeijan uudelleen järjestely), 5) on vakuutettava kansainvälinen järjestelmä uudesta asetelmasta, 6) on luotava kiinteä yhteistoimintasuhde rauhoittamispolitiikasta vastaavan armeijan ja siviilihallinnon välille, 7) on varottava asettamasta aikatauluja ja on toimittava pitkän aikavälin perspektiivistä, sillä hallitsemisinstituutioiden rakentaminen kestää vuosikymmeniä ja 8) on annettava rauhoittamiselle poliittinen tavoite."[103] Vasta jälkipolvet ovat havainneet, että Venäjän keisarit toimivat pitkän aikavälin tavoitteita noudattaen. Keisari antoi suomalaisille myös poliittisen kaukotavoitteen, kuulumisen poliittisesti ja taloudellisesti eurooppalaiseen suurvaltaan, Venäjän keisarikuntaan, mikä turvaa suomalaisille rauhan ja sisäisen turvallisuuden.

Sprengtporten ja von Buxhoevden eivät tulleet toimeen keskenään. Heidän välinsä menivät poikki, sillä Sprengtporten tähtäsi Suomen valtion muodostamiseen ja von Buxhoevden halusi Suomen liitettäväksi Venäjään tavallisena maakuntana. Pietarin sotilaspiirit toivoivat nopeampaa toimintaa ja kovia otteita, mistä syystä sotaministeri Araktšejev ajoi Buxhoevdenin erottamista jo heti alkusyksyllä 1808.[104] Keisari hyväksyi ajatuksen ja nimitti von Buxhoevdenin tilalle aluksi tilapäisesti kenraali B. von Knorringin, mutta pian skottilaisesta suvusta peräisin olevan kenraali Mihail Barclay de Tollyn.[105]

Kenraali Barclay de Tolly vastasi sodan aikana keisarikunnan ylimmästä sotilaallisesta ja siviilihallinnosta Suomessa. Taisteluiden rauhoituttua loppukesällä 1808 keisari komensi hänet takaisin Pietariin ja nimitti hänet keisarin sotilaallisen komitean jäseneksi. Myös Sprengtporten palasi Pietariin ja valmisti ensimmäisen suunnitelman Suomen hallinnon järjestämisestä. Osittain sen perusteella keisari määräsi hänet joulukuun 1808 alussa Suomen kenraalikuvernööriksi. [106] Sprengtporten siirtyi epävirallisen neuvonantajan asemasta viralliseksi virkamieheksi ja osaksi hallitsijan hallintokoneistoa. Kenraalikuvernöörin nimittäminen Suomeen ei tarkoittanut vielä kannanottoa siihen, mikä tulisi olemaan uusien valloitettujen alueiden status keisarikunnassa.

Kun rauhoittamispolitiikka oli osoittanut toimivuutensa ja kun sotilaallinen tilanne salli, keisari kutsui jo heti vuoden 1808 lopulla Suomen johtavan eliitin Pietariin sopimaan Suomen uudesta asemasta ja hallitsemisen periaatteista. Pietarissa suomalainen lähetyskunta ei päässyt heti keisarin puheille vaan tapasi ensiksi kenraali Sprengtportenin ja apulaisulkoministeri A.N. Saltykovin, jotka tarkastivat lähetyskunnan keisarille jättämän kirjelmän. Ottaessaan myöhemmin vastaan lähetyskunnan keisarin rinnalle seisoivat mainitut Saltykov ja Sprengtporten. Tuossa tilanteessa he olivat keisarin oikeat kädet Suomen asioiden hoidossa. Lähetyskunta esitti keisarille 17-kohtaisen vaatimusmuistion. Sen käsittelyä varten kei-

sari asetti komitean tutkimaan suomalaisten vaatimuksia. Siihen kuuluivat Sprengtporten, Saltykov ja sotaministeri kreivi A. Araktšejev.

Keisarin vastauksen muotoilussa Sprengtportenilla oli keskeinen asema. Sprengtportenin mukaan Suomessa olisi pidettävä säätykokous. Keisari hyväksyi ehdotukset säätyjen koolle kutsumisesta ja paikallisen hallituksen asettamisesta.[107] Päätös tarkoittaa sitä, että keisari oli hyväksynyt ajatuksen siitä, että Suomea ei liitetä keisarikunnan maakunnaksi vaan että sitä hallitaan erityisalueena. Keisarin päätös ei ollut merkittävä vain Suomen kannalta vaan myös keisarikunnan valtiojohtamisen kannalta.

Suomen asema eurooppalaisessa valtiollisessa järjestelmässä muuttui oleellisesti vuosina 1808–1809. Suomea oli hallittu yleisten eurooppalaisten mallien mukaisesti aina vuoteen 1809 saakka osana Ruotsin kuningaskuntaa Tukholmassa sijainneesta kuninkaan linnasta. Kun Ruotsi menetti Suomen sodan seurauksena itäiset lääninsä, keisari Aleksanteri I antoi mainituille lääneille Suomen suuriruhtinaskunnan statuksen. Uutta Suomen suuriruhtinaskuntaa ryhdyttiin hallitsemaan Pietarista käsin erillään keisarikunnan muusta hallinnosta, sen yhtenä reuna-alueena.[108] Suomen hallitsemisessa pyrittiin sovittamaan yhteen kaksi toiselleen vastakkaista näkökulmaa; toisaalta keisarikunnan tavoittelema keisarikunnan turvallisuus ja valtakunnallinen yhtenäisyys sekä toisaalta suomalaisten tavoittelemien paikallisten etujen turvaaminen.

Keisarikunnan ja erityisesti Pietarin turvallisuuden varmistamiseksi Aleksanteri I teki muutaman tärkeän strategisen valinnan. Ensinnäkin Suomen armeija lakkautettiin ja keisarikunnan sotavoimat asettuivat Suomeen. Keisari vastasi uuden valloitetun rajamaan sisäisestä turvallisuudesta eli armeijasta ja poliisista. Oli myös itsestään selvää, että Suomella ei ollut omaa ulkopolitiikkaa. Tämä johti suoraan hallitsemisstrategian toiseen periaatteeseen: valtakunnallisen yhtenäisyyden turvaamiseksi keisarin rooli Suomen suuriruhtinaana rajoittui pelkästään Suomen sisäisen hallinnon asioihin. Kolmanneksi keisari antoi vastuun Suuriruhtinaskunnan sisäisten asioiden valmistelusta Suomeen perustetulle uudelle keskushallintoelimelle, hallituskonseljille, jota kutsuttiin vuodesta 1816 alkaen senaatiksi.[109] Sen johtajaksi keisari nimitti venäläisen kenraalikuvernöörin.[110] Hänen tehtävänsä oli turvata keisarikunnan näkökohtien välittyminen Suomeen, vakauden turvaaminen Suomessa ja kaikenlaisen separatismin poiskitkeminen. Antamalla suomalaisille vastuun omien paikallisten asioidensa hoidosta keisari varmisti paikallisen väestön tyytyväisyyden ja lojaalisuuden.

Pitämällä itsellään korkeimman hallinto- ja lainsäädäntövallan keisari tulkitsi henkilökohtaisesti sen, missä määrin Suomen tuli kehittyä yhtä jalkaa keisarikunnan kanssa ja miten suomalaisten viranomaisten tekemät päätösesitykset sopivat keisarikunnan kokonaisuuteen. Saadakseen asioiden hoidon tehokkaaksi ja sujuvaksi keisari päätti käyttää hyväksi mahdollisimman laajasti paikallista hallintokoneistoa ja yhteiskunnan instituutioita. Näin hän jätti Suomen vanhan lainsäädännön entiselleen ja antoi perustamansa Suomen keskushallinnon suomalaisten miesten hoitoon.

Suomen kansainvälinen asema määriteltiin Venäjän ja Ruotsin solmimassa ns. Haminan rauhansopimuksessa 1809. Suomen asemalle kuvaavaa on, että sopimuksessa ei edes mainita Suomen nimeä. Juhani Paasivirran mukaan näin venäläiset välttivät sen, että Suomi olisi tullut esille kansainvälisellä tasolla erityisenä poliittisena käsitteenä.[111]

Marc Raeffin mukaan Suomi liitettiin keisarikuntaan henkilöunionin muodossa: Suomen suuriruhtinas oli sama henkilö kuin Venäjän keisari. Se, kuinka Suomen asema keisarikunnassa jäsentyi, määrittyisi myöhemmissä lainsäädäntötoimissa ja käytännön päätöksissä.[112] Tätä tulkintaa ei pidetä oikeana suomalaisessa tutkimuksessa. Siitä on esitetty erilaisia tulkintoja. Päiviö Tommila perustelee tämän sillä, että Suomen asema määriteltiin Haminan rauhansopimuksessa. Rauhankirja ilmoitti Suomen liitetyksi Venäjän keisarikuntaan. Tommila täsmentää ja sanoo: ”Mitään muutakaan asiakirjaa, joka olisi selvästi ja yksiselitteisesti määritellyt Suomen aseman, ei 1809 jälkeen syntynyt.”[113] On keskusteltu myös siitä, olivatko Suomen liittämisen keisarikuntaan vahvistavat tapahtumat Porvoossa kaksipuolinen sopimus. Vakiintunut tulkinta on, että se oli kaksipuolinen sopimus.[114] Lisäksi tutkijat ovat olleet erimielisiä siitä, kuinka sitovat Porvoon valtiopäivien päätökset olivat. Vaikka Napoleon oli Tilsitissä antanut luvan Suomen valloittamiseen, keisarikunnassa Napoleonia pidettiin edelleen uhkana. Yleisesti tutkijat katsovat, että Porvoossa rakennettiin luottamusta keisarikunnan ja Suomen välille. Keisari tarvitsi rauhan Suomen suunnalla. Antamalla suomalaisille etuja, suomalaiset luottivat keisariin, olivat hänelle uskollisia eivätkä ryhtyneet rähinöimään. Kun molemmat pitivät lupauksensa, molemmat osapuolet voittivat.[115]

Jussila on väitöskirjassaan nostanut esille kysymyksen siitä, mitä keisarin lupaukset Suomen perinteisten oikeuksien säilyttämisestä tarkoittavat. Vahvistiko hän Suomen kustavilaiset perustuslait? Jussila katsoo, että Suomessa ei ollut sellaisia perustuslakeja, jotka keisari olisi voinut vahvistaa. Tulkinta on herättänyt vastustusta eikä ole saavuttanut yleistä hyväksyntää. Vakiintunut vanha tulkinta oli, että Aleksanteri I vahvisti ns. kustavilaiset perustuslait ja että hän ja hänen seuraajansa toimivat niiden mukaisesti aina sortokausiin saakka.[116] Parasta tietenkin olisi, jos Venäjällä olisi ollut perustuslaki, jossa Suomen asema olisi täsmennetty. Sellaista ei Venäjällä ollut. Käsitys keisarin vahvistamista perustuslaeista jäi riippumaan valtiollisen johtamisen käytännöistä; hallitsiko keisari Suomea kustavilaisten perustuslakien mukaisesti vai ei.

Keisari antoi tammikuun 20. päivä 1809 julistuksen säätykokouksen järjestämisestä. Siinä hän otti käyttöönsä Ruotsin kuninkaiden käyttämän ilmauksen Suomen suuriruhtinas. ”Nous, Alexandre Premier, par la grâce de Dieu, Empereur et Autocrate de toutes les Russies etc. etc. etc., grand Duc de Finlande etc. etc. etc., à Vous, Nos amés et féaux sujets, habitant le grand Duche de Finlande …” Ruotsissa ilmaus suuriruhtinas ei ollut tarkoittanut mitään eikä sen realisoimiseksi ollut syntynyt hallinnollisia tai poliittisia käytäntöjä. Se oli koristus kuninkaan titulaarissa. Viimeinen Ruotsin vallan kauden Suomen suuriruhtinas oli ollut Kustaa IV Aadolf.[117]

Vuosien 1808 ja 1809 vaihteessa keisari kuuli Suomen asioissa neuvoja eri suunnilta. Venäjän valtakunnansihteeri Speranski, ulkoasiainministeri Rumjantsev ja sotaministeri Araktšejev olivat kaikkein tärkeimmät. Barclay de Tolly johti sotajoukkoja Suomessa ja oli

kaukana näistä keskusteluista eikä päässyt osallistumaan Pietarin sisäpiirin pohdintoihin. Kenraalikuvernööriksi nimitetty Sprengtporten keskittyi Suomen sisäisten asioiden järjestelyihin, sillä hän ei tuntenut Venäjän hallintojärjestelmää. Venäjän eliitti suhtautui häneen epäillen. Myöskään Suomen eliitti ei luottanut häneen, sillä monet muistavat hänet maanpetturina. Näin ollen Speranskilla ja sotilailla oli vielä tässä vaiheessa keskeinen asema Suomen tulevaisuuden pohdinnassa. Sotaministeri Araktšejev osallistui kenraalikuvernöörin tehtäväkentän määrittelyyn ja Suomen asioiden hoidon järjestelyihin Pietarissa.[118] Hänen rinnallaan Suomen sisäisten asioiden hoitoa suunnitteli valtakunnansihteeri Speranski. Hän oli tästä joukosta ainoa juristi, joka tunsi luonnollisesti venäläisen lainsäädännön, mutta tuodessaan ranskalaista valistuskonseptia Venäjälle, tunsi riittävästi myös eurooppalaista oikeusajattelua ja osasi erottaa venäläisen autokratiaan perustuvan oikeusajattelun ja länsimaisen kirjoitettuun lakiin ja valtiosääntöön nojaavan oikeusajattelun toisistaan.

Kun keisari oli jo ennen Porvoossa järjestettyä tapaamista säätyjen kanssa päättänyt hallita Suomea suuriruhtinaana, on luontevaa, että hän päätti keskittää Suomen asioiden valmistelu yhdelle henkilölle. Keisari uskoi tehtävän Michael Speranskille, joka oli vastannut jo vuosia keisarin neuvonantajana keisarikunnan hallintouudistuksista.[119] Koska Speranski ei tuntenut Suomen hallintoa eikä voinut yksityiskohtaisesti tutkia keisarin päätettäväksi tuotavia Suomen sisäisiä asioita, hän otti avustajakseen Suomen lähetyskunnan mukana Pietariin syksyllä 1808 matkustaneen nuoren juristin, R. H. Rehbinderin.

Suomelle annettua erityisasemaa ja Suomen asioiden hoidon uskomista Speranskille voidaan pitää suurena periaatteellisena päätöksenä Venäjän valtiollisessa johtamisjärjestelmässä. Suomesta tehtiin erillinen Suuriruhtinaskunta, jota hallittiin sisäisesti sen oman lainsäädännön määrittelemällä. Näin ollen Suomen sisäinen hallinto poikkesi keisarikunnan muiden provinssien hallinnosta. Suomen asioiden hoito keskitettiin Pietarissa yksiin käsiin keisarikunnan korkeimmalle virkamiehelle, valtakunnansihteeri Speranskille. Keisarikunnan sotaministeriön, ulkoasiainministeriön ja sisäasiainministeriön tuli esittää omat näkökantansa Suomen sisäisten asioiden hoidosta keisarille Speranskin kautta. Luonnollisestikaan Suomen hallitseminen ei voinut olla erillään keisarikunnan valtiollisen johtamisen järjestelmästä.

Talvi- ja kevät 1809 kuluivat säätyjen koolle kutsumisen valmistelussa. Suomalaiset lähetyskunnan jäsenet valmistelivat omia suunnitelmiaan säätykokouksessa käsiteltävistä asioista, mutta Speranski ja hänen apunaan Rehbinder vastasivat asioiden virallisesta valmistelusta keisarille. Myös Barclay de Tolly esitti omia suunnitelmiaan, mutta kääntyi lopulta Speranskin ja hänen apunaan toimineen Rehbinderin laatimien suunnitelmien kannattajaksi. Huomiota kannattaa kiinnittää siihen, että Porvoossa käsiteltävän asialistan ensimmäisen luonnoksen oli valmistellut lähetyskunnan puheenjohtaja, majuri Carl Erik Mannerheim.

Valtiopäivien avajaiset pidettiin 27.3.1809. Keisari otti vastaan säädyt ja allekirjoitti hallitsijanvakuutuksen. Keisari jätti valtiopäiville neljä esitystä ja valtiopäivät käynnisti kannanoton valmistelun niihin. Neljän säädyn – ritariston ja aatelin, papiston, porvariston ja talonpoikien – edustajat olivat koolla melkein täydet neljä kuukautta: maaliskuun 25. päivästä

heinäkuun 19. päivään. Oleellista oli, että suomalaisten näkökantoja otettiin huomioon lopullisissa Suomen hallitusmallin määrittäneissä keisarin päätöksissä.[120]

Kesällä 1809 keisari yllättäen erotti Sprengtportenin kenraalikuvernöörin tehtävistä ja nimitti tehtävään venäläisen jalkaväen kenraalin, Barclay de Tollyn. Mistä syystä keisari erotti suomalaisen Sprengtportenin?[121] Suomalaisessa historiantutkimuksessa viitataan Sprengtportenin maineeseen maanpetturina. Tämän mielikuvan juuret tulevat Sprengtportenin suomalaisilta kilpailijoilta Pietarin hovissa. Keisarin sanotaan tajunneen, että hänen on hallittava Suomea yhdessä Suomessa asuvan eliitin kanssa. Sitä ei edistänyt merkittävien tehtävien antaminen Suomen eliitin maanpetturina pitämälle miehelle.[122]

Venäjän hallitsemisen perspektiivistä arvioiden tämä tulkinta Sprengtportenin erottamisen syistä on kovin idealistinen. Suomen muutamassa kuukaudessa valloittanut keisari ei ollut riippuvainen Suomen eliitin käsityksistä. Keisarin oli kuultava enemmänkin Venäjän eliitin käsityksiä. Euroopan suurpoliittiset asetelmat - Napoleonin varjo ja uhka - määrittivät venäläisen eliitin ja keisarin toimintaa enemmän kuin Suomen eliitin keskinäiset kilpaasetelmat. Vaikka Aleksanteri ja Napoleon olivat sopineet etupiireistään 1807, Venäjän eliitti kaikesta huolimatta pelkäsi Ranskaa ja sen hyökkäystä Venäjälle eikä voinut katsella hyvällä keisarin Suomen eliitille lupaamia erityisjärjestelyjä. Ne olivat Venäjän turvallisuuden kannalta ongelmallisia ja suosivat liiaksi suomalaista eliittiä. Tästä lähtökohdasta keisarin oli parasta nimittää Suomen kenraalikuvernööriksi venäläinen. Osmo Jussila korostaa kenraalikuvernöörin venäläisyyttä, sillä Suomen kaikki kenraalikuvernöörit aina F.A. Seyniin saakka olivat Jussilan painokkaan ilmauksen mukaisesti ”venäläisiä. – venäläisiä ja venäläisiä.”[123] Venäläinen kenraalikuvernööri ymmärsi venäläiset valtiojohtamisen näkökannat.

Tälle tulkinnalle saadaan vahvistusta kun tarkastellaan uudeksi kenraalikuvernööriksi nimitettyä Barclay de Tollya. Hänellä oli takanaan loistava sotilaallinen ura sodissa 1700-luvun lopulla Turkkia, Ruotsia ja Puolaa vastaan. Vuosien 1805–06 sodissa Napoleonia vastaan hän kunnostautui ja hankki lisää mainetta. Osoittamansa taidon perusteella hänet nimitettiin keväällä 1809 koko Venäjän Suomessa olevan armeijan ylipäälliköksi. Onnistuneen Suomen sodan seurauksena hän sai täyden kenraalin arvon. Yhtenä keskeisenä perusteena Barclay de Tollyn nimitykselle kenraalikuvernööriksi lienee ollut se, että hänessä yhdistyi Suomessa olevan armeijan ylipäällikkyys ja paikallishallinnon ylin johto. Myös tämä periaate säilyi voimassa aina vuoteen 1904 saakka, jolloin kenraalikuvernööriksi ensimmäisen kerran nimitettiin juristi. Vielä yksi oletettu näkökohta: Pietarissa venäläisen kenraali Barclay de Tollyn lojaalisuutta keisarin ja keisarikunnan suuntaan ei epäilty eikä hänen persoonaansa liitetty samanlaisia epäilyjä kuin Sprengtporteniin, joka oli takinkääntäjä.

Klassisessa antiikin kirjallisuudessa on käsitelty laajasti uuden voittomaan hallitsemista. Myös Machiavelli viittaa tähän. Hän ja antiikin klassikot olivat kuuluneet vuosisatoja eurooppalaisten hallitsijoiden kasvatuskirjallisuuteen. Tuleeko voittomaan tai uuden valloitetun alueen hallinto uskoa paikallisten käsiin vai tuleeko sinne nimittää voittajan omat miehet valvomaan järjestystä? Kuinka tulee suhtautua paikalliseen eliittiin ja paikallisiin tapoihin? Hallitsijoiden kasvattajat ja neuvonantajat, jotka olivat lukeneet läksynsä ja tunsivat neuvonantajakirjallisuuden keskeiset teemat, antoivat tästä ohjeita kasvateilleen ja

hallitsijoille. Esimerkiksi Aristoteles antoi oppilaalleen, Makedonian kruununprinssi Aleksanterille (sittemmin Suuri) Plutarkhoksen mukaan ohjeeksi, että hänen tulee kohdella kreikkalaisia ystävinään ja perheenjäseninään ikään kuin hän olisi heidän herransa, mutta pitää muita ihmisiä eläiminä tai kasveina.[124]

Ateenan tiedetään antiikissa hallinneen voittamiaan alueita orjayhteiskuntina, jos ne olivat olleet sitä valloittamisen yhteydessä. Näin Ateena jätti valloittamansa alueet sen hallinnon alle, johon ne olivat tuossa yhteydessä kuuluneet. Ateena ei sekaantunut siihen.[125] Caesarin tiedetään uusia alueita valloittaessaan tukeneen sellaisia paikallisia johtajia, jotka olivat lojaaleja hänelle. Tällaisille miehille Rooman armeijan saapuminen oli mahdollisuus vahvistaa heidän omaa asemaansa. Caesar ei voinut jättää käyttämättä tätä mahdollisuutta, sillä se oli paljon halvempi hallitsemiskeino kuin armeijan avulla hallitseminen ja väestön alistaminen. Caesar ei myöskään tukeutunut siihen asuttamisen keinoon, jota Aleksanteri Suuri oli Persiaa valloittaessaan käyttänyt eli jätti lähettämättä roomalaisia valloitetuille alueille. Sen sijasta hän jätti uudet voittomaat omaan rauhaansa ja hallitsi niitä luotettujen paikallisten miesten ja Rooman armeijan avulla. Suuri armeija tuli kalliimmaksi kuin mitä tuloja provinssista oli saatavissa.[126] Kun Persian kuningas Darius (522–486 eKr.) tiesi, että ei kykene hallitsemaan valtakuntaansa keskitetysti, hän jakoi valtakunnan 20 satraapille, jotka olivat vastuussa verojen keräämisestä hallitsijalle ja sotilaiden tarjoamisesta hänen armeijaansa. Kun Aleksanteri Suuri valloitti Persian alueet, hän säilytti paikallisen satraappihallinnon ja jätti paikalliset satraapit paikoilleen. Heidän yläpuolelleen keisari nimitti valvojiksi makedonialaiset käskynhaltijat, jotka ottivat vastuun satraapeille aiemmin kuuluneesta veronkeräyksestä ja sotilasasioista. Satraapit jäivät enemmänkin titteliveroiksi.[127]

Goldsworthy luonnehtii Caesarin hallitsemisstrategiaa diplomaattiseksi. Sen oleellinen piirre oli paikallisten johtajien pitäminen tyytyväisenä, liittosuhteiden vahvistaminen ja uusien valloitettujen alueiden johtajien tukeminen. Caesaria tämän metodin käyttämisessä auttoi se, että hän oli samaan aikaan keisarikunnan sekä sotilas- että siviilijohtaja. Goldsworthy tiivistää: ”Tämä oli normaali roomalainen metodi, ja todellakin, se on ollut sama kaikissa menestyneissä imperiaalisissa valtakunnissa.”[128]

Ottaen huomioon antiikista löydetyt hallitsemisen mallit, Suomen hallitseminen järjestettiin oppikirjojen mukaisesti. Oppikirjat toimivat Aleksanterin neuvonantajina. Epäselvää on se, oliko joku Aleksanterin neuvonantajista suositellut tätä vai muistiko keisari tämän itse lukemistaan antiikin klassikoista tai hyvin tuntemistaan Machiavellin teoksista. Speranskin suunnitelmista löytyy viitteitä tällaiseen valtiojohtamisen strategiaan.

1809 luotu Suomen suuriruhtinaskunnan hallitsemisjärjestelmä

Venäjä oli 1800-luvun alussa monista erilaisista kansoista ja alueista koostuva imperiumi. Kuten Jussila sanoo, Venäjän keisarikuntaan katsottiin jo Pietari I ajasta alkaen kuuluvan useita ”valtioita”, maita ja provinsseja. Tämän mukaisesti keisari julisti Porvoossa Suomen tulleen liitetyksi keisarin kansakuntien (nation) ja tosiasiassa valtioitten joukkoon. Tutkimuksessa tämän on tulkittu tarkoittavan Suomen valtion syntyä, mutta tulkinta on myös

kiistetty. On sanottu, että Suomi ei voinut olla erillinen valtion Venäjän keisarikunnan sisällä. Tämä on totta, mutta Soikkanen tulkitsee keskustelua säätyjen kannalta ja katsoo, että päättäessään Suomen asemasta keisarikunnassa yhdessä säätyjen kanssa ja vahvistaessaan suomalaisten perinteiset oikeudet, keisari myönsi säädyille oikeuden osallistua lakien säätämiseen ja päättää veroista.[129]

Uusien maiden ja valtioiden liittämiseksi keisarikunnan piiriin oli muotoutunut vuosisatojen myötä tapa, että hallitsija tekee sopimuksen paikallisten aatelis-, ja porvariskorporaatioiden kanssa ja sen jälkeen antaa yleisen oikeuksien vahvistuksen. Keisarikuntaan oli liitetty tällä tavoin Baltian maat 1710–12. Korporaatiot saivat pitkään hallita valtapiiriään ja säilyttää perinteensä, mutta keisari kumosi vanhat ruotsalaiset aatelin valtaa rajoittavat säädökset. Talonpojat menettivät samalla vanhat perustuslailliset oikeutensa ja vajosivat maaorjuuteen. Baltian aatelin valta kohosi huippuunsa.[130] 1800-luvulla näiden aatelis- ja porvariskorporaatioiden erityisasema katosi niihin asetettujen keisarikunnan näkökantaa edustavien käskynhaltijoiden määrätietoisen toiminnan johdosta. Alueet muuttuivat keisarikunnan kiinteäksi osaksi. Viimeksi oli Puolan alainen Kuurinmaa liitetty 1795 keisarikuntaan.[131] Kun Suomi liitettiin Venäjään 1809, keisari halusi seurata valistusajattelun malleja ja noudattaa eurooppalaisia oikeusperiaatteita. Liittäessään Suomen keisarikuntaan Aleksanteri halusi kuulla paikallisia säätyjä. Näin Suomen asema keisarikunnassa oli omalajisensa sui generis.[132] Samalla tavoin Aleksanteri perustaessaan Puolan kuningaskunnan 1815 jatkoi politiikkaa, jota hän oli noudattanut Suomen liittämisessä keisarikuntaan 1809.

Porvoon valtiopäivien ja Suomen hallinnon suunnittelijat oivalsivat, että keisarin jo tammikuussa 1809 itsestään käyttämä titteli, suuriruhtinas, mahdollisti Suomen poliittisen aseman määrittelyn ja erityisesti uusien hallintojärjestelyjen luomisen Suomeen. Tässä teoksessa ei ole tarvetta pureutua hallintojärjestelyihin. Niitä on käsitelty riittävästi 1980-luvulta alkaen Suomessa.[133] Järjestelyjen pääpiirteet on kuitenkin esiteltävä.

Suuriruhtinaskunnan sisäisen hallinnon foorumiksi keisari perusti uuden viraston, hallituskonseljin. Siellä Suomen paikallinen eliitti vastasi Suomen hallitsemisen käytännöistä. Suomalaisten itsetunnon vahvistamiseksi sen nimi muutettiin 1816 senaatiksi.[134] Senaatin jäsenet olivat hallitsijan virkamiesasemassa toimineita alemman tason paikallisia avustajia. Hallituskonseljin puheenjohtajaksi hallitsija nimitti venäläisen kenraalin. Hänellä oli välitön ja suora pääsy hallitsijan luokse. Myös hän toimi virkamiehen asemassa, mutta asemaan liittyi hallitsijan henkilökohtaisen luottomiehen piirteitä.

Venäjän sotaministeri, ulkoasiainministeri ja ministerikomitean puheenjohtaja vastasivat keisarikunnan ulko- ja sotilaspolitiikan valmistelusta ja toimivat keisarin valtiojohtamisen lähimpinä virallisina neuvonantajina. Koska Suomella keisarikunnan suuriruhtinaskuntana ei ollut omaa ulkopolitiikkaa eikä omia asevoimia, keisarin valtiojohtamisen neuvonantajat käsittelivät Suomen asemaa osana keisarikunnan yleistä valtiojohtamista.

Hallituskonseljin/senaatin keisarin ratkaistavaksi valmistelemat asiat keisarille esitteli Keisarillisessa kansliassa toiminut sihteeri, arvoltaan valtiosihteeri. Virka muutettiin 1834 ministerivaltiosihteerin viraksi. Valtiosihteeri oli virkamies, mutta kuului niin sanottujen

luottamusvirkamiesten kategoriaan. Valtiosihteerin tuli esitellä Suomen paikallisena hallituksena toimineen hallituskonseljin, sittemmin senaatin esitykset keisarille. Hän tarkasteli asioita laaja-alaisemmalta (*sur des vues un peu plus étendues*) kannalta kuin paikallinen hallintoelin. Valtiosihteeri tunsi Suomen ja Venäjän näkökannat asioihin ja osasi ottaa ne huomioon keisarille antamissaan neuvoissa.

Aleksanterin neuvonantajat Suomen hallitsemisessa 1810–25

Ensimmäisenä kenraalikuvernöörinä toiminut Barclay de Tollyn kausi jäi lyhyeksi, sillä keisari nimitti hänet helmikuussa 1810 Venäjän sotaministeriksi ja ylipäälliköksi Napoleonin vastaisiin sotiin. Keisarikunnan tärkeitä sotilaallisia operaatioita suunnitellessaan ja johtaessaan Barclay de Tolly ei voinut uhrata aikaa Suomen kenraalikuvernöörin virkaan, mistä syystä keisari nimitti 1810 kenraalikuvernööriksi Suomen sodan aikana Ahvenanmaalle lähetettyä maajoukkoa ja laivasto-osastoa komentaneen, pääesikunnan päämajoitusmestarin, kenraaliluutnantti Fabian Steinheilin.[135]

Barclay de Tollyn ja Steinheilin nimitykset osoittavat keisarin korostaneen Suomen hallitsemisessa sotilaallisia näkökantoja. Siviilihallinnon ja sotilashallinnon ylin johto pidettiin Suomessa samoissa käsissä. Saavuttamiensa sotilaallisten ansioiden johdosta Barclay de Tolly on ikuistettu patsaaksi Pietarissa Kazanin tuomiokirkon eteen. Steinheil oli häneen verrattuna keisarikunnan tavallinen kenraali. Molemmat heidät nimitettiin Suomessa olevien keisarikunnan sotavoimien päälliköksi sotilaallisten ansioittensa perusteella.

Steinheilin nimitys perustui selkeästi sotilaallisiin ansioihin. Hänen isänsä oli tilaomistaja Virossa. Fabian Steinheil loi uransa keisarikunnan pääesikunnassa. Hän yleni ylimajoitusmestariksi, toimi everstinä keisarin sviitin majoitusosastossa, ylennettiin kenraaliluutnantiksi, pääesikunnan majoitusosaston päälliköksi, päämajoitusmestariksi, toimi Vanhan Suomen alueen topografisten töiden johtajana ja vahvistus- ja linnoitustöiden johtajana Vanhan Suomen alueella.[136]

Sen jälkeen kun Speranski oli saanut perustettua Suomen hallintoinstituutiot, hän keskittyi keisarikunnan asioihin.[137] Rauhoittamispolitiikan hengessä Suomen asioiden hoitajaksi oli saatu henkilö, joka tunsi keisarin tekemät päätökset Suomen hallitsemisesta ja niiden taustalla olevan keisarin ajattelutavan, nautti keisarin luottamusta sekä tunsi Suomen sisäisen hallinnon. 1800-luvun ajattelutavan mukaan hänen olisi oltava aatelinen. Rauhoittamispolitiikan jatkaminen edellytti, että hänen tulisi nauttia suomalaisen eliitin luottamusta. Speranskin apuna oli Pietariin jo heti syksyllä 1808 saapunut hovioikeuden nuori auskultantti, R.H. Rehbinder, mutta hän oli vielä tuossa vaiheessa kokematon ja nuori. Häneltä puuttui tarvittava arvovalta. Keisarin oli löydettävä tehtävään arvovaltainen henkilö. Sellaiseksi henkilöksi Pietarissa oli jo jonkun aikaa toivottu Tukholmasta vapaaherra Gustaf Mauritz Armfeltia. Hänen tiedettiin vastustavan Ranskaa. Se oli tuossa vaiheessa keisarikunnan virallista politiikkaa ja keisari tarvitsi lähipiiriinsä henkilöitä, jotka tunsivat kansainvälisen politiikan asetelmia Euroopassa. Ottaen huomioon se, että Ruotsin kuninkaaksi oli noussut Napoleonin kenraali, jonka politiikasta ei tiedetty tuossa vaiheessa mitään, Suomen asioi-

den hoitajaksi Pietariin oli hyvä saada Napoleonin vastustaja. Hänellä oli myös suomalaisten tuki.[138]

Armfelt oli toiminut Kustaa III:n ja myös Kustaa IV Aadolfin hovimiehenä ja neuvonantajana. Hän oli matkustellut kuninkaan asioissa pitkin Euroopan hoveja. Armfelt hyväksyi tarjouksen 1811. Hänen avukseen Pietariin perustettiin Suomen asioita käsittelevä komitea. Keisari nimitti Armfeltin sen puheenjohtajaksi.[139]

Vaikka Armfelt oli luonut uransa Tukholmassa hallitsijan korkeana hovimiehenä, hän oli suomalaissyntyinen. Se oli tuossa tilanteessa erityisen tärkeä meriitti.[140] Hän oli myös poikkeuksellisen kansainvälinen henkilö. Ruotsin kuninkaan avustajana toimiessaan hän oli tavannut Katariina II:n, Paavalin ja myös Aleksanterin nuorena suuriruhtinaana.[141] Jouduttuaan maanpakoon Reuterholmin 1792 Tukholmassa toteuttaman palatsivallankumouksen jälkeen Armfelt oli paennut Venäjälle saaden keisarilta poliittisen turvapaikan, rahaa, taloudellisen vakauden, kunniamerkkejä ja eläkkeen. Venäläiset olivat halunneet hänen vaihtavan puolta jo Anjalan miesten kanssa.[142] Tässä vaiheessa Armfelt kuitenkin yhä empi. Pelimiehenä hän tarkkaili Euroopan kehitystä eikä osannut päättää jääkö yhä Ruotsiin vai vaihtaako hallitsijaa, jonka varaan rakentaa omaa tulevaisuuttaan. 1803 Armfelt päätti palata takaisin Kustaa III:n pojan Kustaa IV Aadolfin neuvonantajaksi.[143]

Ei kestänyt kauankaan kun Armfelt huomasi, että nuori kuningas ei ole isänsä veroinen hallitsija, mistä syystä Armfelt aloitti kuninkaan arvostelemisen. Hän jopa epäili kuninkaan sielunvoimien terveyttä. Tilsitin sopimus 1807 ja sitä seurannut sota Ruotsin ja Venäjän välillä antoi lisää ajattelemisen aihetta Armfeltille. Hän katseli vielä vuoden verran tilanteen kehitystä ja päätti osallistua maaliskuussa 1809 aktiivisesti valtiokaappauksen valmisteluun Ruotsissa.[144] Hallitsijahuoneen järjestelyt eivät tuoneet tyydyttävää ratkaisua ja Armfelt joutui syrjään. Suurten poliittisten kysymysten parissa työskennelleelle miehelle tilanne oli haastava. Hän pohti Pohjolan poliittisia asetelmia ja omaa asemaansa siinä.

Venäläiset olivat seuranneet tilanteen kehitystä Tukholmassa ja käyttivät hyväkseen Armfeltin tyytymättömyyttä Ruotsin kehitykseen ja houkuttelivat hänet keisarikunnan palvelukseen. Armfelt sai keisarikunnan passin jo toukokuun alussa 1809. Hän matkusti kotikartanoonsa Halikon Joensuuhun, mutta palasi vielä kerran Ruotsiin. Kun Ruotsin hallitsijaksi 1810 valittiin Napoleonin kenraali Jean Baptiste Bernadotte, Armfelt koki olevansa vapaa uskollisuudenvalastaan Ruotsin kuningashuoneelle ja siirtyi Venäjän keisarin palvelukseen keväällä 1811.[145] Venäjälle tämä sopi, sillä Armfelt oli konservatiivi monarkisti, joka piti Napoleonia pahuuden ruumiillistumana.

Speranski oli laatinut yhdessä suomalaisten kanssa jo ennen Armfeltin Pietariin saapumista suunnitelman Suomen asiain komitean perustamiseksi. Armfelt täydensi keisarin pyynnöstä suunnitelmaa. Armfelt teki siihen merkittävän lisäyksen. Komitean käsittelemiä asioita valmistelemaan perustettiin valtiosihteerin virka. Hänen tehtävänsä oli esitellä asiat keisarille.[146] Suomen asiain komitean puheenjohtajaksi keisari nimitti Armfeltin ja valtiosihteeriksi Speranskin apulaisena toimineen Rehbinderin.

Kun Armfelt tapasi ensimmäisen kerran keisarin toukokuussa 1811, esille tuli myös Vanha Suomen asema. Keisari lupasi tällöin, että hän tulee viipymättä yhdistämään vanhan Suomen uuteen, juuri keisarikuntaan liitettyyn Suomeen ja antamaan sille saman konstituution ja samat vapaudet. Armfeltin tehtävä oli ryhtyä toimeen keisarin ilmoituksen perusteella. Saman vuoden marraskuussa hän kirjeessä vaimolleen sanoi saaneensa valmiiksi esityksen Vanhan Suomen muuhun Suomeen liittämisestä. Hän esitteli asiaa koskevan muistion *Réflexions sur la Réunion de l'Ancienne et de la Nouvelle Finlande* heti marraskuussa 1811. Seuraavasa vaiheessa asiasta valmisteli tarkemman muistion Speranski, joka esitteli asiaa Venäjän valtakunnanneuvostolle. Valtakunnanneuvosto teki asiasta päätöksen joulukuun 23. päivä. Päätöksen mukaan ”Vanhaa ja Uutta Suomea on tästedes yhteisesti kutsuttava Suomeksi” ja entinen Suomen kuvernementti oli saatettava saman ylimmän hallinnon alaisuuteen kuin muut Suomen lääni. Samassa yhteydessä keisari allekirjoitti manifestin, jossa ”Suomen kuvernementti yhdistetään Suomen suuriruhtinaskuntaan” ja että ”osana tätä suuriruhtinaskuntaa sitä kutsutaan vastedes Viipurin lääniksi”.[147]

Ensimmäisen kerran yhtenäisen Suomen muodostaminen oli tullut esille Speranskin kirjeestä ja seuraavan kerran keisari esitti sen Armfeltille, joka laati asiasta toimeenpanosuunnitelmat. Näiden toimenpiteittensä kautta keisarin molemmat neuvonantajat saavat erityisaseman keisarin valtiollisen johtamisen neuvontajien joukossa. He osallistuivat keisarin Suomen rajojen määrittelyä koskevan päätöksen valmisteluun ja esittivät siitä ajatuksia.

Saatuaan kutsun keisarin neuvonantajaksi Armfeltin itsetunto kasvoi ja hän alkoi raivata itselleen näkyvää paikkaa keisarin lähipiirissä. Neuvonantajat eivät yleensä siedä kilpailijoita. Sen on historia osoittanut monta kertaa hyvin erilaisissa kulttuureissa. Neuvonantajat ovat aina kilpailleet verisesti paikasta auringossa. Armfelt onnistui juonitteluissaan: Aleksanterissa heräsi epäluulo Speranskin lojaalisuutta kohtaan. Epäilyksen tartunnan saatuaan hän erotti vanhan neuvonantajansa. Speranski ei pitänyt Napoleonia pahan ruumiillistumana, toisin kuin Armfelt, joka uhosi tuhoa tuolle ”korsikkalaiselle hirviölle”. Armfeltin on täytynyt tuntea itsensä kansainvälisissä asioissa paljon kokeneemmaksi kuin Speranski, joka työskenteli keisarikunnan sisäisten hallintouudistusten parissa. Tukea Speranskin erottamiseen keisari sai nuoruuden ystävältään, prinssi A. N. Golitsyniltä. Samaan aikaan kun Speranski menetti asemansa, myös Rumjantsev sai jättää tehtävänsä. Napoleonin 1812 käynnistämä Venäjän sotaretki osoitti, että Ranskaan luottaneet avustajat olivat olleet väärässä.[148]

Speranskin korvautumista Armfeltilla voidaan tulkita Aleksanterin ottamaksi askeleeksi pois valistusajattelun idealismista ja siirtymiseksi kohti perinteistä monarkiaa. Lisäksi se oli osa toista valtiojohtamisen suurta strategista linjamuutosta: siirtymistä ranskalaisvastaiseen politiikkaan.[149] Klinge korostaa, että Armfelt ja moni muu Kustaa III hovista Ruotsiin siirtynyt ns. kustaviaani (mm. J.A. Ehrenstöm ja J.E. Aminoff) edustivat *ancien régimen* henkeä ja monarkiaa.[150] He tuskin tiesivät kovinkaan paljon siitä, että Aleksanteri oli haaveillut valistusajattelun soveltamista Venäjälle. Esimerkiksi piispa Tengström katsoi, että hänen omat tietonsa eivät riitä valtio-opin alalla arvioimaan despotian ja demokratian yhdistämisen ongelmia, mutta kokemukset Ranskan ja Puolan kansalaiskokouksista puoltavat varovaisuutta.[151] Useimmat suomalaiset poliittiset johtomiehet eivät uskoneet montesquieulaiseen

valtiovallan kolmijako-oppiin, jossa toimeenpanovalta, lainsäädäntövalta ja tuomiovalta erotetaan toisistaan. Heille ei kuitenkaan tuottanut mitään vaikeutta osallistua Porvoon valtiopäiville, jossa säädyt yhdessä keisarin kanssa päättivät Suomen poliittisesta asemasta keisarikunnassa. Vaikka kustaviaanit olivat monarkisteja, he olivat ruotsalaisen monarkian kannattajia ja siihen kuului hallitsijan ja säätyjen vuoropuhelu ja yhteinen päätöksenteko lainsäädännöstä ja veroista niin kuin kustavilaisissa perustuslaeissa säädettiin.

Armfelt saavutti Napoleonin vastaista rintamaa rakentaessaan nopeasti suosiota Pietarin hovin piirissä. Klingen mukaan hän pääsi keisarin kanssa keskustelemaan ulko- ja sotapolitiikan kysymyksistä ja hänestä tuli keisarin läheinen neuvonantaja näissä asioissa. Armfelt kuului vapaaherralliseen sukuun, mutta siirryttyään Venäjälle keisari ylensi hänet jalkaväen kenraaliksi ja kreiviksi. Hän sai kaikki havittelemansa suosionosoitukset, korkeimmat kunniamerkit ja kaiken sen tarpeellisen koristuksen, mitä keisarin korkealta neuvonantajalta vaaditaan. Hänen puolisonsa kreivitär Hedvik Ulrika de la Gardie kytkeytyi monin tavoin Ruotsin mahtavimpiin aatelissukuihin ja kuningashuoneeseen.[152]

Armfeltilla Suomen johtavana edustana Pietarissa ei ollut todellisia kilpailijoita. Kenelläkään muulla suomalaisella ei ollut osoittaa yhtä laajaa kansainvälisen politiikan kokemusta kuin hänellä. Pietariin jo aiemmin saapunut Rehbinder oli vielä nuori eikä hänellä ollut yhtä korkeaa aatelistaustaa eikä hienoa uraa kuin Armfeltilla. Nostamalla Armfeltin Pietarin hovin yläpiireihin ja merkittävään asemaan Suomen asioiden hoidossa, keisari varmisti paikallisen aatelin lojaalisuuden.

Armfelt oli hyvä neuvonantaja myös Venäjän hallitsemisen kannalta. Ensinnäkin Armfelt tunsi Euroopan hovit ja eliitin jo 1700-luvun lopulta lähtien. Hoitaessaan Kustaa III:n valtiollisia asioita Armfelt oli tavannut mm. Fredrik Suuren, Katariina Suuren, Napoleonin, Metternichin, generalissimus Aleksandr Suvorovin ja amiraali Nelsonin. Sanottiin, että hän oli kuin kotonaan kaikissa salongeissa Tukholmassa, Pietarissa, Wienissä ja Pariisissa.[153] Hänellä oli osaamista ja suhteita, joita keisari tarvitsi. Toiseksi hän oli Napoleonin vastustaja. Vielä vuonna 1811 Napoleonin vastustus ei ollut keisarikunnan virallista politiikkaa, mutta heti sen jälkeen kun Napoleon käynnisti Venäjän sotaretkensä, se oli kovaa valuuttaa Pietarissa. Siellä Euroopan suurpoliittisten asetelmien tulkittiin kehittyvän kohti Venäjän ja Ranskan sotaa. Kolmanneksi Armfeltilla ei ollut harhaluuloja hallitsemisesta ja sen julkilausumattomista toimintaperiaatteista. Hänelle ei tarvinnut opettaa hovin toimintatapoja. Poliittisen pelin kansainväliset ja hovin sisäiset säännöt ja kaupankäynnin periaatteet Armfelt oli oppinut jo vuosikymmeniä aiemmin Tukholmassa kuninkaan neuvonantajana ja hovimiehenä.[154] Hän saattoi asettua heti Pietariin tultuaan valtiojohtamisen neuvonantajaksi Suomen asioissa.

Raeff, joka ei tarkastele Pietarin hovia vain suomalaiselta kannalta, pitää Armfeltia tyypillisenä hovimiehenä (*homme du monde*), elostelijana (*roué*) ja juonittelijana (*intrigant*), jolla ei ollut todellisia poliittisia mielipiteitä. Raeff sanoo hänen valinneen poliittisen puolensa pelkästään henkilökohtaisten etujen pohjalta. Napoleonin vastaiseen kantaansa hän oli Raeffin mukaan päätynyt, koska se edisti parhaiten hänen poliittista uraansa Venäjällä.[155]

Raeffin arvio on yksipuolinen eikä perustu Armfeltin uran riittävään tuntemukseen. Armfelt oli itsenäinen ajattelija. Hän oli Kustaa III:n, samoin kuin Kustaa IV Aadolfin neuvonantajana tottunut ilmaisemaan oman kantansa. Hän ei pelkästään myötäillyt hallitsijan mielipidettä. Armfelt ei tyytynyt hovin seinäpeilin asemaan vaan jatkoi tätä toimintamallia myös Pietarissa. Hän oli jo ikänsäkin puolesta (55-vuotias) tietoinen omasta asemastaan ja kokemuksestaan. Hän tiesi keisari halunneen hänet hoviinsa. Armfeltin kaltaiselle hovimiehelle oli tärkeää tuntea eurooppalaisen hovielämän arkinen todellisuus ja siellä seurattavat pelin säännöt. Armfeltin ihannoivan elämänkerran kirjoittaja Ramel kuvaa Armfeltin roolia keisarin hovissa seuraavasti: ”Hovissa, jossa imartelu ja valheellisuus olivat yhtä luonnollisia kuin seinien kultaukset ja koristelut, Armfelt oli kuin raikas tuulahdus tukahduttavan parfyymituoksun keskellä.”[156]

Armfeltin toteuttama hovin eli hallitsijan lojaliteetin vaihto Tukholmasta Pietariin oli merkittävä symbolinen teko. Se karisti suomalaisen eliitin keskuudessa siihen saakka tunnettuja epäilyjä uutta isäntää, Venäjää, kohtaan. Kun Armfelt vaihtoi hovia, myös moni muu saattoi seurata perässä. Armfelt ryhtyi nostamaan vanhoja kustavilaisia ystäviään ja omaa verkostoaan korkeisiin hallinnollisiin asemiin Suomessa.[157]

Pietariin saapunut Armfelt tarvitsi avukseen henkilön, joka tunsi Suomen hallinnon prosessit ja Suomen oloja, ja joka oli ollut mukana Porvoon valtiopäivien suunnittelussa ja siten perillä keisarillisen hovin ajattelusta Porvoon valtiopäiviä valmisteltaessa. Aiemman uransa aikana Tukholmassa Armfelt ei ollut millään tavoin tekemisissä Suomen kanssa. Töitä Armfeltilla riitti, sillä hänelle kuljetettiin Speranskin kansliasta ”neljä hevoskuormallista” Suomea koskevia asiakirjoja. Hänellä oli kaksi avustajaa. Tärkeimmät olivat nuoret juristit Rehbinder ja hovioikeudensihteeri Carl Johan Walleen. Armfelt tunnustikin Rehbinderille, että hänen täytyi asioista selvitäkseen ”pyytää apua Jumalalta ja Walleenilta”. Walleen ei jäänyt Pietariin pitkäksi aikaa vaan palasi Suomeen ja loi vuodesta 1820 merkittävän uran prokuraattorina. Hänestä tuli sittemmin Rehbinderin keskeisin luottomies Helsingissä ja tietojen välittäjä, Rehbinderin neuvonantaja.[158]

Itsenäisenä ajattelijana ja Euroopan suurten valtiollisten asetelmien tuntijana ja analysoijana Armfelt ryhtyi luomaan niitä käytäntöjä, joiden mukaisesti Suomea keisarikunnassa hallittiin. Porvoossa oli luotu oleellisimmat lakiin perustuvan hallitsemisen rakennuspilarit, mutta kaikki ei ollut valmista. Kaksi asiaa puuttui. Ensinnäkin ns. Vanha Suomi kuului edelleen keisarikunnan hallintojärjestelmän piiriin. Tämä tulisi korjata. Jo heti vuoden 1811 lopulla Armfelt sai keisarin tekemään päätöksen, jolla ns. Vanha Suomi liitettiin Suuriruhtinaskuntaan.[159]

Toiseksi Ruotsin ja Venäjän väliset suhteet eivät olleet saaneet lopullista muotoansa Haminan rauhansopimuksessa. Maiden oli sovittava keskinäisistä suhteistaan. Vaikka Armfelt oli siirtynyt Pietarin hoviin, hän piti edelleen yhteyttä Tukholmaan ja toimi siellä Venäjän ystävien ryhmässä ja edisti Ruotsin uuden hallitsijan, Bernadotten ja Aleksanterin ystävyyttä. Hän pohjusti omalla tavallaan Aleksanterin ja Karl Johanin Turussa elokuussa 1812 tekemää sopimusta, jossa Ruotsi lupasi harjoittaa politiikkaa, joka ei suuntaudu Venäjää vastaan. Ruotsille sopimus oli hyödyllinen, sillä samalla Venäjä tuki Norjan liittämistä Ruotsiin.

Suomen kannalta sopimus tarkoitti sitä, että Ruotsi ei liittoudu Venäjän vihollisten kanssa saadakseen takaisin Suomen tai edes osia siitä. Heikki Talvitien mukaan sopimuksessa Suomi luovutti Suomen Venäjän etupiiriin ja Wahlbäckin mukaan ”Ruotsi luovutti Suomen Venäjälle.”[160] Sopimus turvasi sen, mitä Armfelt halusi, mahdollisuuden suomalaisille olla suomalaisia ja ”täyttää Jumalan nimessä osaksemme tullut tehtävä.”[161]

Klinge pitää Turun sopimusta kovana iskuna Napoleonille, sillä sopimus sitoi Bernadotten ja Ruotsin Napoleonin vastaiseen sotaan Saksassa. Tilanne ei ollut sopimusneuvottelujen aikaan vielä sellainen, että Venäjä olisi saanut ajettua Napoleonin Venäjältä. Päinvastoin, neuvottelujen aikana Venäjän armeija koki suuren tappio Smolenskin taistelussa. Venäjän oli helppo sitoutua siihen, että se ei tee erillisrauhaa Napoleonin kanssa, vaan asettuu Napoleonin vastaisen koalition johtoon.[162]

Näiden kahden periaatteellisen kysymyksen lisäksi Armfelt onnistui vakuuttamaan keisarin siitä, että Suomea hallitessaan keisari on sitoutunut noudattamaan Ruotsin vallan aikaisia lakeja ja että hänen on hallittava Suomea eri tavalla kuin muuta keisarikuntaa. Vastatessaan Armfeltin kysymykseen häiritsevätkö Suomessa edellytettävät hallitsemisen muodot häntä, keisari vastasi, että ”nuo muodot ovat minulle paljon mieluisammat kuin tämä vapaa vallankäyttö, jolla ei ole muuta perustaa kuin minun tahtoni ja joka edellyttää hallitsijalta täydellisyyttä, jota valitettavasti ei ole kenessäkään ihmisessä.” Keisari tietää Suomen vallankäytön perustuvan lakiin.[163]

Päiviö Tommilan mukaan Armfeltin linja on tiivistettävissä kolmeen kohtaan: 1) Suomen uusi asema Venäjän yhteydessä oli maalle edullinen; se oli suomalaisten itsensäkin ymmärrettävä; 2) odotettavissa olevassa sodassa Ranskaa vastaan Venäjän oli saatava varmuus Suomen lojaalisuudesta ja 3) oli varmistettava, että Ruotsi ei häiritse eikä aiheuta Suomessa levottomuuksia.[164]

Speranski ja Armfelt ovat erinomaisia esimerkkejä hallitsijan suuria valtiollisia asioita käsittelevistä neuvonantajasta tai suosikeista, kuten Savolainen heitä kutsuu tutkimuksessaan *Suosikkisenaattorit*.[165] Speranski saavutti alhaisesta sosiaalisesta taustastaan (kyläpapin poika) huolimatta asemansa valtiojohtamisen strategisissa kysymyksissä osoittamansa näkemyksen ja kyvykkyyden perusteella,[166] Armfelt pääsi neuvonantajaksi kokemuksensa, luomiensa verkostojen ja suhteiden, poliittisen ja sosiaalisen lahjakkuutensa ja hankkimansa henkisen pääoman ansioilla.

Armfeltin ura Pietarissa jäi lyhyeksi, sillä hän kuoli 1814. Hänen seuraajakseen keisari nimitti Rehbinderin, joka oli ollut mukana kaikissa niissä tilanteissa, joissa oli pohdittu Suomen tulevaa asemaa keisarikunnassa. Hän tiesi mitä keisari ja hänen venäläiset neuvonantajansa ajattelivat Porvoon valtiopäivien valmisteluvaiheessa. Hän oli mitat erinomaisesti täyttävä henkilö. Rehbinderiltä puuttui kuitenkin sellainen korkea syntyperä ja loistava ura, joka Venäjällä oli säännönmukaista korkeille neuvonantajille. Rehbinder oli kuitenkin jo uransa alkuvaiheessa tutustunut Tukholman hovin ja Ruotsin keskushallinnon asioihin. Tässä suhteessa hän oli harvinainen poikkeus suomalaisten joukossa, sillä monellakaan muulla

Suomeen 1809 jääneellä virkamiehellä ei ollut omakohtaista kokemusta Tukholman hovin toimintatavoista.

Rehbinder sopi myös Turussa asuvalle Suomen eliitille: hän oli eliitin kilpailevien ryhmien ulkopuolella, oli aatelinen ja jo yliopistossa hänet oli havaittu kehityskykyiseksi mieheksi. Alun perin Rehbinderin nimen Pietarin hovipiirien tietoon oli tuonut Suomeen jääneen keskeisen aatelissuvun edustajiin kuulunut Suomen lähetyskunnan puheenjohtaja Carl Erik Mannerheim. Keisari nimitti Rehbinderin tehtävään Porvoon valtiopäivillä Rehbinderistä saamansa kokemuksen perusteella.[167]

Rehbinder oli Pietariin muuttaessaan vasta 31-vuotias juristi. Hänellä ei ollut minkäänlaista kokemusta Euroopan suurpolitiikasta, sotilaallisista asetelmista eikä valtiojohtamisen ytimeen kuuluvista hallitsemisen salaisuuksista. Rehbinder sai pääsyn keisarin hoviin Suomen valtiosihteerinä ja tätä kautta hän pääsi seuraamaan eurooppalaisen suurvaltapolitiikan peliä ja saattoi näin arvioida Suomen tilannetta realistisesti. Hän oppi nopeasti näkemään keisarikunnan valtiollisen johtamisen isot kuviot. Hän kehittyi johtavaksi Suomen valtiollisen aseman kehittelijäksi. Armfeltin seuraajana hän sai valtaa, joka ylitti pelkän aatelisarvon määrittämän vaikutusvallan. Kesti kuitenkin pitkään ennen kuin hän kykeni saavuttamaan Armfeltin arvovallan.[168]

Armfelt ja Rehbinder eivät osallistuneet keisarin suomalaisina neuvonantajina Venäjän ulkopolitiikan muotoiluun. Sekä Armfelt että Rehbinder tunsivat kuitenkin keisarikunnan kansainvälisen aseman kehityksen ja tulkitsivat sen vaikutuksia Suomen asemaan ja Suomen asioiden hoitoon. Pietarista katsoen Suomen asemaa määritti 18000-luvun alussa Venäjän kiistaton asema johtavana eurooppalaisena suurvaltana. Ruotsi oli luopunut Suomen tavoittelusta 1812. Napoleonin kukistamista seuranneessa Wienin kongressin jälkeisessä Euroopassa Venäjä saavutti johtavan aseman. Realistina Rehbinder ymmärsi sen tarkoittavan sitä, että suomalaisten on viisainta mukautua tähän asetelmaan. Klinge tiivistää tämän sanomalla, että Pietarissa toimineen suomalaisen eliitin mielestä ”suomalaisten tuli nyt ennen kaikkea olla lojaaleja ja rauhallisia, mutta ottaa samalla huomioon valtakunnan etu ja välttää antamasta kovin provinsiaalista vaikutelmaa. Muutoin voisi Suomelle annettu erityisasema vaarantua, tuo asema johon nyt oli tyytyminen.”[169]

Vuosina 1808–12 Venäjän politiikkaa Suomen suunnalla oli ohjannut rauhoittamispolitiikka. Wienin kongressin jälkeen politiikka alkoi muuttua suoraviivaiseksi ja ehdottoman patriarkaalisen konservatiiviseksi, kuten Juhani Paasivirta asian ilmaisee. Aleksanteri ja Itävallan Metternich marssivat yhtä jalkaa konservatiivisen politiikan tiellä. Aleksanteri ei sallinut vallankumouksellisia eikä kuunnellut opposition ääntä valtakunnassaan. Suurvalta-Venäjän ei tarvinnut vedota Suomea hallitessaan enää Suomen omaan etuun. Rehbinder loi Paasivirran ilmauksen mukaisesti ”turvallisuuspoliittisen konservatismin” hengessä erityisen Suomi idean, jonka Paasivirta tiivistää muotoon: Suomi – ”isänmaa ”ja Venäjä – ”suuri valtakunta”.[170] Tämä tarkoittaa sitä, että valtiosihteeri ja kenraalikuvernööri edustivat varsin yhtenäistä valtiojohtamisen linjaa Suomen asioissa.

Armfelt ja hänen mukanaan keisarin uskollisiksi alamaisiksi siirtyneet aatelismiehet turvasivat myös jälkipolvilleen korkean uran sekä Suomen hallinnossa että keisarin palveluksessa. He pääsivät sekä keisarikunnan armeijaan että myöhemmin myös siviilihallintoon.[171] Vuosien 1808–09 ylimpien suomalaisten johtomiesten jälkeläiset aloittivat uransa yleensä valtiosihteerinvirastossa Pietarissa. Sitä kautta he pääsivät tutustumaan keisarikunnan hallitsemiseen ja luomaan suhteita hovin eliitin kanssa. Siellä tulivat tutuiksi eurooppalaisen suurpolitiikan asetelmat ja realiteetit. Niinpä esimerkiksi vuonna 1824 kreiviksi ylennetyn C.E. Mannerheimin poika Carl August Mannerheim työskenteli valtiosihteerin virastossa Pietarissa koko 1820-luvun. Hän sai kreivin arvon samana vuonna kuin isänsä. 1820-luvun lopun valtiosihteerivirastossa työskenteli myös vapaaherra G. E. von Haartmanin poika L. G. von Haartman. Vuonna 1832 G.M. Armfeltin poika, Alexander, joka opiskeli aluksi Ruotsissa ja ulkomailla juridiikkaa, siirtyi sittemmin Venäjälle sotilasuralle. 1810-luvulla hän pääsi kenraalikuvernöörin adjutantiksi ja sieltä myöhemmin valtiosihteerin apulaiseksi ja lopulta ministerivaltiosihteeriksi eli korkeimmaksi keisarille Suomen asioita esitelleeksi virkamieheksi.

Se, että Pietariin siirtyneen Suomen ylimmän eliitin jälkeläiset seurasivat isänsä jälkiä hallitsijan hovimiehenä, kuului 1500–1700-luvulla seuratun patrimoniaalisen hallitsemismallin kantaviin piirteisiin.[172] Mallin mukaan aatelin tuli järjestää lapsilleen sellainen koulutus, että he ovat päteviä hallitsijan virkamiehiksi, upseereiksi tai neuvonantajiksi. Järjestelmään kuului myös se, että hallitsija sitoutui käyttämään heitä. Sukujen tehtävä on varmistaa jälkeläistensä lojaalisuus hallitsijalle. Niinpä tämän hallitsemismallin lähtökohdista oli luonnollista, että kenraalikuvernööri Bobrikovin murhaajan, Eugen Schaumanin isä, kenraaliluutnantti, senaattori ja salaneuvos Waldemar Schauman vangittiin ja lähetettiin vankilaan Bobrikovin surmatyön jälkeen 1904.

Vähän ennen kuolemaansa Aleksanteri I vaihtoi Suomen kenraalikuvernööriä. Hän nimitti tehtävään Venäjän valtakunnan näkökannoista edeltäjäänsä tiukemmin huolta pitävän puolalaisen, alemmasta aatelisesta suvusta peräisin olevan aatelismiehen, kenraaliluutnantti Arseni Andrejevitš Zakrewskyn (1824–31).[173] Klingen mukaan kenraalikuvernöörin vaihdoksen taustalla oli Venäjän tiukentunut politiikkaa liberaalisia suuntauksia kohtaan ja sotilaskurin koveneminen. Etelä-Euroopassa sattuneet vallankumoukset 1820-luvun alussa (Kreikka) osoittivat tilanteen Euroopassa olevan poliittisesti erittäin herkkä. Keisari päätti varmistaa rauhallisuuden Suomen suunnalla antamalla uudelle kenraalikuvernöörille tehtäväksi ylläpitää Suomen erityisasema, mutta samaan aikaan lähentää Suomea keisarikuntaan. Salaisen poliisin raporttien mukaan Suomi oli Steinheilin aikana loitontunut, ellei jopa eriytynyt keisarikunnasta.[174] Uusi kenraalikuvernööri kiristi yliopiston opettajien matkustamista ulkomaille, rajoitti ulkomaisen kirjallisuuden maahantuontia ja levitystä sekä kiristi sensuuria. Lisäksi hän loi aiempaa tiukemman salaisten urkkijoiden järjestelmän. Zakrewskyn kautta keisari sai aiempaa paremman otteen Suomen asioihin. Hän tunsi uuden kenraalikuvernöörin henkilökohtaisesti.

Zakrewsky oli kunnostautunut sotilaana Ranskaa vastaan käydyissä taisteluissa. Hän oli sitä kautta päässyt nousemaan keisarin sivusadjutantiksi jo vuonna 1812. Keisari oli tutustunut

häneen, kun Zakrewsky toimi Pääesikunnan päivystävänä kenraalina vuodesta 1815 lähtien. Zakrewskyn nimityksen taustalla on sanottu olleen myös Araktšejev, joka halusi hänet pois Pietarista. Myös Rehbinderin tiedetään halunneen vaihtaa kenraalikuvernööriä. Rehbinder oli tyytymätön Steinheilin heikkoon asemaan Pietarissa. Rehbinder sanoi, että ”Hän on nolla, mutta me olemme velkaa huomaavaisuuden tälle nollalle, ettemme saisi jotain pahempaa.” Voidaan olettaa, että kun Rehbinder ei saanut keisarilta tukea reformiajatuksilleen, hän olisi halunnut kenraalikuvernöörin tuekseen. Aleksanterin hallituskauden lopulla tällä idealistisella ajatuksella ei ollut kuitenkaan toteutumisen mahdollisuuksia. Tuskin Pietarista olisi tuossa vaiheessa löytynyt kenraalikuvernööriksi Suomen erityisasemaa ymmärtävää ja sitä puolustavaa kenraalia.

Zakrewskyn aiempi ura Aleksanteri I:n sivusadjutanttina ja pääesikunnan eri tehtävissä tarkoittaa sitä, että hän tarkasteli Suomen asioita sotilaana sotilaalliselta kannalta ja keisarikunnan virallisesti harjoittaman politiikan näkökulmasta. Hänen tehtävänsä oli seurata erityisesti Suomen ja Ruotsin välisten suhteiden kehitystä ja varmistaa, että ne eivät vaaranna Suomen ja Venäjän keskinäistä lähentymistä. Suomen erityisasema ei saanut vaarantaa myöskään Venäjän etuja ja turvallisuusintressejä. [175]

Ministerivaltiosihteeri oli kaikessa toiminnassaan – myös Suomen hallitsemisessa – riippuvainen Venäjän eliitin ja hovipiirien hyväksynnästä ja Venäjän sisäpoliittisista ja Euroopan sotilaspoliittisista asetelmista sekä hallitsijan henkilökohtaisten persoonallisuuspiirteiden kehityksestä. Ei Venäjän eliitti toki ollut yhtenäinen ryhmittymä vaan koostui erilaisia intressejä edustavista perheistä ja ”puolueista”.[176] Ministerivaltiosihteerin tehtävä oli sijoittaa Suomi keisarikunnan hallitsemisjärjestelmään ja siitä perspektiivistä määrittyneeseen eurooppalaiseen valtajärjestelmään. Ministerivaltiosihteerin tehtävä oli vakuuttaa Helsingin eliitille harjoitettavan politiikan realistisuus. Sille ei ollut vaihtoehtoja. Myöskin tavallinen kansa piti pitää erillään politiikasta ja yhteisten asioiden hoidosta.

Nikolai I

Nikolai I Venäjän hallitsijana

Aiemmin viitattiin siihen, että Aleksanteri I:n veljeä, suuriruhtinas Nikolaita[177] ei kasvatettu hallitsijaksi. Hän sai veljeltään, keisarilta, kuusi vuotta ennen keisariksi nimittämistään vihjeen, että hän tulisi saamaan korkean aseman valtiossa. Tietoa keisariudesta hän ei saanut. Vaikka häntä ei kasvatettu hallitsijaksi, sellaisena hän toimi kolmekymmentä vuotta vuodesta 1825 vuoteen 1855 saakka.

Nikolain isä Paavali I oli määrännyt, ennen kohtaamaansa salamurhaa, tuolloin nelivuotiaan poikansa, Nikolain kasvattajaksi balttilais-saksalaisen kenraalin, kreivi M.I. Lamsdorfin. Riasanovskyn mukaan hänellä ei ollut normaaleja lasten kasvatuksen taitoja. Sen sijaan hän sai sotilaallisen kasvatuksen periaatteiden mukaisesti murrettua kasvatettavan tahdon. Hän oli osoittanut kykynsä Kuurinmaan kuveröörinä.[178] Ensimmäisinä Nikolain hoitajina toimivat skottilaisen taiteilijan tytär neiti Jane Lyon, aatelisneitojen sisäoppilaitoksen, ns. Smolna-instituutin johtaja V.F. Adlerbergin puoliso Julia Adlerberg[179], sekä paroni Haugrebenin tytär madame Charlotte Lieven. Myöskään rouvilla ei ollut pedagogisia taitoja eikä edes kovin vahvaa venäläisen sielunmaiseman tuntemusta. Nikolain viha Puolaa ja puolalaisia kohtaan on sanottu periytyvän neiti Lyonilta.[180]

Kasvattajien ja hovin kulttuuripiiri oli tuohon aikaan hyvin saksalainen. Nikolain äiti Maria Fjodorovnan (Sophia Dorothea von Württemberg) oli saksalainen prinsessa. Hänen isänsä polveutui Holsteinin ja Anhalt-Zerbstin hallitsijahuoneesta. Hovi piti yhteyttä heidän lukuisiin saksalaisiin sukulaisiinsa.[181] Venäjän hovin sotilaallisten seremonioiden merkityksen voimistuminen siirtyi heidän kauttaan suoraan nuoren Nikolain henkiseksi rakennusaineeksi.[182]

Kun Nikolai siirtyi varhaislapsuudesta lapsuuteen seitsemän vuoden iässä, Lamsdorfin neuvosta varhaiskasvattajien tilalle otettiin sotilaskasvattajia. Leskikeisarinna pyrki pitämään edelleen yllä yhteyttä naiskasvattajiin. Hän ei halunnut, että Nikolai kasvaa tiukkaan sotilaskuriin ja että hänestä tulee karkea sotilaallinen harjoitusmestari. Leskikeisarinna valitsi Nikolain lähipiiriin upseereita, joiden hän toivoi laventavan Nikolain ymmärrystä. Kävi kuitenkin päinvastoin, valinnat olivat epäonnistuneita ja kurin ja rangaistusten merkitys

kasvatuksessa lisääntyi. Nikolai itse sanoo muistavansa, että kasvatusta leimasivat tässä vaiheessa pelko ja rangaistuksen uhka.[183] Nikolaille opetettiin kieliä ja historiaa.[184] Hän ei ollut näistä kovin kiinnostunut vaan tunsi vetoa klassisen historian sijasta lähihistoriaan ja Ranskan vallankumoukseen. Kun Nikolain lapsuus muuttui nuoruudeksi, hänelle ryhdyttiin antamaan yliopistotason opetusta. Jossakin vaiheessa kasvattajat tiedostivat, että Nikolaista saattaisi tulla hallitsija.

Nikolain muistikuvaa opetuksesta leimaa syvä kriittisyys. Keisarin myöhempi avustaja, professori, paroni M.A. Korff epäilee, että opetuksen epäonnistumisen syynä oli irrallisuus käytännön elämästä. Opetus oli vahvistanut Nikolain käsitystä, että Venäjän oikeusjärjestys poikkeaa eurooppalaisesta.[185]

Leskikeisarinna halusi Nikolain hankkivan tietoa asioista, joiden kautta syntyy suurmiehiä. Hänen tuli kasvaa hallitsijaksi, joka osaa hallita alamaisiaan ja kansaansa oikeudenmukaisesti ja perustaa päätöksensä oikeaan ja riittävään tietoon. Suurempaa vaikutusta keisariperheen naisilla ei ollut Nikolain kasvattamisessa eikä hänen hallitsijatoiminnassaan. Sen sijaan hänen sotilaskasvattajansa ja suuret sotilaalliset taistelut ja Venäjän sotilaspoliittinen tilanne 1811–15 Napoleonin sotien aikana ja Aleksanteria vastaan kohdistunut niin sanottu dekabristikapina[186] jättivät pysyvät jäljet Nikolain persoonallisuuteen. Sotilaalliset kysymykset nousivat Nikolain huomion kohteeksi.

Nikolai teki vuosina 1816–17 kiertomatkan Eurooppaan ja kävi tällöin muun muassa Englannissa ja Preussissa. Hän koki Ranskan vallankumouksen kauhut ja Napoleonin sotien aiheuttamat poliittiset myllerrykset ja materiaaliset tuhot Euroopalle. Hänen mukaansa niitä piti varoa Venäjällä.[187] Aleksanteri, joka oli lähettänyt Nikolain Eurooppaan, oli toivonut nuoremman veljensä tutustuvan Ranskan vallankumouksen tuhoisien vaikutusten ohella myös eurooppalaiseen perustuslailliseen kehitykseen. Nikolaille vahvistui matkalla käsitys, että kaikki maat seuraavat omia historiallisesti määrittyneitä perinteitään ja että niiden muuttaminen ulkoa tuotujen mallien mukaisesti tuo ongelmia. Venäjällä tämän periaatteen noudattaminen tarkoitti sitä, että hallitsijalla on Jumalan määräämä velvollisuus suojella autokratiaa ja että Venäjällä on oma erityinen kulttuurinsa.[188]

Nikolai tutustui opintojensa aikana systemaattisesti Venäjään ja sen ihmisiin. Avartava oli 7 000 kilometriä pitkä kiertomatka halki Venäjän vuonna 1816. Matka ilmensi Nikolain aitoa halua tutustua valtakuntaan ja sen todellisuuteen ja venäläiseen sielunmaisemaan. Suuriruhtinaaseen jäi matkasta syvä kiinnostus sotilaallisiin asioihin, myös univormuihin, paraateihin ja harjoituksiin. Ne vetivät pitemmän korren kuin siviiliasiat. Kun hänestä tuli hallitsija, hänen intohimonsa armeijan järjestykseen ja järjestelmällisyyteen tuli hallituksen viralliseksi politiikaksi. Kuten eräs aikalainen on arvioinut: ”Venäjän keisari on sotilaskomentaja ja jokainen hänen päivänsä on taistelupäivä.”[189]

Kun Aleksanteri kuoli joulukuun 1825 alussa, kesti aikansa ennen kuin tieto Nikolain keisariudesta levisi keisarikuntaan. Epätietoisuus jatkui puoli kuukautta. Sinä aikana Pietarissa eskaloitui mielenosoituksia yksinvaltiutta ja Nikolaita sekä hänen keisariuttaan kohtaan. Mielenosoittajat kokoontuivat Pietarissa Senaatin aukiolle. Osa mielenosoittajista kuvitteli

Nikolain ottaneen vallan käsiinsä laittomasti veljeltään. Osa mielenosoittajista arvosteli Nikolain itsevaltiutta. Tilaisuuden kehittyessä uhkaavaksi Nikolai turvautui armeijan apuun ja kukisti kapinan verisesti. Kuudestakymmenestä seitsemäänkymmeneen kapinallista kuoli tykistön iskuissa ja lukuisia kapinallisia pidätettiin. Kuten Luntinen sanoo, Nikolai ei säikähtänyt tyhjästä, sillä Pietari III ja Paavali I olivat menettäneet henkensä kaartinupseerien käsissä.[190]

Dekabristikapina samoin kuin perustuslaillisia uudistuksia Venäjälle ajaneen Pelastusliiton ja Yhteishyvän liiton toiminta vaikuttivat Nikolain koko valtakauteen. Nikolai hylkäsi kaikki edeltäjänsä ajatukset perustuslaillisista uudistuksista. Erityisesti hän tunsi epäluuloa aatelia kohtaa, sillä uudistusten vaatijoiden joukossa oli monia aatelisia nuorukaisia ja älymystön edustajia. Nikolai ei päässyt koskaan eroon näiden ensimmäisten kuukausien aiheuttamasta traumasta. Sen tähden hän teki parhaansa luodakseen ympärilleen kuuliaisen virkamiehistön. Sen avulla hän kuvitteli kykenevänsä hallitsemaan keisarikuntaa ilman aatelin myötävaikutusta.[191]

Keisari asetti henkilökohtaisista adjutanteistaan koostuvan selvityskomitean etsimään syylliset. Sen ei tullut selvittää kapinan syitä eli Venäjän yhteiskunnan, hallitsemisen ja talouden ongelmia, sillä keisari tiesi kapinan syyn. Niitä oli vain yksi: vallankumouksellisten aatteiden leviäminen Euroopasta Venäjälle. Komitean tehtäväksi jäi rangaistusten perusteleminen.[192]

Ottaessaan vastaan hallitsijan tehtävät Nikolai asetti tavoitteekseen itsevaltiuden säilyttämisen ja eurooppalaisten vapaamielisten käsitysten leviämisen estämisen Venäjälle. Venäjä oli 1800-luvun puoliväliin mennessä noussut Euroopan mahtavimmaksi valtioksi. Nikolai jatkoi edeltäjänsä konservatiivista linjaa, jonka tämä oli valtakautensa jälkimmäisellä puolella luonut. Aleksanterin käynnistämä Pyhän Allianssin politiikka oli ollut Venäjälle edullista keisarikunnan alueellisen laajenemisen näkökulmasta katsoen. Nikolai vei tuota linjaa astetta pitemmälle ja sanoi, että Venäjä on vastuussa moraalin ja oikeuden vartioinnista Euroopassa. Keisari sanoi saaneensa tämän tehtävän suoraan Jumalalta. Vaikka Wienin kongressissa suurvallat olivat päättäneet pitää kunniassa *ancien regimen* periaatteet ja torjua valistuksen ja Ranskan vallankumouksen uudistusajatukset, valistusfilosofia ei menettänyt asemaansa Euroopassa. Valistusajattelun ihanteet elivät.

Nikolai piti kiinni Venäjän autokraattisesta perinteestä ja yksinvaltiudesta tukahduttamalla kaikki keisarikunnan hallitsemisjärjestelmän uudistusyritykset. Hän loitonsi tietoisesti Venäjää muusta Euroopasta, jossa edistyksen liekki säilytti edes osan vanhasta vetovoimastaan. Vuoden 1830 heinäkuun vallankumous Pariisissa ja belgialaisten kapina Hollantia vastaan ja itsenäisen Belgian syntyminen samana vuonna olivat tämän kauhistuttavia ilmenemismuotoja Nikolaille ja muille Wienissä kokoontuneiden Pyhän allianssin voimille.[193]

Nikolai varoi erityisesti vallankumouksen aatteiden leviämistä keisarikunnan läntisille reuna-alueille. Jos jostakin alkoi kuulua tyytymättömyyden ääniä, keisari lähetti paikalle sotavoimat. Niinpä Eurooppalaisen vallankumouksen 1830 – ns. heinäkuun vallankumous - liekit leimahtivat keisarikunnassa ainoastaan Puolassa.

Puolalaiset eivät olleet tyytyneet suurvaltojen Wienin kongressissa sopimaan Puolan kuningaskuntaan eli ns. Kongressi-Puolaan, jota he pitivät riittämättömänä. Puolan kuningaskunnan status oli kuitenkin korkeampi kuin muiden keisarikunnan itsehallinnollisten alueiden. Puolan kuningaskunta oli tarkoitettu Aleksanterin hyvän tahdon ilmaukseksi Puolalle. Aleksanteri I:n alkuperäisenä tavoitteenaan oli ollut Puolan haltuunotto kokonaan. Puolalla oli sentään oma kansanedustuslaitos, *sejm*, ja se toimi säännöllisesti. Lisäksi sillä oli oma oikeuslaitos ja armeija. Varakuningas ja kaikki ylimmät virkamiehet olivat puolalaisia. Puolassa oli voimassa *Code Napoléon* ja kansalaisvapaudet jäivät voimaan. Puolan valtiomuoto oli hyväksytty Wienin kongressissa. Keisarilla oli Puolan kuninkaana valta kutsua koolle *sejm*. Hänellä oli veto-oikeus lainsäädännössä ja ulkoasiain hoito kuului yksin hänelle.[194]

Keisarikunta ei pitänyt kiinni Aleksanterin Puolalle antamista lupauksista. Erityisesti Nikolain aika oli kriisiherkkää. Tyytymättömyys oli herännyt jo 1820-luvun alussa. Oppositio keskittyi *sejmiin* Czartoryskin ympärille. Erityisesti Puolan hallitsijana toimineen Aleksanterin ja Nikolain veljen Konstantinin harjoittama erittäin kova kuripolitiikka nostatti tyytymättömyyttä ja oli 1830 puhjenneiden levottomuuksien syynä.[195] Nikolai katsoi, että Pariisista heinäkuussa puhjenneet levottomuudet saattaisivat levitä eri puolille keisarikuntaa. Puolalaiset vaaransivat keisarin mielestä autokratian sekä Puolassa että koko keisarikunnassa. Nikolai katsoi, että hänen velvollisuutensa Venäjän keisarina on kukistaa kapina. Czartoryski yritti hakea tukea taistelulleen Wienistä, Pariisista ja Lontoosta, mutta turhaan.

Kukistettuaan kapinan Nikolai kumosi 1815 säädetyn perustuslain ja korvasi sen 1832 nk. orgaanisella statuutilla, joka jätti Puolalle Suomen kaltaisen itsehallinnon. Puolan säätykokous ja armeija hajotettiin. Puolan oma raha poistettiin asteittain. Nimike kuningaskunta säilytettiin. 80 000 puolalaista karkotettiin Siperiaan ja 10 % puolalaisten maatiloista konfiskoitiin. Aristokraatteja ja intellektuelleja pakeni suurin joukoin pois maasta Ranskaan ja Englantiin.[196] Nikolai oli näyttänyt voimansa ja osoittanut keisarikunnan reuna-alueille niiden paikan keisarikunnassa.

Nikolai tunsi, että hän on autokraatti, joka ei tarvitse neuvonantajia, mutta kylläkin avustajia. Autokraatti hallitsee ja johtaa, mutta ei vastaa toimeenpanosta. Se on avustajien tehtävä. Ministerit olivat keisarin lähimmät avustajat. Jokaisen heistä tuli vastata omista ja vain omista asioistaan. Ministerit eivät saaneet sekaantua oman toimialansa ulkopuolisiin asioihin, ellei keisari heidän mielipiteitä jostakin asiasta kysynyt. Eräs Nikolain ministeri sanoikin alaiselleen: ”Sinun pitää tietää, että minulla ei ole omaa mielipidettä eikä tahtoa. Minä olen pelkästään keisarin tahdon sokea työkalu.”[197]

Keisarin luottomiesten tehtävä oli toteuttaa hallitsijan tahtoa epäitsenäisen adjutantin tavoin. Tämä tarkoitti sitä, että Nikolai ei pitänyt heitä minkään instituution edustajina vaan hallitsijan edustajina ja hänen tahtonsa heijastajina näissä instituutioissa.[198] Kuusitoista vuotta opetusministerinä toiminut Uvarov ilmaisi oman roolinsa ministerinä seuraavasti: ”Minulla ei ole omaa tahtoa eikä ajatuksia; minä olen ainoastaan Hallitsijan sokea työkalu.”[199] Lojaalisuutta kunnioittavan henkilön tavoitteena on päämiehen tahdon toteuttaminen, ei vaihtoehtoisten ratkaisuehdotusten esittäminen eikä parhaan ratkaisun löytämi-

nen. Asioiden valmistelun keskeisenä kriteerinä ei ole päätöksen tietopohjan moninaisuus, sillä se voisi vaikeuttaa hallitsijaa tyydyttävän ratkaisun esittelyssä.

Hosking pitää Nikolaita ensimmäisenä Iivana IV:n jälkeisenä Venäjän hallitsijana, joka loi Venäjälle tarkoin määritellyn valtioideologian. Se oli ohjelma, joka erotti Venäjän muista Euroopan valtioista ja joka oli tarkoitettu kaikkia venäläisiä yhdistäväksi ohjelmaksi. Ohjelman tarkoituksena oli luoda eroa Venäjän ja muun Euroopan välille. Pyhän Venäjän ohjelman keskeisenä muotoilijana toimi vaikutusvaltainen, laajasti sivistynyt opetusministeri, tiedeakatemian presidentti kreivi S. Uvarov.[200] Ohjelma on tiivistettävissä kolmeen asiaan ja sanaan. Ne olivat ortodoksia, autokratia ja kansallisuus/kansallismielisyys (Православие, Самодержавие, Народность).[201] Ortodoksia ja autokratia olivat selkeitä, mutta kansallismielisyys saattoi kehittyä eri suuntiin Venäjän tapaisessa monikansallisessa imperiumissa. Käytännössä se alkoi kuitenkin muuntua slavofiilisyydeksi. Nikolai I:n aikana siitä kehittyi romanttisen kansallisuuden venäläinen muunnelma, jossa yhdistyi uskonnollista, filosofista ja yhteiskunnallista ajattelua. Slavofiilit pitivät Venäjän kansaa muita Euroopan kansoja ylempänä.[202] Slavofiilisyyden henkiset juuret ovat Venäjän maaseudulla, perinteisessä maalaisaatelissa.

Tutkijat ovat pohtineet erityisesti Uvarovin roolia ortodoksian, autokratian ja kansallisuuden/kansallismielisyyden (narodnost) nostamisessa Nikolain poliittiseksi ohjelmaksi.[203] Löysikö keisari Uvarovissa henkilön, joka kirjasi ylös keisarin ajatukset vai olivatko kansallisuus ja ortodoksia Uvarovin keksintö? Varmaa ratkaisua ongelmaan ei ole. Ratkaisun avaimia etsitään usein Uvarovin uran suunnalta. Oliko hänellä tällainen ohjelma valmiina ministeriksi tullessaan vai tuliko se tuon viran kautta syntyneestä yhteydestä keisariin? Uvarovia pidettiin ennen ministeriksi nimitystään sivistyneenä, Euroopassa laajasti matkustaneena ja siellä diplomaattina työskennelleenä miehenä. Miksi hänestä kehittyi eurooppalaisen vapaamielisyyden vastustaja? Tämän tutkimuksen kannalta kysymys on merkittävä ja siihen liittyy sivujuonteena osakysymys Uvarovin noususta ministeriksi, hänen ohjelmastaan ennen ministeriksi nimitystä.

Voidaksemme ymmärtää Nikolaita valtiojohtamisessa avustaneiden neuvonantajien valintaa, meidän on luotava tiivis katsaus keisarin harjoittamaan ulkopolitiikkaan. Nikolain ulkopolitiikka koostuu muutamasta periaatteesta. Ensinnäkin hän jatkoi veljensä ja häntä edeltävien hallitsijoiden toteuttamaa keisarikunnan laajentamispolitiikkaa. Toiseksi hän hyväksyi Aleksanterin omaksuman Euroopan santarmin roolin. Jatkaessaan edeltäjänsä linjaa Nikolain ei tarvinnut vaihtaa ulkoministeriä vaan hän saattoi jatkaa ulkoministeri kreivi Karl Nesselroden virkasuhdetta. Riasanovskyn mukaan Nesselrode käsitteli taitavasti hallitsijaansa vastaten hänen ulkopoliittisen linjansa muotoilusta.[204]

Nikolain poliittisen ohjelman kulmakivet, kansallisuus, autokratia ja ortodoksia vaikuttivat vahvasti myös Venäjän ulkopolitiikkaan. Nikolai ja Nesselrode tulkitsivat kansallisuuden tarkoittavan sitä, että Wienin kongressissa määritelty järjestelmä on säilytettävä ja kaikki kansalliseen valtiomuodostukseen tähtäävät kumousyritykset on kukistettava heti alkuunsa. Erityisen herkästi keisari valvoi Venäjän reuna-alueiden tilannetta. Jotta kansalliset

separatistiset ajatukset eivät pääsisi leviämään uudelleen, keisari ajoi uudistuksia, jotka kytkivät reuna-alueita hallinnollisesti aiempaa tiukemmin keisarikunnan järjestelmään.[205]

Ulkoasiainministeri Nesselrode oli tyypillinen 1800-luvun alun kosmopoliitti. Nesselrode oli syntynyt Portugalissa, protestanttisen äidin ja katolisen isän lapsena ja hänet kastettiin anglikaanisen kaavan mukaan. Isä oli Karlin syntyessä Venäjän lähettiläänä Portugalissa. Suku kuului saksalaiseen aateliin Liettuasta. Karl Nesselrode oli käynyt koulunsa Berliinissä. Jo Aleksanteri I oli nimittänyt hänet ulkoasiainministeriksi vuonna 1815. Kun edellinen pitkäaikainen eurooppalaisen sivistyksen hyvin tunteva ja monessa Euroopan maassa koulutuksen hankkinut ulkoasiainministeri Rumjantsev oli sairastunut keväällä 1812, Nesselrode avusti Aleksanteria jo Wienin kongressissa. Nesselrode pääsi siten Pyhän allianssin keskeisten suunnittelijoiden joukkoon ja sen kantaviin voimiin Itävallan Klemens von Metternichin rinnalle. Osallistumalla Wienin kongressiin Nesselrode sai tulikasteen valtiojohtamisen armottomaan maailmaan.

Nikolai jatkoi edellisiltä vuosisadoilta periytyvää keisarikunnan laajentamisen politiikkaa ja piti kunniassa Aleksanteri I:n Wienin kongressissa määritellyn *status quon* ja legitimiteetin ylläpitämisen politiikan. Käytännössä tämä politiikka piti yllä sotia ja taistelua levottomuuksia vastaan keisarikunnan reuna-alueilla. Hänestä tuli Euroopan santarmi. Nikolain ulkopoliittisen toimintalinjan keskeiset periaatteet, legitiimisyys ja konservatiivisuus, olivat peräisin Aleksanteri I:ltä.

Legitiimisyys ja konservatismi määrittivät myös Preussin ja Itävallan ulkopolitiikkaa. Kaikki Wienin kongressin allekirjoittajavaltiot kävivät yhdessä Pariisista maaliskuussa 1830 pitkin Eurooppaa levinneiden levottomuuksien kimppuun. Saksa, Itävalta ja Venäjä päättivät 1833 Berliinissä järjestetyssä konventissa, että kukin hallitsija on vastuussa rauhan säilyttämisestä omassa etupiirissään. Nikolai oli seurannut tätä toimintalinjaa jo heti valtaan noustuaan pitämällä huolen siitä, että keisarikunta pysyy yhtenäisenä eikä sen reuna-alueilta kuulu enempää ääniä kuin hautausmaalta.[206]

Venäjän keisarikunta ei laajentunut rauhallisesti vaan sotimalla. Merkittävimmät laajentamiseen tähtäävät sodat Venäjä kävi Nikolain valtakaudella Persiaa vastaan vuosina 1826–28 ja Turkkia vastaan vuosina 1828–29. Kaukasiassa käytyjen sotien tavoitteena oli persialaisten karkottaminen alueelta. Sodat tuottivat tuloksia: keisarikuntaan liitettiin Georgia 1827, alueita Armeniasta ja Azerbaidžanista sekä Varna Bulgariasta 1828 sekä loput eteläisen Kaukasuksen alueista 1829.[207]

Laajentamissotien lisäksi keisarikunnan armeija oli varuillaan myös keisarin harjoittaman kansallisuuspolitiikan johdosta. Edellä viitattiin jo Puolan levottomuuksien kukistamiseen kovalla kädellä 1830. Puolan ohella keisarikunnan asevoimat olivat hälytystilassa myös Balkanilla. Balkanin sodat johtuivat siitä, että alueen pitkäaikainen hallitsija, Turkin sulttaani, joutui peräytymään kasvavan kansallistietoisuuden paineen alla. Erityisesti alueen slaavit vaativat itselleen itsehallintoa ja itsenäisyyttä. Itävallan ja Venäjän keisarit kuulivat herkällä korvalla avunhuutoja ja tarjosivat auttavaa kättään avun pyytäjille. Aleksanteri I:n aikana Venäjä oli Napoleonin lupaukseen vedoten saanut jo 1812 Bessarabian. Aleksanteri antoi

aluetta hallinneille pajareille tietynasteisen itsehallinnon, mikä tarkoitti käytännössä isäntävallan käyttöä paikallisiin talonpoikiin nähden. Sittemmin keskusvalta lisäsi keskushallinnon valtaa Bessarabiaan nähden.[208] 1820- ja 1830-luvun taitteessa Nikolai ulotti otteensa Valakian ja Moldovan eli Tonavan suun romanialaisten ruhtinaskuntien sekä Serbian suuntaan. Alueet saivat aluksi täydellisen itsenäisyyden, mutta 1830 levottomuuksien jälkeen joutuivat siitä luopumaan ja alistumaan Venäjän suojelukseen.[209] Turkin kanssa käymänsä sodan päätteeksi solmitussa rauhassa 1830 Venäjä sai haltuunsa alisen Tonavan vasemmanpuoleisen rannan suistomaahan kuuluvine saarineen ja Mustanmeren itärannikon. Moldova ja Valakia eivät taipuneet taistelematta Venäjän alaisuuteen. Niinpä keisari joutui 1834 antamaan periksi tavoitteissaan.

Vaikka kaikki eurooppalaiset suurvallat saivat kukistettua vallankumouspyrkimykset omissa valtapiireissään 1830-luvun alussa, kapinat saivat uutta eloa 1848, Euroopan hulluna vuonna. Myös Venäjällä kapinoitiin, erityisesti Moldovassa ja Valakiassa. Keisari vei sinne sotajoukkonsa, mutta joutui peräytymään samalla tavoin kuin 1834. Venäjä sopi Turkin kanssa 1849, että alueilta poistetaan kaikki edustukselliset ja itsehallinnolliset elimet.[210] Vaikka Venäjä ei saavuttanut Balkanin suunnalla tavoitteitaan, se vahvisti otettaan Tonavan ruhtinaskunnissa.

Nikolai sekaantui Wienin kongressin hengessä myös Unkarissa 1848 nousseen kapinan kukistamiseen, kun Itävalta pyysi Venäjää auttamaan vapausliikkeen johtajaksi nousseen Lajos Kossuthin kukistamista. Nikolai ei aikaillut pyynnön kuultuaan vaan marssitti joukkonsa 1849 Unkariin ja murskasi kapinan.[211]

Venäjän vaikutusvallan kasvu Turkin kustannuksella Kaukasuksella ja Balkanin suunnalla säikytti Euroopan muut suurvallat. Myös ne pyrkivät pääsemään mukaan Turkin alueiden jakoon ja heikentämään Venäjän menestystä. Venäjä joutuikin ottamaan Englannin, Preussin, Itävallan ja Ranskan kumppanikseen taistellessaan Turkkia vastaan. Näin Itämainen kysymys, jossa alun perin vastakkain olivat olleet vain Venäjä ja Turkki, muuttui 1850-luvun alussa yleiseurooppalaiseksi kysymykseksi.[212] Pyhän allianssin keskeisen suunnittelijan, Itävallan Metternichin poistuttua eurooppalaisen suurpolitiikan näyttämöltä 1848 Itävallan ja Venäjän johdolla harjoitettu eurooppalainen poliisipolitiikka alkoi hiipua. Metternichin poistuminen heikensi myös Venäjän asemaa. Tappioiden kierre saavutti pohjakosketuksensa Krimin sodassa 1850-luvulla. Sota sai alkunsa Venäjän ja Turkin kiistoista. Venäjä oli julistautunut kaikkien osmanien valtakunnassa asuvien kristittyjen suojelijaksi. Sitä Turkki ei hyväksynyt. Jouduttuaan ahtaalle Venäjän kanssa Turkki sai apua Englannilta ja Ranskalta, jolloin sota laajeni suurvaltojen väliseksi sodaksi etupiireistä Turkin suunnalla. Englanti auttoi Turkkia ottamaan takaisin Venäjän siltä valtaamia alueita. Se halusi irrottaa Krimin, Puolan, Suomen ja Georgian Venäjästä. Erityisesti Ranska, Englanti ja Itävalta katselivat pelokkaina Venäjän saavuttamaa asemaa Mustanmeren lähistöllä. Sota päättyi Nikolain järjestelmän nöyryyttävään tappioon – tosin vasta Nikolain kuoltua Pariisin rauhassa 1856.[213]

Käydessään sotia ja pitäessään yllä järjestystä keisarikunnassa Nikolain läheisimpinä avustajina toimivat sotilaskomentajat, sotaministerit ja meriministerit. Tämä ei ollut lainkaan vastenmielistä Nikolaille, joka oli saanut sotilaallisen kasvatuksen ja yritti nostaa armeijan

järjestyksen ja kurin siirtää keisarikunnan hallitsemisen ylimmiksi periaatteiksi. Hän sanoi: ”minun mielestäni kaikki inhimillinen elämä on ainoastaan palvelua, kaikkien täytyy palvella.”[214] Parhaiten sen pystyivät tekemään sotilaat. Keisari arvosti heitä.

Heti valtakautensa alussa keisari oli pyytänyt neuvoja ministerien ja hallitsijan muiden avustajien nimityksissä Venäjän hovihistorioitsija kreivi N.M. Karamzinilta. Koska tämä tunsi Nikolain kiinnostuksen sotilaallisiin asioihin ja tämän tiiviit yhteydet armeijaan, Karamzin suositteli sotilaita ja korosti henkilöitä enemmän kuin instituutiota.[215] Ohjetta seuraten keisari piti luotettavat henkilöt lähellä itseään ja päätösvallan tiukasti omissa käsissään. Aleksanterin perustamat ministeriöt, ministerikomitean ja valtakunnanneuvoston Nikolai säilytti, mutta nimitti ministereiksi enimmäkseen omia luottomiehiään ja toimi heidän kauttaan.

Pääosa Nikolain neuvonantajista oli pitkän sotilasuran tehneitä upseereita. Sotilaiden toimintatapa vastasi keisarin käsitystä asioiden tehokkaimman hoitamisen tavasta. Sotilaat eivät kyseenalaistaneet esimiestään. Tuohon aikaan ylin upseeristo edusti lähes kokonaan perinnöllistä aatelia. Näin hallitsijan lähipiiriin ja neuvonantajiksi valikoitui miehiä, joiden esi-isät olivat palvelleet hovissa edellisten keisareiden neuvonantajina. Kyseiset suvut olivat osoittaneet palveluhalukkuutta ja lojaalisuutta keisarihuonetta kohtaan.

Armeijan huipulla Nikolain lähimpänä sotilaallisena asiantuntijana toimi sotaministeri. Tehtävää hoiti vuodesta 1827 aina vuoteen 1852 saakka prinssi, kenraali Alexander Tšernyšev, joka oli aloittanut uransa jo Aleksanterin aikana.[216] Tšernyšev oli osoittanut poikkeuksellista älykkyyttä, rohkeutta ja päättäväisyyttä. Näin ollen ei olekaan ihme, että Nikolai nimitti hänet heti virkaan tultuaan dekabristikapinaa selvittävän komitean puheenjohtajaksi. Tässä tehtävässä hän osoitti taitonsa ja lojaalisuutensa keisaria kohtaan niin, että hänet nimitettiin vt. sotaministeriksi 1827 ja sotaministeriksi 1832. Vuosina 1827–32 hän toimi armeijan ylipäällikkönä.[217]

Uransa loppuvaiheessa Nikolai nimitti Tšernyševin 1848 valtakunnanneuvoston ja ministerikomitean puheenjohtajaksi ja kohotti hänet 1826 kreiviksi ja 1849 prinssiksi. Tšernyšev oli tyypillinen Nikolain neuvonantaja. Hän kuului niin sanotusti hienoon perheeseen. Hänen isänsä oli kreivi, kenraaliamiraali Ivan Tšernyšev. Hänen setänsä Alexander Lanskoi oli ollut Katariinan rakastaja. Isä oli lähettänyt poikansa paasikouluun pojan ollessa vasta kymmenvuotias.

Tšernyšev ja Nesselrode toimivat koko Nikolain keisarikauden valtiojohtamisen tiukimmassa ytimessä. He olivat luoneet kannuksensa sotilaallisissa ja diplomaattisissa tehtävissä Napoleonin sotien aikana ja olivat tällöin luoneet sitä strategiaa, jolla Venäjä löi 1814 Napoleonin. He olivat osoittaneet kykynsä 1810-luvun alussa ja nauttivat näin hankkimansa henkisen pääoman tuloksia Nikolain pitkäaikaisina valtiojohtamisen neuvonantajina. Tähän samaan joukkoon voidaan laskea myös kolmas keisarin läheinen neuvonantaja, Alexander von Benckendorff. Myös hän oli osoittanut sotilaalliset kykynsä Napoleonin vastaisissa sodissa ja edennyt sitä kautta urallaan. Hän oli varoittanut keisaria jo etukäteen dekabristeista, mutta turhaan. Dekabristikapinan jälkeen hän oli mukana Tšernyševin johtamassa tut-

kimuskomissiossa. Sen esitysten perusteella Venäjälle perustettiin santarmisto ja salainen poliisi, jonka johtoon hänen nimitettiin. Hän toimi sen päällikkönä vuoteen 1844 saakka.[218] Avustajien kuuleminen ei Nikolain tapauksessa tarkoittanut sitä, että hallitsija olisi tehnyt päätökset heidän esittämänsä monipuolisen aineiston ja eri vaihtoehtojen pohdinnan perusteella. Avustajat tiesivät hallitsijan näkemykset etukäteen ja ymmärsivät tehdä sen mukaisesti esitykset. Hallitsija halusi heidän kertovan kannan, jonka hän halusi kuulla. Sen he tekivät, sillä sotilaina heidän keskeisiä toimintaperiaatteitaan oli lojaalisuus.

Epäitsenäisten ministerien ja neuvonantajien järjestelmä tuottaa aina huonoa tulosta. Venäjän kokoisen valtakunnan hallitsemiseen se on erityisen sopimaton. Se heikentää avustajien laatua sekä johtamisen ja päätöksenteon tietopohjaa. Jos hallitsija nostaa avustajikseen vain lojaaleja henkilöitä, sellaisia, jotka eivät epäile hallitsijansa käsityksiä, hän pärjäisi ilman heitäkin; riittää, että hallitsijan käskyt pannaan toimeen. On selvää, että Venäjän tapaisessa keskitetysti johdetussa valtakunnassa hallitsija ei osaa arvioida johtamisen tarpeita valtakunnan eri osissa ja eri väestöryhmien kannalta.

Venäläisen tradition mukaisesti Nikolai keskusteli valtiollisista asioista keisarillisen perheen sisällä. Merkittävimpiä perheenjäseniä olivat leskikuningatar, keisarinna ja suuriruhtinaat, jonka tittelin saivat hallitsijan sedät ja veljet. Nikolain lähipiiriin kuuluivat hänen vanhempi veljensä Konstantin ja Mihail. Konstantin jäi kuitenkin kaukaiseksi, sillä hän oli naimisissa puolattaren kanssa. Nikolain kasvattajat olivat opettaneet hänet epäilemään puolalaisia. Tämän puolalaiset saivat kokea raskaasti yrittäessään pitää yllä omia kansallisia instituutioitaan. Suuriruhtinas Mihail ei osallistunut valtiollisten asioiden käsittelyyn lainkaan. Myös perheen naiset olivat syrjässä valtiollisesta johtamisesta.[219]

Nikolailla oli vain harvoja henkilökohtaisia nuoruuden ystäviä, joihin hän piti yhteyttä. Tärkein heistä oli kreivi V. Adlerberg. Muihin ystäviin hän otti etäisyyttä eikä sallinut heidän sekaantuvan valtiolliseen johtamiseen muutoin kuin virallisissa yhteyksissä osana viranhoitoa.[220]

Vaikka Nikolai vastusti muualla Euroopassa toteutettuja yhteiskunnallisia ja poliittisia uudistuksia, hän tajusi Venäjän uudistamisen tarpeen. Niiden suunnittelemiseen hän asetti pian virkaan tultuaan 1826 komitean, jota kutsutaan salaiseksi komiteaksi ja myös Joulukuun 6. päivän komiteaksi komitean nimittämispäivän mukaan. Komitea koostui keisarin läheisimmistä avustajista. Siellä oli mukana myös Aleksanteri I:n valistusajattelun kaudella keisarin avustajana toiminut Speranski. Hän oli kuulunut jo Aleksanteri I:n salaiseen komiteaan. Mukana oli myös konservatiivisina miehinä tunnetut kreivi Viktor Kotšubei, kreivi P. A. Tolstoi ja keisarin lapsuudenystävä ruhtinas A. N. Golitsyn. Golitsyn oli ollut nuoruudessaan valistusaatteiden kannattaja, mutta vanhemmiten muuttut vanhoilliseksi konservatiiviksi. [221]

Salaisen komitean asettamisen taustalla oli hallitsijan epäluulo dekabristikapinaan kuuluneita nuoria aatelismiehiä ja älymystön edustajia kohtaan. Kun komitean jäsenet huomasivat hallitsijan haluttomuuden suuriin muutoksiin, he eivät niitä esittäneet vaan tyytyivät pieniin parannusesityksiin.[222] Komitean edistysmieliset jäsenet joutuivat nielemään

tilanteen. Tämän julkisesti asetetun komitean lisäksi keisari perusti useita aidosti salaisia komiteoita, jotka toimivat hallinnon ulkopuolisina asioiden valmisteluelimin ja jotka raportoivat asioista suoraan keisarille. Niiden jäseninä olivat hallitsijan luottohenkilöt, jotka jatkoivat tehtävissään aina kuolemaansa saakka.[223]

Se, että Nikolai haetutti Speranskin Siperiasta takaisin Pietariin lakien kodifiointiin, johtui Speranskin taitavuudesta lakimiehenä ja siitä, että Speranski oli hylännyt vanhat valistusajattelun ihanteensa ja oli siirtynyt autokratian ja maaorjuuden kannattajaksi. Siperia oli opettanut hänelle, että on viisainta toimia hallitsijan tahtoa seuraten ja mukautua Nikolain konservatismiin. Karkotus Siperiaan oli nöyryyttänyt Speranskin ja muovannut hänen persoonallisuutensa alistuvaksi, vaatimattomaksi ja laahustavaksi rivibyrokraatiksi, kuten Raeff asian ilmaisee. Speranskin muuttumista kuvaa se, että hän oli mukana dekabristien toimintaa tutkineessa komissiossa ja tuomioistuimessa, sen keskeisenä jäsenenä.[224]

Muista Nikolain tärkeistä neuvonantajista mainittakoon maaorjien vapauttamista suunnitellut kreivi Pavel Kiseleff ja valtiontalouden asiantuntija kansantaloustieteilijä ja kenraali E. F. Kankrin. Satuaan tarpeekseen Kankrinin pitkästä urasta (1823–44) keisari erotti hänet ja nimitti hänen tilalleen merkityksettömän keisarin tahtoa toteuttavan F. Vrontšenkon. Keisarin luottamusta nauttivina virkamiehinä he kykenivät saavuttamaan merkittäviä tuloksia omalla toimialallaan, mutta samalla tahtomattaan tukivat autokratiaa.[225] Riasanovskyn mukaan prinssi S. Menšikov laivaston asioiden ministerinä on esimerkki keisarin epäonnistuneesta luottomiehestä. Menšikov ei epäonnistunut tehtävässään pelkästään omasta syystään, sillä keisari nimitti hänen meriministeriksi vastoin Menšikovin tahtoa. Menšikov ei halunnut vastata meriasioista, sillä hän ei tuntenut niitä. Nikolai kuitenkin määräsi hänet tähän tehtävään. Kun keisari päätti antaa jollekin luotetulleen henkilölle vastuun jostakin asiasta, hän ei vaihtanut henkilöä, vaikka tulokset olivat heikkoja.[226]

Dekabristikapinan puhkeaminen oli osoittanut, että keisarin tulisi olla perillä kansakunnan sykkeestä, mutta erityisen hyvin selvillä kaikista keisarikuntaa uhanneista levottomuuksista. Dekabristikapinasta etukäteen varoittanut von Benckendorff sai tehtäväkseen laatia suunnitelman santarmiston ja salaisen poliisin perustamisesta. Napoleonin sodat olivat osoittaneet erinomaisen hienosti tiedustelun arvon ulkopolitiikassa. Salaista poliisivalvontaa tarvitaan myös keisarikunnan sisällä. Näin Nikolai ryhtyi kasvattamaan Keisarin henkilökohtaista kansliaa hallitsijan välittömässä ohjauksessa toimivaksi tehokkaaksi hallinnon nyrkiksi. Hän perusti sinne uuden osaston, Kolmannen osaston toimimaan keisarikunnan salaisena poliisina, santarmina ja sensuurivirastona. Osaston tehtävänä oli turvata keisarille riittävät tiedot valtakunnan asioista. Osasto valvoi Venäjällä kaikkea ja kohdisti tarkkailevan katseensa myös hallitsijan perheeseen, vaikka se oli määrätty sen valvonnan ulkopuolelle. Erityisesti osasto vartioi sitä, että vahingolliset eurooppalaiset ajatukset eivät leviäisi Venäjälle. Kolmannen osaston perustaminen nosti valvonnan ja urkinnan Nikolain ajan keskeiseksi hallintoperiaatteeksi. Osaston ensimmäisinä päälliköinä toimineet kreivi A. Benckendorff ja prinssi A. Orlov nousivat hallitsijan tärkeiksi avustajiksi. He seurasivat hallitsijaa hänen kaikilla matkoillaan. He nauttivat Nikolain täyttä luottamusta. He saivat asemansa heti dekabristikapinan alkuhetkistä alkaen.[227]

Kolmannen osaston perustamisen taustalla oli Nikolain epäluulo hallintoa ja instituutioita kohtaan. Sijoittamalla salaisen poliisin suoraan Keisarilliseen kansliaan Nikolai ajatteli saavansa henkilökohtaisen kosketuksen keisarikunnan arkeen ja todellisuuteen ja estävänsä poliisin muuttumisen valtiolliseksi virastoksi, joka alkaa kaikkien virastojen tapaan toimia omalakisesti ilman kontrollia.[228]

Salaisten komiteoiden asettaminen ja keisarillisen kanslian Kolmannen osaston perustaminen hallitsijan suorassa ohjauksessa toimivaksi yksiköksi kuvaavat Nikolain hallitsemistapaa. Sen ytimessä oli keisarin pyrkimys pitää kaikki langat tiukasti omissa käsissään ja hallita keisarikuntaa omien luottomiesten avulla. Näin ollen hän asetti usein myös erilaisia emissaareja hoitamaan joitakin erityistehtäviä. Nikolai antoi näille tehtävän hoitamiseen laajat valtuudet. He olivat vastuussa tehtävästään yksinomaan keisarille.[229] Neuvonantajina emissaareja ei voida pitää. He olivat Nikolain tahdon toteuttajia, toimeenpanijoita.

Nikolai nimitti ministereiksi enimmäkseen iäkkäitä miehiä. On laskettu, että hänen nimittämälleen 52 ministerillä oli ennen ministerinimitystä kertynyt palvelusvuosia keskimäärin 37. Mitä pitemmälle Nikolain hallituskausi eteni, sitä vanhemmaksi ministerit tulivat.

Nikolaita arvostellaan yleensä siitä, että hänen ministerinsä olivat sotilaita, jotka oli koulutettu armeijan hierarkkisessa organisaatiossa kurinalaisuuteen. He eivät olleet asiantuntijoita niissä taloudellisissa ja yhteiskunnallisissa asioissa, joiden johtoon heidät oli nimitetty. Tutkijat ovat Nikolain hallitusta arvostellessaan kiinnittäneet huomiota siihen, että keisarin avustajien intressit olivat sidottu niihin yhteiskunnallisiin etuihin, joiden muuttamista heidän olisi pitänyt suunnitella. Tätä he eivät halunneet tai kyenneet tekemään.[230]

Aleksanterin tavoitteena 1800-luvun alussa toteutetuissa hallintouudistuksissa oli ollut luoda säädösten määrittämä, pysyvä hallintokoneisto, joka hoitaisi hallintoa ammattimaisesti. Ministeriöt ja ministerikomitea ilmensivät sitä. Ennen kuin muutokset olivat ehtineet kunnolla vakiinnuttaa asemansa hallinnon uusiksi periaatteiksi Aleksanteri alkoi jo 1810-luvun lopulta alkaen toimia luotettujen ja läheisten neuvonantajien kautta. Nikolai vahvisti tätä periaatetta edelleen ja teki siitä vakiintuneen toimintamallin.[231]

Nikolai I päätöksentekotapa on osaltaan syypää siihen, että valtiojohtamisen tietopohja oli hyvin kapea-alaista. Koska keisari halusi tehdä päätöksiä myös kaikista pienistä asioista, ministerien ja avustajien piti hankkia keisarille valtava määrä tietoa. Tällöin keisarille tuotetut päätösesitykset eivät keskittyneet vain oleellisimpiin asioihin ja suuriin ongelmiin vaan koskivat pieniä asioita. Se oli tietoa, jonka keisari kykeni hallitsemaan. Venäjän modernisointi tällaisen päätöksentekojärjestelmän avulla oli tosiasiassa mahdoton tehtävä. Toisaalta se ei ollut Nikolain tavoitekaan.

Nikolain valtiomiestoiminnan tragediana on pidetty hänen käsitystään velvollisuudesta. Keisari tunsi olevansa periaatteessa maailman mahtavin hallitsija, mutta samaan aikaan hänen on täytynyt tietää rajoitteensa, ainakin sisimmässään. Hän oli tietoinen velvollisuutensa täyttämisestä, mutta epävarma siitä, pystyikö hän siihen. Hän kuvasi tuota anomaliaa yhdellä sanalla: velvollisuus. Hallitseminen oli hänen velvollisuutensa. Virallisen opin mukaan hän oli siitä vastuussa Jumalalle, ja vain hänelle. Nikolain käsityskannan mukaan

hänen on keisarikuntaa hallitessaan pidettävä kaikki omat tuntemuksensa piilossa hautaan saakka. Nikolai koetti täyttää velvollisuutensa tunnontarkasti ja siitä syystä hän työskenteli lakkaamatta. Hänen velvollisuusetiikkansa perustana oli uskonnollinen ja yhteiskunnan funktionaaliseen työnjakoon kiinnittyvä etiikka, sekä aristokraattinen säätypohjainen etiikka.[232]

Nikolai, joka oli saanut sotilaallisen kasvatuksen, kasvatti omia lapsiaan laaja-alaisesti. Perhe oli hänelle pyhä. Hänen elämäänsä hallitsivat yksinkertaisuus, rauha ja hiljaisuus. Se oli vastakohta hänen tiukasti säädellylle sotilaskurin määrittämälle viralliselle elämälleen.[233] Perheen päivällispöydässä oli vieraina usein hallitsijan luotettuja avustajia, kuten salaisen poliisin pitkäaikainen päällikkö kreivi Benckendorff (1825–44), kreivi Pavel Kiselev ja santarmiston päällikkö, ruhtinas Aleksei Orlov, joka seurasi Benckendorffia salaisen poliisin päällikkönä sekä Nikolain lapsuudenystävä, hoviministeri kreivi Vladimir Adlerberg. Sinne kuuluivat myös suuriruhtinas Aleksanterin kasvattajaksi määrätyt runoilija Vasili Zhukovski, paroni M. A. Korff ja M. Speranski.[234]

Nikolai I:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

Vuosina 1809–11 luodussa Suomen sisäisten asioiden käsittelyjärjestelmässä keisarin lähimmiksi neuvonantajiksi virkansa puolesta olivat kenraalikuvernööri ja valtiosihteeri, joka sai 1834 ministerivaltiosihteerin arvon. He eivät osallistuneet keisarikunnan valtiolliseen johtamiseen, sillä keisarikunnan ulkopolitiikka, sotilaalliset asiat ja keisarikunnan valtiollinen johtaminen olivat keisarikunnan yleisvaltakunnallisia asioita.

Nikolai I toteutti heti valtaan noustuaan pienehkön, mutta suomalaisia huolestuttavan muutoksen Suomen hallitsemisessa. Hän antoi kenraalikuvernöörille esittelyoikeuden Suomen asioissa. Aleksanteri I oli luottanut Suomea koskevissa asioissa aina 1820-luvun puoliväliin saakka suomalaisiin miehiin, eniten valtiosihteeri Rehbinderiin. Venäjän hallitsevan eliitin on täytynyt kokea Suomen asema ongelmalliseksi. Suomen nauttimat erivapaudet eivät sopineet viralliseen keisarikunnan yhtenäisyyttä painottavaan hallitsemismalliin. Suomi oli vapaa Venäjän sotilasrasituksista eikä Venäjän eliitti päässyt puuttumaan Suomen hallitsemiseen. Venäjän hallitsevissa piireissä esitettiin aika ajoin vaatimuksia Suomen muuttamiseksi tavalliseksi kuvernementiksi.

Vuonna 1824 keisarikunnan näkökulmaa Suomen asioissa vartioivaksi kenraalikuvernööriksi nimitetyn Zakrewskyn tavoitteena oli lähentää Suomen asukkaita venäläisiin. Zakrewskyn edeltäjä Steinheil oli joutunut jättämään virkansa, sillä häntä oli Venäjällä pidetty löperönä. Zakrewskyn tehtävä oli ottaa edeltäjäänsä vahvempi ote Suomen asioihin. Dekabristikapinan jälkeisen epävakauden hetkellä kenraalikuvernööri pyrki saamaan yliopiston suoraan ohjukseensa. Zakrevskille ei tuottanut vaikeuksia hankkia keisarilta myös kenraalikuvernöörille suora esittelyoikeus Suomen asioissa keisarille. Zakrewskyn mukaan jos vain valtiosihteeri Rehbinder saisi esitellä Suomen asioita keisarille, kenraalikuvernöörin näkökulmat eivät tulisi kuulluiksi. Kenraalikuvernööri sai 1826 Suomen asioita koskevan esittelyoikeuden hallitsijalle.[235]

Jussila on teoksessaan *Suomen suuriruhtinaskunta* käsitellyt laajasti kenraalikuvernöörin esittelyoikeutta. Jussila vähättelee tämän merkitystä. Hän päätyy tähän tulkintaan vertaamalla kenraalikuvernöörin ja valtiosihteerin esittelyoikeutta. Jussilan mukaan valtiosihteeri toimi Pietarissa ja hän esitteli tosiasiassa kaikki Suomea koskevat asiat keisarille, mutta kenraalikuvernööri oli Helsingissä ja hän pääsi keisarin puheille vain erityistapauksessa.[236] Tilanne muuttui 1828, kun Zakrewsky nimitettiin keisarikunnan sisäasiainministeriksi, jolloin hän muutti Pietariin. Siellä hän toimi Venäjän hallinnon keskellä ja käsitteli Nikolain politiikan ydinasioita. Hänen tehtävänsä oli turvata autokratia valtakunnan reuna-alueilla, joissa sen koettiin olevan vaarassa. Sisäasiainministeri Zakrewskyllä oli päivittäinen pääsy keisarin luokse ja hän saattoi koska tahansa esittää epävirallisesti käsityksiään myös Suomen asioista. Kenraalikuvernöörinä hän toimi myös Suomessa toimineiden venäläisten joukkojen komentajana ja oli tässä roolissa osa keisarikunnan sotilasorganisaatiota. Vaikka valtiosihteeri Rehbinder esitteli keisarille Suomen asioita, Rehbinder joutui esittelyissään ottamaan huomioon sen, että kaikissa kiistanalaisissa tapauksissa hänen oli otettava huomioon Zakrewskyn yhteys keisariin.

Saatuaan nimityksen keisarikunnan sisäasiainministeriksi 1828 Zakrewsky vastasi keisarikuntaa uhkaavien vallankumouksellisten voimien ja opposition tukahduttamisesta. Zakrewsky ei varmaankaan saanut nimitystään sisäasiainministeriksi pelkästään Suomen asioiden hoidossa osoittamiensa taitojen perusteella vaan siitä syystä, että hän kuului puolisonsa, kreivitär Agrafena Fjodorovna Tolstoin kautta Venäjän korkeimpien eliittisukujen piiriin. Avioliiton kummisetänä oli toiminut itse keisari, Aleksanteri I. Zakrewskyn tytär Lydia meni naimisiin ulkoministeri Nesselroden pojan Dimitri Nesselroden kanssa. Sukulaisverkostot turvasivat Zakrewskylle pääsyn niihin piireihin, joissa keskusteltiin keisarikunnan valtiollisen johtamisen asioista jo ennen kuin hänet nimitettiin keisarikunnan sisäasiainministeriksi.

Zakrewsky sai vuonna 1830 Puolan kapinan yhteydessä erityisen tehtävän ryhtyä erityisiin toimenpiteisiin järjestyksen ylläpitämiseksi ja ankaran poliittisen valvonnan toteuttamiseksi myös Suomessa samoin kuin koko keisarikunnassa. Nikolai I ei halunnut minkään valtakuntansa alueen saavan erityiskohtelua. Suomi nousi Puolan tapauksen seurauksena uuden sotilaallisen arvioinnin kohteeksi. Suomen länsiraja oli samalla keisarikunnan länsiraja ja sen merkitys puolustuslinjana kasvoi. Jo ennen Puolan kapinaa aloitettu Bomarsundin linnoituksen painoarvo kasvoi. Suomalaiset pataljoonat lakkautettiin ja tilalle perustettiin meriekipaasi kouluttamaan laivastoon osaavaa miehistöä.[237]

Puolan kapinan aikana Suomi eristettiin kuukausiksi ulkomaisista yhteyksistä. Pietarissa pelättiin, että Euroopan vallankumoukselliset ajatukset saattavat levitä erityisesti Suomeen, jota pidettiin erityisenä riskialueena myös siitä syystä, että se oli vasta äsken liitetty keisarikuntaan. Tiedettiin, että 600 vuotta jatkuneet yhteydet eivät hetkessä katkea. Jo ennen Puolan kapinan puhkeamista Suomeen oli perustettu sensuuriylihallitus, sensuurikomitea ja paikallisia painoasiamiehen virkoja. Prokuraattori oli alkanut jo 1823 saada suoraan Venäjän sisäasiainministeriöltä kiellettyjen kirjojen luetteloa ja käskyn estää niiden leviäminen Suomessa. Vuonna 1829 luettelossa oli yli kaksi tuhatta nimikettä.[238] Vuoden 1829

sensuuriasetus teki kaikki painotuotteet ennakkosensuurin alaiseksi. Keisarin määrittämän järjestystä arvostelevien ja vaarantavien painotuotteiden ja aatteiden maahantuonti kiellettiin. Zakrewsky johti sensuuria ja valvontaa henkilökohtaisesti ja pyrki kitkemään kaikki valtakunnalle vahingolliset ulkomaiset vaikutteet ja separatismin siemenet Suomesta.

Keisarikunnan noudattaman valtiojohtamisen linjan toteuttaminen Suomessa tarkoitti Suomen poliittista eristämistä lännestä. Keisarikunnan hallitsemisesta vastaavien kannalta parasta olisi ollut, jos Suomen oma poliittinen johto olisi ymmärtänyt, että on Suomen oma etu sopeutua poliittiseksi puskurivyöhykkeeksi keisarikunnan vastustamia virtauksia vastaan. Suomen etäännyttäminen Ruotsista taloudellisesti edistäisi myös keisarikunnan valtiollisen tavoitteita. Suomen ja Ruotsin taloudellista vuorovaikutusta tulisi supistaa.[239] Keisarikunnan sotilasviranomaiset osoittivat suomalaisille konkreettisesti sen, mitä kiellettyjen ajatustapojen omaksuminen tarkoittaa antamalla Suomen kaartille vuoden 1830-lopulla liikekannallepanokäskyn Puolaan lähtöä varten.

Vuonna 1831 Nikolai I vaihtoi Suomen kenraalikuvernööriä. Zakrewsky oli epäonnistunut keisarikunnassa levinneen koleran torjunnassa. Keisari nimitti uudeksi kenraalikuvernööriksi ruhtinas Alexander Sergejevitš Nikolai Menšikovin.[240] Hän kuului Venäjän keisarikunnan mahtavimpiin sukuihin ja keisarin lähipiiriin. Menšikovin suvun nousu oli alkanut Aleksandr Danilovitš Menšikovista, joka oli saavuttanut 1700-luvulla nuoren Pietari I:n suosion ja noussut hänen läheiseksi neuvonantajakseen. Kenraalikuvernööri Menšikovin äiti oli ruhtinatar Jekaterina Golitsyn. Golitsynit olivat läheisessä suhteessa muun muassa Aleksanteri I:n kanssa. Pyhän Synodin prokuraattori prinssi A.N. Golitsyn oli Aleksanteri I:n nuoruudenystävä. Menšikov oli sitoutunut sukulaissitein myös Suomen eliittiin, sillä hänen äitinsä oli Gustaf Mauritz Armfeltin rakastaja. Suhteestaan heillä oli tytär Katharina, joka oli siten sekä A. S. Menšikovin että Alexander Armfeltin yhteinen sisarpuoli.[241] Nämä suhteet ja sukupohjaisen hallitsemisjärjestelmän logiikka mielessä pitäen ei ole yllättävää, että Menšikov esitti keisarille, että G.M. Armfeltin poika Alexander Armfelt 1834 nimitettäisiin ministerivaltiosihteerin apulaiseksi ja myöhemmin ministerivaltiosihteeriksi.[242]

Zakrewskyn tavoin A. S. Menšikov oli toiminut uransa alkuvaiheessa Aleksanteri I:n sivusadjutanttina 1816 hänet oli nimitetty keisarin seurueeseen ja ylennetty kenraaliadjutantiksi. 1820-luvun lopulla hän oli osallistunut sotiin Persiaa ja Turkkia vastaan. 1826 hänet nimitettiin merisotaväen yleisesikunnan päälliköksi, 1828 ministerineuvoston jäseneksi ja vara-amiraaliksi, ja 1830 valtakunnanneuvoston jäseneksi. Nimitettyään Menšikovin kenraalikuvernööriksi keisari sanoi tälle Constantin Fischerin, Menšikovin oikean käden, mukaan: ”Menšikov! Ota sinä Suomi. Minä olen aina halunnut, että sen hallinto olisi samoissa käsissä, joissa merivoimani ovat.”[243] Riippumatta siitä, pitääkö tuo lausuma paikkansa, se ilmentää ajankohdan ajattelua Suomen hallitsemisesta ja Suomen asemasta keisarikunnan sotilaallisessa ajattelussa.

Merisotaväen yleisesikunnan päällikkönä vuodesta 1828 toimineen Menšikovin nimitys Suomen kenraalikuvernööriksi osoittaa, että keisari kytki Suomen sisäiset asiat Pietarin turvallisuuteen eli teki päätöksensä kenraalikuvernöörin nimityksestä keisarikunnan valtiollisen johtamisen kannalta. Valtakunnan hallitsemisen näkökulma ohjasi keisarin nimitys-

politiikkaa tässä tapauksessa erityisen selvästi. Tämän tulkinnan vahvistaa Menšikovin nimittäminen 1836 keisarikunnan meriministeriksi. Suomen katsottiin kytkeytyvän Itämeren alueen turvallisuuteen. Nimitystä voidaan tulkita myös toisin. Voidaan ajatella, että Suomea ei pidetty sellaisena riskialueena, että Suomen kenraalikuvernöörille ei voitaisi antaa jotain muita tehtäviä. Suomen asiat eivät riittäneet Menšikoville. Tällöin Suomen kenraalikuvernöörin virkaa voidaan pitää eräänlaisena koristeena Menšikovin laajojen vastuiden joukossa. Se oli kunniatehtävä, joka ei edellyttänyt yksityiskohtiin paneutumista.

Tultuaan nimitetyksi meriministeriksi Suomen kenraalikuvernöörin virka muuttui vähäiseksi sivuviraksi Menšikovin tehtäväluettelossa. Riippumatta siitä, kuinka tulkitaan Menšikovin nimityksen perusteita, tämä nimitys kytki Suomen asiat henkilösiteen kautta ministerineuvostoon ja valtakunnanneuvostoon. Keisarin on täytynyt olla tietoinen tästä kytkennästä. Menšikovilla oli Suomen asioiden käsittelyssä kaksi ”hattua”, Suomen kenraalikuvernöörin hattu, jolloin hän tarkasteli Suomea keisarin luotetun neuvonantajan roolissa ja toisaalta meriministerinä, jolloin hän tarkasteli Suomen keisarikunnan valtiollisen johtamisen näkökulmasta.

Menšikovin kautta Suomen asiat sitoutuivat aivan uudella tavalla sukusitein ja virka-asemien kautta Venäjän sukueliitin ja armeijan sotilaallisen eliitin verkostoihin. Kaikkien näiden verkostojen näkökannat vaikuttivat omalla tavallaan Menšikovin tulkintaan Suomen hallitsemisesta. Koska Menšikov ei voinut tuntea Suomen asioiden yksityiskohtia, hänen tuli saada tärkeille virkapaikoille itselleen lojaaleja ja omaa ajattelutapaansa ymmärtäviä avustajia. Tärkeimmät heistä olivat Menšikovin omaan sukupiiriin kuulunut Alexander Armfelt, jonka nimittämistä ministerivaltiosihteerin apulaiseksi kenraalikuvernööri mielellään suositteli keisarille 1834. Vuonna 1842 hän esitti Armfeltin nimittämistä Rehbinderin jälkeen ministerivaltiosihteeriksi. Toinen Menšikoville lojaali virkamies oli Lars Gabriel von Haartman, joka nostettiin senaatin varapuheenjohtajaksi. Kenraalikuvernöörin uskollisina apulaisina Helsingissä toimivat myös Casimir von Kothen ja senaattori O. W. Klinckowström.[244]

Armfeltin nimitys ministerivaltiosihteeriksi vaikutti omalla tavallaan Armfeltin ja Menšikovin suhteisiin. Klinge sanoo: ”Ministerivaltiosihteereillä ei ollut mahdollisuutta eikä halua nousta kenraalikuvernöörejä vastaan missään olennaisissa asioissa”.[245] Toisaalta kun keisari uskoi Suomen asioiden ylimmän hoidon keisarikunnan valtahierarkiassa korkealle arvostetulle neuvonantajalle, keisarikunnan viranomaiset eivät päässeet keisarin ja hänen neuvonantajansa väliin ja sekaantumaan Suomen asioiden hoitoon.

Vuonna 1809 keisarikunnan intressinä oli ollut hallita Suomea suomalaisia kuunnellen, sillä se oli valtakunnan hallitsemisen kannalta paras ratkaisu. Keisarikunnan ei tarvinnut pelätä, että uusi voittomaa aiheuttaisi ongelmia. Suomeen ei tarvinnut osoittaa uusia varoja keisarikunnan kassasta. Viimeistään 1840-luvulta alkaen keisarin ja koko keisarikunnan intressejä palveli keisarikunnan eliitin näkökantojen myötäily enemmän kuin Suomen eliitin tyynnyttely. Siihen ei ollut enää mitään tarvetta. Nikolai siis saattoi kuunnella enemmän Menšikovin kuin Rehbinderin ja Armfeltin neuvoja. Siitä, missä määrin Menšikovin ja Rehbinderin näkökannat Suomen asioissa poikkesivat toisistaan, keisarikunnan eliitti ei tiennyt mitään.

Armfeltin valinta Rehbinderin tilalle ministerivaltiosihteeriksi muutti kahden voimakeskuksen Pietarin ja Helsingin, ministerivaltiosihteerin ja senaatin, voimasuhteita. Armfelt oli toiminut Rehbinderin apulaisena liki kymmenen vuotta, mutta oli Osmo Jussilan mukaan silti ministerivaltiosihteerinä ”pitkään vain heikko oppipoika” ja paljon edeltäjäänsä pehmeämpi. Armfeltille ei tullut vielä Rehbinderin aikana mahdollisuutta osoittaa kykyjään, sillä Rehbinder työhönsä täydellisesti sitoutuneen virkamiehenä piti kaikki tärkeät asiat omissa käsissään uransa viimeisiin päiviin saakka. Ministerivaltiosihteerinä Armfelt, joka sai kiittää Menšikovia asemastaan, tyytyi siihen, että Menšikovin tasoisen aristokraatin varpaille ei kannata talloa. Kenraalikuvernööri saattoi johtaa Suomen asioita oman verkostonsa kautta ja erinomaisten suhteidensa avulla keisariin. Näin vaatimattomaan rooliin ei Rehbinder ollut tyytynyt. Armfeltin nuoruuden elämäkerran kirjoittanut Hans Hirn arvioi, että kreiviltä puuttui ”luja tahto ja päättäväinen luonne. Tämä oli hänen suurin puutteensa ihmisenä ja valtiomiehenä.” Hyvin samansuuntaisen arvion esitti jo J. V. Snellman:

> *Hän ei ollut aloitteiden tekijä. Virka-asema ei antanut hänelle aihettakaan aloitteellisuuteen. Ministerivaltiosihteerin tehtävänähän on vain asioiden esittely ja lisäksi käskyjen kirjoittaminen silloin, kun ne lähtevät suoraan keisarilta ilman senaatin kuulemista. Tosin ollaan sitä mieltä, että tuon viran haltija voisi järjestellä tuollaisia käskyjä. Tämä on kuitenkin vaarallinen asia. Silloin joutuu suureen vastuuseen sekä hallitsijalle että maalle. Kreivin koko luonne ja mielenlaatu eivät kuitenkaan kannustaneet tuollaisen vastuun ottamiseen, eikä hän myöskään tuntenut lainkaan vallanhimoa, vaikka osasikin hyvin pitää yllä virkansa arvovaltaa.*

Mitä kauemmin Suomen yhteys Venäjän valtakunnassa oli jatkunut ja mitä vahvemman aseman konservatiivinen hallitsemismalli Venäjällä oli saanut, sitä selvemmäksi Suomen poliittisille johtajille oli käynyt, että Suomen etujen mukaista oli sopeutua uuteen järjestykseen. Puolan kokemukset 1830 vahvistivat tätä näkemystä: se liikkumavapaus, joka keisarikunnan yhteydessä oli mahdollista, voitiin saavuttaa vain ehdottoman lojaliteetin avulla. Sopeutuminen oli aikansa reaalipolitiikkaa. Suomi oli irrotettu Ruotsista Venäjän ja Ruotsin välisen sodan seurauksena. Siitä oli päätetty Euroopan kahden silloisen suurvallan, Ranskan ja Venäjän keisareiden kesken 1807. Vaikka asiaa ei käsiteltykään Wienin kongressissa 1815, kongressissa oli siunattu tuolloiset Euroopan rajat. Suomi oli osa Venäjää.

Senaatin talousosaston varapuheenjohtajaksi 1842 nimitetyn legendaarisen Lars Gabriel von Haartman oli yksi vaikutusvaltaisimmista reaalipoliittisen ajattelun edustajista Suomessa. Tämän näkemyksen mukaisesti hän ja muut 1830-luvun alun nousevat valtiomiehet – monet heistä 1810-luvun johtomiesten poikia – ajoivat Suomen kansallisia etuja. Sattumaa tai ei, mutta ne yhtyivät heidän omiin henkilökohtaisiin uriinsa. Tällaisen tulkinnan voi tehdä suuriruhtinaskunnan johtoon nousseiden Armfeltin ja von Haartmanin laatimista hallintosuunnitelmista ajankohtana, jolloin molemmat tavoittelivat uransa seuraavia askeleita maan ylimpiin virkoihin. Molempien laatimissa suunnitelmissa tunnusteltiin maaperää Suomen vahvemmalle integroinnille Venäjän keisarikunnan hallintoon.

Armfelt oli 1830-luvulla laatinut kaksi suunnitelmaa Suomen departementin perustamisesta Venäjän valtakunnanneuvostoon. Ne olisivat lisänneet Suomen hallinnon integraatiota

keisarikunnan hallintoon.[246] Aiemmin ei kukaan suomalainen johtomies ollut esittänyt näin pitkälle meneviä integrointisuunnitelmia. Suunnitelmat kaatuivat Menšikovin ja keisarin vastustukseen.[247] Toteutuessaan suunnitelma olisi ollut ensimmäinen askel siihen, että Suomen sisäisen hallinnon autonomia olisi tosiasiassa hävinnyt ja Suomen omat valtiopäivät olisivat menettäneet asemansa. Ne olisi lakkautettu, sillä ne eivät olisi sopineet venäläiseen hallitsemisjärjestelmään.

Paasivirta luonnehtii ministerivaltiosihteerien linjaa kurin ja järjestyksen linjaksi, jonka ytimessä olivat vahva muotojen ennallaan säilyttäminen ja patriarkaalisuus. Sen mukaisesti alamaisuus ja kuuliaisuus julistettiin tärkeimmiksi hyveiksi. Koska keisarin politiikkaa luonnehti sotilaskuri ja keisarikunnan yhtenäisyyden säilyttäminen, ministerivaltiosihteerit tulkitsivat, että Suomen etujen kannalta parasta olisi, kun Suomesta ei kuuluisi mitään Pietarin hallitseville piireille. Suomalaisten on viisasta olla mahdollisimman näkymättömiä. Tämä voitaisiin turvata varovaisuuden avulla.[248] Tämä oli ministerivaltiosihteerin tulkinta keisarin yleisestä valtiollisen johtamisen linjasta Suomessa. Varovaisuus tarkoitti myös valtiopäivien koolle kutsumisen unohtamista tai oikeammin siirtämistä vihreän veran alle. Ministerivaltiosihteeri on saattanut ajatella Klingen kuvaamalla tavalla: valtiopäivien koolle kutsuminen ei palvele Suomen hallitsemisen etuja, sillä siellä ”riideltäisiin pikkuasioista ja käytäisiin jokin sisällyksetön ja sellaisenaan vahingollinen poliittinen periaatekiista.”[249]

Kenraalikuvernööri, jonka olisi pitänyt asua ja toimia Helsingissä senaatin puheenjohtajana, päätti hoitaa tehtävän ottamalla itselleen apulaiset sekä Helsinkiin että Pietariin. Helsinkiin hän palkkasi apulaisekseen sotilaita. Tehtävää hoitivat jalkaväenkenraali A. A. Thesleff (1833–47)[250], jalkaväenkenraali, vapaaherra P. I. Rokassowski (1848–54)[251] ja kreivi, jalkaväenkenraali F. W. R. Berg (1854–55).[252] Heistä Thesleff oli alun perin Ruotsin armeijassa uransa luonut kenraali, joka Napoleonin vastaisessa sodassa ja Puolan kapinan kukistamisessa oli hankkinut uskollisuuden kannukset kenraalikuvernöörin apulaisen virkaa varten. Rokassowski ja Berg olivat venäläisiä upseereita. Apulaisen nimittäminen Helsinkiin varmisti sen, että kenraalikuvernöörillä säilyi tosiasiallinen vaikutusvalta senaatissa. Samaan tavoitteeseen tähtäsi se, että kenraalikuvernöörin kansliaan nimitettiin kansliapäällikkö.[253] Kenraalikuveröörіä avustavan hallinnon kasvattaminen osoitti kenraalikuvernöörin vallan kasvua.

Kenraalikuvernöörin adjutanttina toimi suomalaiseen eliittiverkostoon tiukasti kiinnittynyt Casimir von Kothen. Hän osoittautui erityisen innokkaaksi keisarikunnan intressien ajajaksi Suomessa.[254] Näin Menšikov saattoi hoitaa Suomen asiat Pietarista käsin keisarikunnan valtiojohtamisen linjan mukaisesti parhaalla tavalla puuttumatta itse yksityiskohtiin. Lojaalit avustajat ja valtaan nostetut miehet, joista senaatissa tärkein oli L-G. von Haartman, toimivat hänen tahtonsa mukaisesti.[255]

Edellisestä on käynyt ilmi, että Nikolain tärkeimmät ja pitkäaikaisimmat Suomen asioiden neuvonantajat olivat kenraalikuvernööri Menšikov ja ministerivaltiosihteerit Rehbinder ja A. Armfelt. Muut tulevat kaukana heidän takanaan. Keisari saattoi luottaa ministerivaltiosihteereihin, sillä myös Menšikov luotti heihin. Menšikov toimi ministerivaltiosihteerien takuumiehenä. Luottamuksen osoituksena Rehbinder sai 1834 todellisen salaneuvoksen

arvon ja valtiosihteerin nimike korotettiin ministerivaltiosihteeriksi.[256] Hänet oli korotettu kreivilliseen arvoon jo 1826 Nikolai I:n noustessa valtaistuimelle. 1839 keisari palkitsi hänet Venäjän toiseksi korkeimmalla kunniamerkillä, Pyhän Vladimirin II luokan kunniamerkillä. Hänet nimitettiin tammikuussa 1841 Venäjän ministerikomitean jäseneksi. Hän kuoli samana vuonna. Myös Armfelt sai korkeita kunnianosoituksia Aleksanteri II:n noustessa valtaistuimelle. 1856 hän sai todellisen salaneuvoksen arvon ja nimitettiin valtakunnanneuvoston jäseneksi. Myöhemmin hän sai Aleksanteri Nevskin, Pyhän Vladimirin ja Pyhän Andreaksen kunniamerkin sekä briljantein koristellun nuuskarasian keisarin muotokuvalla. Uudet hallitsijat osoittavat kunniamerkeillä halunsa säilyttää jatkuvuuden ja pitää edeltäjänsä uskolliset neuvonantajat uskollisina myös itselleen.

Suomen 1800-luvun myönteiselle poliittiselle, taloudelliselle ja yhteiskunnalliselle kehitykselle oli ratkaisevan tärkeätä, että G.M. Armfelt, Rehbinder ja A. Armfelt toimivat hallitusvallan ytimessä, Keisarillisessa kansliassa ja että heillä oli pääsy hoviin keisarikunnan ministereiden, keisarin henkilökohtaisten neuvonantajien ja hallituselinten muodostamaan vallan keskukseen. He pystyivät seuraamaan herkällä korvalla kaikkia Venäjän kulloisiakin poliittisia virtauksia, niiden muutospaineita, hovin sisäisiä intrigejä sekä venäläisen eliitin Suomeen kohdistuvia käsityksiä. Heille muodostui realistinen käsitys Suomen hallitsemisen sekä mahdollisuuksista että reunaehdoista ja rajoitteista. Myös Venäjän ministerit tunsivat Suomen hallitsemisen asetelmat ja tiesivät, että Rehbinder ja Armfelt nauttivat keisarin luottamusta. He eivät voineet puuttua asioiden tilaan. Kaikki ministerit tiesivät, että Nikolai ei sallinut ministerien sekaantuvan oman toimialansa ulkopuolisiin asioihin.

Valtiosihteeri Rehbinder ja kenraalikuvernööri Zakrewsky olivat noudattaneet reaalipoliittista toimintalinjaa Puolan kapinan yhteydessä 1830. Sitä voidaan pitää mallina Suomen toiminnalle myöhemmissä kriisitilanteissa. Tuon mallin kulmakiviä olivat suomalaisten pysyttäminen erossa keisarikunnan muista kapinan yrityksistä ja mielenosoituksista ja lojaalisuuden osoittaminen keisarille ja keisarikunnalle. Tämä politiikka tukee Suomen asemaa ja oikeuksien koskemattomuutta.[257]

Suomen poliittinen johto joutui ottamaan kantaa Suomen hallitsemiseen Euroopan hullun vuoden 1848 tilanteessa. Keisari oli huolestunut vallankumouksen pyörteiden ja hävittävän tulvan leviämisestä ensiksi Berliiniin ja Wieniin ja sieltä kohti Venäjää. Sen torjumiseksi keisarikunnan kaikki voimat koottiin taisteluun ”uskonnon, keisarin ja isänmaan pelastamiseksi.” Pietarin hovin tunnelmat hyvin tunteva ministerivaltiosihteeri ja kenraalikuvernööri päättivät pitää Suomen ruodussa ja tehostivat akateemisen älymystön ja yhteiskunnan ”alaluokan” kaikkinaista valvontaa.[258] 1849 kiellettiin ilman hallitsijan lupaa perustamasta yksityisten muodostamia yhdistyksiä tai seuroja. Seuraavana vuonna annettu kieliasetus kielsi julkaisemasta suomen kielellä muuta kuin uskonnollista tai taloudellista kirjallisuutta. Nimenomaan kiellettiin julkaisemasta poliittisia uutisia tai romaaneja. Julkaista sai suomalaista kansanrunoutta tai taruja ja erityisen luvan perusteella uusia suomen kielen sana- tai oppikirjoja. 1852 yliopistolle annettiin uudet säännöt, joiden tarkoituksena oli pitää kurissa vapaamielisiä virtauksia. Osakuntalaitos lakkautettiin ja filosofia poistettiin oppiaineiden

joukosta. Lisäksi tehostettiin uskonnollista kasvatusta, sillä sen katsottiin estävän mannermaisten harhaoppien leviämisen kansan keskuuteen.[259]

Klinge kuvaa erinomaisesti yliopiston ja ylioppilaiden pitämistä järjestyksessä ja sitä, kuinka kenraalikuvernööri ja ministerivaltiosihteeri eliminoivat kaikki kapinayritykset ja vapaudenkaipuun kanavoimalla nuori energia keisarilojaalisuuteen ja nöyrään luonnonkauneuden ihannointiin sekä kansallistietoisuuden rakentamistyöhön. Suomessa ylioppilaat järjestivät kapinan ja vallankumouksen sijasta kauniin Flora-juhlan, jossa pidetyissä puheissa ei ollut mitään kumouksellisuutta. Puheita pidettiin ja maljoja kohotettiin keisarille, kanslerille, senaatille, sijaiskanslerille, rehtorille, professoreille, virkamieskunnalle ja isänmaalle. Klingen mukaan tilaisuutta luonnehti rauhallinen idyllisyys ja ”antiikkis-akateeminen idealismi, joka johti vanhat ja nuoret Apollon palvelijat yhteiseen arkadiseen iloon.”[260]

Suomi pysyi Nikolain aikana hyvin keisarikunnan virallisesti noudattaman valtiollisen politiikan asettamissa ahtaissa rajoissa. Suomi oli Paasivirran mukaan eristetty lännestä tiiviimmin kuin koskaan aikaisemmin. Suomi toimi aatteellisena puskurina ulkomaisia vaikutteita vastaan.[261] Klingen mukaan tämä ei ollut mitenkään vaikeaa, sillä Suomessa ei hallitusjärjestelmän ankaruus eikä sensuuri estänyt vapaamielisten ajatusten leviämistä. Esteenä toimi Suomen sivistyneistön pienuus ja sen henkinen passivisuus. Klinge sanoo, että Suomessa ”porvaristoa ei samassa kulttuurihistoriallisessa merkityksessä ollut, siitä ei ollut yleistä mielipidettä kannattavaksi, yhteiskunnallisesti produktiiviseksi keskiluokaksi.”[262]

Suomen ministerivaltiosihteereillä oli merkittävä asema Venäjän luoteiskulman hallitsemisessa. Tämä ei tarkoittanut sitä, että he olisivat toimineet keisarin Suomea koskevan politiikan neuvonantajina vaan keisarin määrittämän valtiollisen linjan toimeenpanijoina. Siitä, mikä olisi Suomen asema keisarikunnan ulkopolitiikan ja ulkoisen turvallisuuden politiikassa, keisari keskusteli ulkoasiainministerin, sotaministerin, meriministerin ja yleisesikunnan ylimpien upseereiden kanssa. Tämä oli linja, josta kenraalikuvernöörit olivat asemansa perusteella varsin hyvin tietoisia ja jota keskustelua he pääsivät seuraamaan.

Nostamalla kenraalikuvernööri keisarin Suomi-politiikan neuvonantajaksi ja kytkemällä ministerivaltiosihteeri Suomen sisäisten asioiden neuvonantajaksi en pyri vähentämään ministerivaltiosihteerien tärkeää roolia Suomen erityisasemaa koskevan tietoisuuden vaalijana keisarikunnan hovissa. Ministerivaltiosihteeri painotti sitä, että Suomen edut kytkeytyvät keisarikunnan etuihin. Molemmat Nikolain ajan ministerivaltiosihteerit onnistuivat luomaan luottamuksellisen suhteen keisariin. Näin muotoutuneen pääoman avulla he kykenivät yhdistämään sekä Suomen intressit että keisarin edustamat ja hovin piirissä esiintyneet näkökannat Suomen asioissa. Luottamuksen johdosta valtiosihteerin asema sai henkilökohtaisen neuvonantajan piirteitä ja hän vaikutti myös Suomen paikan määrittelyyn keisarikunnan valtiojohtamisen suuressa strategiassa.

Aleksanteri II

Aleksanteri II Venäjän hallitsijana

Nikolai I päätti suuriruhtinaiden kasvatuksesta samalla tavoin kuin kaikki aiemmatkin keisarit olivat tehneet. Suuriruhtinas Aleksanterin (s. 1818, 1855–81) lapsuuden ensi vaiheen kasvattajaksi Nikolai määräsi kapteeni Mörderin, vuosien 1805 ja 1806 sotien veteraanin ja 1. kadettisosaston entisen kouluttajan. Puolisonsa kehotuksesta Mörderin seuraajaksi Nikolai määräsi runoilija Vasili Žukovskin, joka oli Euroopan sanansaattaja-lehden päätoimittaja. Hän oli toiminut jo aiemmin keisarinnan lukijana sekä kotiopettajana. Häntä pidetään Venäjän romanttisen koulukunnan perustajana. Muiksi opettajiksi otettiin paroni M. A. Korff ja Siperian kenraalikuvernööri M. Speranski.[263] Näin Aleksanteri sai kasvatuksensa kautta yhteyden myös Karamzinien ja Pushkinin edustamaan intellektuaaliseen piiriin.

Žukovski laati suuriruhtinaan kasvattamisesta kymmenen vuoden ohjelman. Siinä korostettiin venäjän kielen ja ortodoksisen uskonnon opettamista. Opetuksessa painotettiin Nikolain hallituskauden hengessä keisarin vallan alkuperää Jumalalta ja hallitsijan velvollisuutta kunnioittaa lakia. Tulevalle keisarille piti opettaa eri tieteiden alkeet. Opetus ei saanut musertaa oppilasta, sillä hänestä ei koulutettu tiedemiestä vaan ihmistä. Žukovskin valitsemat opettajat edustivat oman aikansa intellektuaalisia virtauksia. Speranski oli tuohon aikaan tiukan yksinvallan kannattaja. Hänen mukaansa mikään mahti ei voi asettaa rajoja autokratialle. Venäjän valtiollisten asioiden hoitoa suuriruhtinaalle opetti kenraali Ušakov. Uskontoa suuriruhtinaalle opetti aluksi vapaamielinen, mutta kirkon arvostelun johdosta sittemmin mystisismiin ihastunut ahdasmielisen kirkonmies V. B. Bažanov.

Yksitoistavuotiaana Aleksanteri lähetettiin kadettikouluun, jossa hänestä kasvatettiin isän toiveiden mukaisesti upseeria. Nikolai toivoi Aleksanterin nousevan kenraaliksi. Sotilaskoulutuksessa Aleksanteri oli isänsä tavoin kiinnostunut paraateista enemmän kuin armeijan liikkeiden opiskelusta. Sotilaskoulutuksen tavoitteena oli opettaa tinkimätöntä isän ihailua ja ehdotonta tottelevaisuutta häntä kohtaan. Žukovski neuvoi keisaria, että hänen ei pidä koskaan kehua Aleksanteria vaan ainoastaan osoittaa lempeää suhtautumista.

Suuriruhtinasta kasvatettiin aluksi hovissa ja keisariperheen eri palatseissa. Niiden ulkopuolelle häntä ei päästetty. Poikkeuksia olivat osallistuminen hovin matkoille, esimerkiksi

Puolaan. Vuonna 1837 suuriruhtinas teki 19-vuotiaana isänsä tavoin matkan eri puolille Venäjää ja seuraavana vuonna hän matkusti pitkin Eurooppaa. Siellä hän tutustui mahdollisiin morsiamiin. Heistä oli laadittu Pietarissa luettelo. Matkan päätteeksi hän meni naimisiin Hessen-Darmstadtin prinsessa Marien (Maria Aleksandrovna) kanssa.[264]

Aleksanteri joutui jo 16-vuotiaana 1834 vannomaan valan kruunua varten, sillä häntä valmistettiin tulevaksi keisariksi. Niinpä hänet nimitettiin keisarikunnan neuvoston raha-asiainvaliokunnan, ministerineuvoston ja Kaukasian asiain komitean jäseneksi. Hän ei toiminut itsenäisesti vaan kannatti kaikissa asioissa isänsä tahtoa edustavien ministerien ja keisarin neuvonantajien käsityksiä. Hän oppi sen, mitä Nikolai halusi hänen oppivan. Se oli itsevaltiuden hallitsemisen ja päätöksenteon logiikka: hallitsijan tahto on avustajien tahto, avustajat ovat hallitsijalle lojaaleja ja he tietävät esityksiä valmistellessaan mikä on hallitsijan tahto. Avustaja ei saanut uhmata hallitsijan tahtoa.

Troyatin mukaan suuriruhtinas Aleksanteri piti yli kolmekymmenvuotiaana itseään isänsä edessä pikkupoikana ja haki hänen hyväksyntänsä kaikkiin asioihinsa. Hän myötäili isäänsä vuosien 1830 ja 1848 vallankumousten tukahduttamisessa. [265]

Koska suuriruhtinas ei arvostellut isäänsä tämän eläessä, monille oli yllätys, kun nuori keisari käynnisti pian valtaan tultuaan edistyksellisiä sisäpoliittisia uudistuksia.[266] Niiden toteuttaminen vaati Nikolain vanhoillisten ja iäkkäiden ministerien ja neuvonantajien vaihtamista. Oikeastaan tässä ei ole mitään ihmettelemistä, sillä Aleksanteri oli toiminut suuriruhtinaana niin kuin hänelle oli opetettu: hallitsijan avustajalla – tai suuriruhtinaalla - ei ole omaa tahtoa. Aleksanteri oli toiminut isänsä lojaalina avustajana. Noustuaan valtaan Aleksanteri oli vapaa itse tekemään päätökset eikä ollut sidottu isänsä linjaan. Keisarina hän saattoi esittää, ja myös esitti, oman tahtonsa ja määritti keisarikunnan valtiollisen johtamisen linjat.

Aleksanterin irtiottoa isänsä linjasta arvioitaessa on muistettava, että hän oli kyennyt seuraamaan isänsä noudattamaa politiikka läheltä ja pitkään, 1830-luvun puolivälistä 1850-luvun puoliväliin. Nikolain harjoittama ulkopolitiikka oli tehnyt Venäjästä Euroopan poliisin, joka oli vartioinut vanhan järjestyksen säilymistä. Keisarikunnan sisäiset uudistukset oli syväjäädytetty ja valtakunnan läntisillä raja-alueilla virallinen kansallisuuspolitiikka oli törmännyt alueellisiin kansallisiin pyrkimyksiin, sillä Venäjästä oli tullut monikansallinen imperiumi. 1800-luku oli kasvavan kansallistietoisuuden vuosisata, mistä syystä monista kansallisuuksista koostuvan imperiumin keskitetty hallitseminen yhden kansallisuuden, venäläisyyden, pohjalta oli osoittautunut hyvin vaikeaksi.

Valtiollisen johtamisen kriittiseksi kysymykseksi oli muodostunut se, kuinka keisari pystyi yhdistämään keskitetyn yhtenäisyyden ja kansalliset erityispiirteet. Aleksanterin on täytynyt nähdä tämä seuratessaan isänsä politiikkaa. Lisäksi hän oli huomannut, että vuosisadan polivälissä Venäjä oli menettämässä sen johtavan aseman Euroopassa, jonka se oli saavuttanut Wienin kongressissa. Venäjän tilalle oli noussut Ranska Napoleon III:n johdolla. Asemansa vahvistamiseksi Napoleon III pyrki lähentämään suhteitaan Venäjään, joka ei suhtautunut tähän lainkaan kielteisesti. Napoleon III oli aivan eri henkilö kuin Napoleon

Bonaparte, jota vastaan Venäjä oli taistellut ja joka oli levittänyt vallankumouksen siemeniä pitkin Eurooppaa.

Aleksanteri käynnisti uudistuspolitiikan pian noustuaan valtaistuimelle. Jo heti 1856 Puolassa pitämässään puheessa hän puhui unelmista ja kumosi Puolassa 1840-luvulta alkaen vallinneen poikkeustilan. Samalla tavoin keisari kävi Suomessa ja luki senaatissa yhteiskunnallisen uudistusohjelman. Puola ja Suomi olivat Venäjän länsirajalla sijainneita autonomisia valtioita, joita oli hallittava toisin kuin muuta keisarikuntaa. Tämä oli ollut myös Aleksanteri I:n linja. Aleksanteri II:n on täytynyt kypsytellä Puolaa ja Suomea koskevia puheitaan pitkään omassa mielessään. Suuriruhtinas oli havainnut, että järjestyksen säilyttäminen ja sotilaskurin korostaminen eivät riitä 1800-luvun puolivälissä pitämään alamaiset tyytyväisinä. Hallitsijan on luvattava pitää heidän puoliaan. Hänen on luvattava toimia alamaistensa parhaaksi ja luvattava olla heidän isänsä. Nikolain julistamaa venäläiskansallista oppia oli täydennettävä opilla rakastettavasta isästä ja koko keisarikunnan uudistajasta, joka ei ole pelkästään venäläisten (*rus*) isä vaan koko keisarikunnan (*Rossiia*) alamaisten isä.[267] Omia tavoitteita pohtiessaan Aleksanterin on täytynyt olla tietoinen siitä, että Venäjä oli jäämässä jälkeen taloudellisesti Euroopan kehityksestä eikä se siten kykene ilman rakenteellisia uudistuksia säilyttämään sitä kansainvälistä asemaa, joka sillä oli ollut 1800-luvun alussa. Jos Venäjä jää takapajulaksi, sen taloudellisesti edistykselliset alueet tulevat tyytymättömiksi.

On selvää, että kyetäkseen toteuttamaan tavoittelemansa uudistukset Aleksanterin täytyi toteuttaa suuri isältään perimiensä virallisten neuvonantajien, ministerien puhdistusoperaatio. Uuden politiikkansa toteuttamiseksi Aleksanteri otti tuekseen nuoria avustajia samalla tavoin kuin hänen setänsä Aleksanteri I oli tehnyt valtaan noustuaan. Erittäin merkittävä asema Aleksanterin uudistusmielisten ystävien ja neuvonantajien joukossa oli hänen veljellään, Konstantinilla, joka toimi armeijassa ja osallistui lainvalmisteluhankkeisiin.[268]

Jo Aleksanteri I:n 1810-luvun puolivälissä ulkoministeriksi nimittämän Wienin kongressin konservatiivisen ulkopolitiikan kantaviin voimiin kuuluneen Nesselroden tilalle Aleksanteri II nimitti 1856 pitkän linjan diplomaatin Aleksander Gortšakovin. Hän tuli toimimaan ulkoministerinä koko Aleksanterin valtakauden ajan vuoteen 1882 saakka. Häntä voidaan pitää Aleksanterin valtiojohtamisen keskeisenä neuvonantajana.

Gortšakov kuuluu Venäjän vanhimpiin ja ylhäisimpiin prinssi-sukuihin. Hän periytyi tunnetusta ja arvostetusta Rurikin suvusta. Äitinsä puolelta hän kuului baltialaiseen von Fersenin sukuun, joka oli ollut aiemmin Ruotsin kuninkaan palveluksessa. Gortšakov oli käynyt kuuluisan Tsarkoje Selon lyseon. Sukunsa ja koulutuksensa kautta hän tunsi eurooppalaisen kulttuurin, kirjallisuuden ja poliittiset aatteet. Hän oli diplomaattisen uransa aikana oppinut tuntemaan Euroopan hovit ja valtapolitiikan. Gortšakov oli erityisen taitava kielellisten muotoilujen rakentaja. Se oli taito, joka on erityisessä arvossaan diplomatiassa.

Gortšakovin ensimmäinen tehtävä ulkoministerinä oli ollut Krimin sodan päätyttyä arvioida Venäjän valtiojohtamisen suurta strategiaa. Sen keskeinen kysymys oli kuinka Euroopassa voidaan säilyttää rauha ja palauttaa Venäjälle takaisin sitä mainetta ja arvostusta, joka oli

Krimin sodassa kolhiintunut. Tässä tehtävässä keisari antoi hänelle laajat valtuudet ja suuren toimintavapauden.

Gortšakov pyrki säilyttämään Wienin kongressissa 1815 luodun eurooppalaisten valtioiden tasapainon. Hänen toinen tavoitteensa oli palauttaa Venäjän suhteet Ranskaan, vaikka keisari piti edelleen Preussia Venäjän tärkeimpänä liittolaisena. Uusi linja rikkoi Wienin kongressissa Preussin, Itävallan ja Venäjän varaan luodun liittokunnan. Uudessa strategiassa Napoleon III:n hallitsemaa Ranskaa ei pidetty enää samanlaisena ilmestyskirjan petona kuin vuoden 1812 strategiassa. Gortšakovin tavoitteena oli parantaa Venäjän mainetta liberaalisen Euroopan silmissä. Yhteys Ranskaan oli osa tätä politiikkaa.

Gortšakov nousi Venäjän vaikutusvaltaisimmaksi poliitikoksi ja keisarin valtiojohtamisen tärkeäksi neuvonantajaksi Puolan vuosien 1863–64 kapinan kukistamisen synnyttämien kansainvälisten vastalauseiden käsittelemisessä tarvittavien diplomaattisen asetelmien kehittelijänä. Gortšakovin neuvottelutaitojen johdosta Venäjän onnistui saamaan Preussilta hyväksynnän puolalaisten kapinan kukistamiselle. Preussi ja Venäjä sopivat keskinäisestä sotilaallisesta avusta kummankin osapuolen hallussa olevien puolalaisten alueiden suojelemiseksi. Ranska, Itävalta ja Englanti eivät hyväksyneet kapinan kukistamista, mutta Gortšakov onnistui estämään näiden sekaantumisen Venäjän toimintaan kapinan kukistamisessa ja Puolan venäläistämisessä.[269] Liberaalisesta perusasennoitumisestaan huolimatta Gortšakov hyväksyi kapinan kukistamisen taustalla olleet venäläiskansalliset näkökannat.

Puolan kapina ei ollut syntynyt pelkästään Puolasta käsin. Ranska oli jo pitkään tukenut puolalaisia heidän uudistusvaatimuksissaan perustuslaillisen valtiojärjestyksen ja täyden autonomian saavuttamisessa. Puolan kapina päätti Ranskan ja Venäjän heräävän yhteisymmärryksen joksikin aikaa. Puolan kysymys vaivasi keisarikuntaa sisäisesti pitkään ja heijastui monelle suunnalle. Se jyräsi alleen liberaalit uudistajat, nosti esille kansallisia vanhavenäläisiä äänenpainoja ja edisti slavofiilien nousua yleisen mielipiteen johtoon. Venäjällä nousi voimakas puolalaisvastaisuuden aalto, jota tuettiin erilaisin lojaalisuuden osoituksin ja adressein. Puolalle ei haluttu myöntää parlamentaarisia uudistuksia, sillä ei niitä ollut Venäjälläkään.[270]

Puolan kapinan kukistamisen jälkeen keisari nimitti Gortšakovin myös valtakunnankanslerikski. Gortšakov edusti Venäjää Itävallan, Saksan ja Venäjän keisarikuntien käymissä jatkuvissa neuvotteluissa. Hän nousi 1800-luvun lopun johtavaksi diplomaatiksi Preussin Otto von Bismarckin ja Itävallan Gyula Andrássyn kanssa. [271]

Gortšakov tuki keisaria tämän sisäpoliittisissa uudistuksissa ja tarjosi siihen apua ulkopoliittisen kokemuksensa kautta. Voimistuvien slavofiilisten paineiden alla hän ei kyennyt estämään Venäjän ulkopolitiikan kehittymistä yhä konservatiivisemmaksi eikä patoamaan sisäisten epäluulojen voimistumista Saksan keisarikuntaa ja Itävaltaa kohtaan.

Vaikka Gortšakov toimi Aleksanterin tärkeimpänä valtiojohtamisen neuvonantajana, keisarin oli kuunneltava tarkoin myös valtiokoneiston ulkopuolelta esitettyjä neuvoja ja näkökohtia. Panslavistiset ja slavofiiliset vaatimukset saivat runsaasti palstatilaa sanomalehdissä. Yksi merkittävimmistä ja keisarin politiikkaan vaikuttaneista panslavistisista kirjoista

oli Nikolai Danilevskin 1869 julkaisema kirja *Venäjä ja Eurooppa*. Se määritti 1800-luvun lopulla Venäjän panslavistisen ulkopoliittisen suunnan. Danilovskin mukaan Venäjä ottaa johtavan otteen suur-slaavilaisen federaation johdossa. Hän julisti slaavit Bysantin jälkeläisiksi. Teoksessa teroitettiin vastoin virallista linjaa, että Venäjä ei voi olla eurooppalaisen poliittisen järjestelmän jäsen, koska sillä on omat erityiset tarkoitusperänsä ja kehitysedellytyksensä. Eurooppa jakautui hänen mukaansa idässä kreikkalais-slaavilaiseen ja lännessä romaanis-germaaniseen kulttuuriin. Kirjoittaja tiesi, että tämän poliittisen linjan muuttaminen yleisesti hyväksytyksi politiikaksi ei olisi helppoa, sillä Venäjä joutuisi sitä seuratessaan asettumaan läntistä ja myös turkkilaista sivilisaatiota vastaan. Danilevsky kuitenkin uskoi, että Venäjä voittaisi vihillisensa, sillä näin oli tapahtunut myös historiassa.

Kansallistaantumuksellisen mielipiteen etulinjaan kuului myös Moskovskija Vedomosti ja sen päätoimittaja, professori Nikola Katkov. Hän saavutti vaikutusvaltaa keisarin neuvonantajien piirissä ja tuki keisarin saksalaisvastaisia mielipiteitä ja suuntasi häntä Ranskan suuntaan. Vaikka Aleksanteri ei halunnut määrittyä venäläiskansallisen ohjelman ajajaksi, hän ei pystynyt pitämään kurissa kansallistaantumuksellisen suuntauksen julkisuuspolitiikkaa. Keisari joutui sen johdettavaksi. Katkovin ylläpitämän julkisuuspaineen alla keisari erotti edistysmielisen opetusministerin A.V. Golovinin ja sisäministeri P.A. Valuevin ja nimitti heidän sijalleen Katkovia tyydyttäneet miehet. Osmonsalon mukaan Aleksanterilta puuttui isänsä tarmo ja lujuus ja tämä selittää hänen linjattomuuttaan.[272]

Krimin sodan kirvelevän tappion jälkeen keisarilla oli riittävästi tekemistä keisarikunnan jo tuolloisten läntisten reuna-alueiden hallitsemisessa. Hän luopui Pyhän allianssin Venäjälle antamasta Euroopan santarmin roolista ja pidättäytyi myös Venäjän laajenemispolitiikasta lännen suuntaan. Keisari joutui ottamaan kantaa jatkuvasti voimistuvaan konfliktiin isovenäläisen kansallisuusaatteen ja keisarikunnan läntisille reuna-alueille levinneiden paikallisten kansallisuusaatteiden välillä. Isovenäläiset panslavistiset äänenpainot voittivat kisan, mistä syystä hän tukahdutti reuna-alueiden erkautumispyrkimykset keisarikunnan piiristä ja niiden keisarikunnasta eriytyvän identiteetin. Puola oli joutunut kokemaan tämän hyvin raskaasti. Samanlaisia vaikeuksia oli Ukrainalla ja Suomella.[273] Yhtenä esimerkkinä keisarikunnan keskitetystä ohjauksesta ja reuna-alueiden hiljentämisestä voidaan mainita Aleksanterin keskeisenä neuvonantajana toimineen sisäministeri P.A. Valuevin Ukrainalle 1878 esittämä kielto julkaista muuta kuin kaunokirjallisuutta ja kansanrunoutta ukrainan kielellä.[274]

Vuonna 1870 käyty saksalais-ranskalainen sota osoitti Venäjän valtiojohdolle, että Preussi oli nousemassa Euroopan mahtivaltioksi ja että se uhmaa Ranskan ja Venäjän vanhoja valta-asemia. Ranska, joka oli perinteisesti seurannut huolestuneena Venäjän laajenemista, ei kyennyt Saksan kanssa käymänsä sodan seurauksena kiinnittämään huomiota Venäjän kehitykseen ja alueelliseen laajenemiseen Balkanin suunnalla. Aleksanteri saattoi toimia Balkanin suunnalla rauhassa Ranskan katseilta sekä suunnata katseensa yhä kauemmaksi itään.

Laajentamispolitiikan jatkamisen edellytyksenä oli Krimin sodan jälkeen toteutettu armeijan uudistaminen ja asevelvollisuusarmeijan luominen Saksan mallin mukaisesti. Sotami-

nisteriön johto oli seurannut huolestuneen Saksan ja muiden Venäjän lähipiirissä olevien suurvaltojen sotilaallisten voimavarojen ja suunnitelmien kehitystä ja ryhtyi vaatimaan Venäjän armeijan uudistamista. Keisari kuunteli aikansa erilaisia uudistuslinjoja edustaneiden neuvonantajien kiistoja ja päätyi lopulta sotaministeri Dimitri Miljutinin kannalle ja käynnisti hänen suosituksestaan armeijan syvälliset uudistukset.[275] Hän toimi sotaministerinä kaksikymmentä vuotta vuosina 1861–81.

Venäjä onnistui idän suunnalla valloituksissaan, ei pelkästään omien asevoimiensa takia voimalla, vaan paljolti Kiinan heikkouden johdosta. 1840-luvulla Kiinassa puhjennut oopiumisota oli heikentänyt maata. 1858 tehdyllä sopimuksella Kiina luovutti Venäjälle Amur-joen vasemman rannan ja 1860 Ussuri-joen alueen. 1850- 1860-luvulla myös Tyynen valtameren rannikon venäläinen asutus alkoi levitä. Aleksanterin aikana Venäjä ja sai ensikosketuksen Japanin kanssa. Venäjä vaihtoi Japanin kanssa Kuriilien saaret Sahalinin saaren eteläpuoliskoon 1875. Kuriilien saaret oli liitetty keisarikuntaan jo Aleksanteri I:n aikana. Venäjän eteni myös Persian suunnalla. Persialla ei ollut kykyä puolustautua Venäjän hyökkäyksiä vastaan. Aleksanteri tunkeutui voimaperäisesti muun muassa Kazanien mailla Keski-Aasiaan, Afganistaniin. Keisarikuntaan liitettiin Aleksanterin aikana Abhasia 1864, Taškent 1865, Turkestanin länsiosa 1867, Kazakstan ja Uzbekistan 1868, Hiva 1873, Kirgisia 1876, Qarši ja Batumi 1878 ja Tadžikistan pieninä osina 1864–85.[276]

Aasian valloitussodat olivat verisiä. Aleksanterin keisarikuntaan liittämillä alueilla asui enimmäkseen paimentolaisasteella olevia islamin uskoon kuuluneita kansoja. Aleksanterin valloituspolitiikkaa voidaan oikeutetusti kutsua imperialistiseksi. Keisarikunnan laajentaminen lähes paimentolaisasteella oleville alueille ei tarkoittanut sitä, että alueiden väestöä olisi pidetty keisarikunnan kansalaisina ja oikeuksiltaan verrannollisina keisarikunnan muuhun väestöön. Heitä pidettiin ulkomaalaisina ja Keski-Aasiaa pidettiin pitkään Venäjän siirtomaa-alueena. Ulkoministeri Gortšakov oli sanonut, että kun sivistyneellä tasolla oleva valtio joutuu tekemisiin puolivillien paimentolaiskansojen kanssa, jo rajaturvallisuus ja kaupan sujuvuus edellyttävät, että kehittynyt osapuoli ottaa vastuun naapuriensa asioista. Muutoin paimentolaisheimojen villit tavat aiheuttavat jatkuvia ongelmia ja häiriöitä. Paras tapa tässä tapauksessa on alistaa ne tiukkaan valvontaan.[277]

Aasian valloitusten lisäksi Aleksanteri kävi jatkuvia sotia Ottomaanien kanssa Mustanmeren, Kaukasian, Tonavan ja Bulgarian alueella. Sotien taustalla oli Bulgarian ja Serbian slaavien Venäjälle 1870 esittämä pyyntö saada tukea Turkin harjoittamaa alistuspolitiikkaa vastaan. Venäjä oli sodan aikana valloittanut Moldovan ja Valakian, jotka olivat Mustan meren länsirannalle sijoittuneita alueita. Krimin sodan päätteeksi Pariisissa 1856 solmitussa rauhansopimuksessa Venäjältä oli kielletty pitämästä laivastoa Mustallamerellä.

Saksan ja Ranskan sodan päätyttyä Venäjä pääsi irti Pariisin sopimuksen rajoitteista ja alkoi suunnata politiikkaansa uudelleen Balkanin suuntaan ja ryhtyi vapauttamaan slaaveja. Slaavien esittämät pyynnöt nostivat panslavistista innostusta Venäjällä. Turkin politiikka Bosniassa ja Hertsegovinassa 1875 ja Bulgarian haltuunotto herättivät Venäjällä vastalauseiden myrskyn ja panslavistisen innostuksen. Sotaministeri D. Miljutin ja valtiovarainministeri M. Reitern varoivat menemästä apuun, mutta lehdet vaativat tuen antamista veljes-

kansoille. Keisari taipui ja sota, ns. Turkin sota, syttyi 1877. Se päättyi jo maaliskuussa 1878 San Stefanossa solmittuun rauhansopimukseen, joka oli käytännössä Venäjän sanelurauha ja siten erityisen edullinen Venäjälle, mutta myrkkyä Turkille.[278] Siinä luotiin Venäjän vaikutuspiiriin kuulunut Suur-Bulgaria Mustanmeren länsirannalle. Serbiasta ja Montenegrosta muodostettiin itsenäiset valtiot. Bosnialle ja Hertsegovinalle myönnettiin kristityn kuvernöörin johtama itsehallinto.[279]

Venäjän eteneminen Balkanilla oli myrkkyä Itävallalle, joka koki asemansa uhatuksi. Keskeisenä syynä tähän oli panslavistinen uho, joka oli nousussa alueella ja joka levisi myös Venäjälle. Panslavisti ja slavofiilisyys yhdistyivät siellä vaaralliseksi yhdistelmäksi.[280]

San Stefanon sopimus ei tyydyttänyt muita Euroopan suurvaltoja, sillä ne pelkäsivät Venäjän kasvavaa vaikutusvaltaa itäisessä Euroopassa ja Balkanilla. Preussin voimamieheksi 1873 nousseen Otto von Bismarckin isännöimässä ns. Berliinin kongressissa 1878 Venäjä joutui taipumaan vaikutuspiiriinsä siirretyn Suur-Bulgaria pienentämisen kolmanteen osaan siitä, mitä San Stefanossa oli sovittu. Turkki luovutti Berliinin sopimuksessa Balkanin slaavilaiset maat (ennen muuta Bosnia-Hertsegovinan) Itävalta-Unkarin hallintaan. Muodollisesti alue säilyi kuitenkin edelleen osana Ottomaanien valtakuntaa. Vuonna 1908 Bosnia-Hertsegovina liitettiin virallisesta Itävaltaan.[281]

Bosnia-Hertsegovinan liittämistä Itävaltaan pidettiin Venäjällä nöyryyttävänä tapahtumana. Yleinen mielipide vaati sodan käynnistämistä slaaviveljien puolustamiseksi. Heitä ja Venäjää yhdisti ortodoksinen uskonto ja slaavilaisuus eli veri, kuten tuolloin sanottiin.[282] Turkin sodan päätyttyä Euroopan suurpolitiikan asetelmat saivat Venäjän kannalta huolestuttavan piirteen, kun Itävalta ja Saksa solmivat heti seuraavana vuonna, eli vuonna 1879, liiton. Venäjän kannalta tämä tarkoitti 1800-luvun alusta jatkuneen Venäjän ja Saksan ystävyyden rikkoutumista ja vuodelta 1872 peräisin olevan kolmen keisarin liiton raukeamista. Pohja ensimmäisen maailmansodan poliittiselle liitolle alkoi muodostua.

Imperiaalisen ulkopolitiikan vastapainoksi Aleksanteri oli käynnistänyt jo heti valtakautensa alussa Venäjällä sisäisen uudistuspolitiikan. Krimin sodan päätyttyä keisari keskitti huomionsa sisäpolitiikkaan ja lupasi 1856 käynnistää Venäjän syvälliset sisäiset uudistukset sekä avasi ovia reformeille Puolassa ja Suomessa. Nikolain aikana kaikki sisäpoliittiset uudistukset olivat olleet jäissä. Merkittävimmät Aleksanterin käynnistämät uudistukset olivat maaorjuuden poistaminen, rahalaitoksen uudistaminen, kaupunkien itsehallinnon luominen, yleiseen asevelvollisuuteen perustuvan armeijan luominen, oikeuslaitoksen uudistaminen ranskalaisten mallien mukaisesti sekä piirikunta- ja kuvernementtien zemstvojen perustaminen. Zemstvot edustivat aatelisia, porvarillisia suurmaanomistajia sekä talonpoikaista yhteisomistusta. Uudistuksia suunnitellessaan keisari tukeutui luotettuihin neuvonantajiinsa.[283] Keisarin muista edistyksellisistä uudistuksista mainittakoon varovainen julkisen mielipiteen avaaminen.[284]

Uudistusten suunnittelun ja toimeenpanon yhteydessä toisiaan vastaan taistelivat 1830-luvulta alkaen voimistuneet slavofiiliset piirit ja uudistuksia Venäjälle ”lännen mallien mukaisesti” ajaneet länsimyönteiset ihmiset, zapadmikit (Западники). Heitä voitaisiin kutsua

Venäjän lännettäjiksi. Zapadnik-liike oli syntynyt samaan aikaan kuin slavofiilisyys, 1830-luvulla. Sen tunnettuja edustajia olivat muun muassa Vissarion Belinski ja Aleksandr Herzen.

Aleksanterin valtiojohtamisen ytimessä oli keisarikunnan hallitsemisen uudistaminen. Venäjä oli ollut vanhastaan keskitetysti johdettu keisarikunta, joka oli väestöpohjaltaan varsin homogeeninen. Kun keisarikunta laajeni alueellisesti, sen väestö hajosi etnisesti. 1800-luvun kansallisuusaatteiden hallitsemassa maailmassa valtiollisen kehityksen trendi kulki pois keskitetysti ja yhtenäisesti johdetuista imperiumeista kohti pieniä etnisesti, kielellisesti ja uskonnon puolesta yhtenäisiä valtioita. 1800-luvun lopulla Venäjän kaikkien keisareiden yhteinen murhe oli koheesion ylläpitäminen Venäjän monikansallisessa imperiumissa.[285] Kun keisarikunnan hallinto kykeni 1800-luvun jälkipuoliskolla ottamaan aiempaa vahvemman otteen reuna-alueista, konfliktit olivat tämän välttämätön seuraus. Hallitsemisen vaikeutta lisäsi se, että eurooppalaisten kansakuntaa ja kansallisuutta korostavat ajatukset levisivät älymystön ohella myös kasvavan porvariston ja alempien kansankerrosten keskuuteen. Ne eivät tyytyneet hitaasti eteneviin uudistuksiin vaan vaativat nopeita toimia. Niiden vaatimukset painoivat enemmän kuin muutaman älymystön edustajan ja ylioppilaan huuto.

1800-luvun lopulla reuna-alueiden väestö alkoi irtautua Pietarin ohjauksesta ja sieltä syötetyistä perustuslaillisista opeista. Erityisesti Puolassa ja Suomessa pidettiin yllä entisiä läntisiä yhteyksiä ja vaadittiin itsehallintoa ja muita uudistuksia, mihin keisarikunnan yhtenäisyyttä painottavat konservatiivit, slavofiilit, eivät olleet valmiit. Puolan ja Suomen julkinen mielipide halusi avata ovia Euroopan liberalistisiin virtauksiin sitä vahvemmin mitä Pietarin ja Moskovan suunnalta vaadittiin slavofiilisyyden ja panslavismin vahvistamista. Tästä syntyi valtiolliseen johtamiseen paha ristiriita. Keisari kuuli molempia vaatimuksia, mutta ollessaan riippuvainen enemmän Pietarin kansallismielisestä eliitistä kuin reuna-alueiden edistysmielisestä eliitistä hän toimi venäläiskansallismielisten toiveiden mukaisesti. Vapaamieliset virtaukset ja niihin perustuvat uudistusvaatimukset toki olivat levinneet Pietariin ja Moskovaan venäläisten intellektuellien piiriin. Myös he kokivat samanlaisen kohtalon kuin reuna-alueiden uudistusten vaatijat: torjunnan. Tällöin intellektuellit painuivat maan alle ja perustivat nihilistisiä ja anarkistisia verkostoja ja ryhtyivät ajamaan uudistuksia kohdistamalla terroristisia iskuja keisarihuoneeseen.[286]

Keisarikunnan hallitsemisen vaikeudet kärjistyivät, erityisen pahasti Puolassa, jossa keisarin valtaantulon yhteydessä antamat lupaukset uudistuksista otettiin todesta. Kun Aleksanteri oli kumonnut heti Krimin sodan päätyttyä Puolan kuningaskuntaan julistetun poikkeustilan, Puolassa heräsi poliittinen elämä ja toive itsenäisyyden palautumisesta. Ihmisten mielipiteet asiassa jakautuivat. Keisari nimitti maltillista linjaa edustaneen Alexander Wielopolskin Puolan siviilihallinnon johtajaksi. Wielopolski toteutti muun muassa talonpoikien vapauttamisen päivätyövelvollisuudesta Venäjän suurten talonpoikaisreformien yhteydessä 1861. Radikaalit eivät tyytyneet Wielopolskin edustamiin hitaisiin reformeihin. He vaativat nopeita ja syvällisiä muutoksia Puolan asemaan keisarikunnassa. Tammikuussa 1863 alkoi kapina, joka tunnetaan Tammikuun kansannousuna. Hovin mukaan kapina oli luonteeltaan sissisota ja se perustui maanalaiseen yhteysverkostoon.

Venäjän reaktio kansannousuun oli jyrkempi kuin 1831.[287] Erityisesti Moskovskija Vedomosti-lehden päätoimittaja, panslavistisen politiikan pääideologiksi noussut Mihail Katkov katsoi, että liian suuren vapauden antaminen reuna-alueille johtaa kapinamielialan lietsomiseen ja separatismiin. Puola ei voi olla itsenäinen kuningaskunta Venäjän rinnalla. Hän sanoi, että vapauden salliminen tarkoittaa vihollisen aseistamista, mistä syystä on tehtävä valinta: ”Puola tai Venäjä.” Katkov korosti sitä, että Puola on etnisessä merkityksessä lähellä Venäjää, mutta poliittisessa merkityksessä kaukana siitä.[288]

Katkovin ajattelu hyväksyttiin hovissa ja uudistuksia vaatinut puolalainen kansaliike tukahdutettiin jälleen kerran verisesti ja Puolan kuningaskunta lopetettiin. Katolisen kirkon omaisuus takavarikoitiin ja luostarit suljettiin. Puola liitettiin keisarikunnan hallintoon alistamalla se sisäasiainministeriön alaiseksi. Puolan kuningaskunta katosi kartalta. Sen tilalle muodostettiin keisarikuntaan kuuluva ”Veikselin maakunta”. Se koostui kymmenestä kuvernementista. 1876 Venäjän oikeusjärjestelmä ulotettiin Puolaan. Venäjästä tuli opetuksen ja tieteen kieli. Virkamiehistö vaihdettiin venäläisiksi. Puolassa aloitettiin se poikkeustilahallinto, joka vuodesta 1881 lähtien levisi koko Venäjälle. Uudistusohjelmalla valtaan noussut keisari valitti: ”Olen niin onneton! Minun on pakko antaa veren vuotaa, ja lisäksi kunniattomasti.”[289]

Keisari antoi Puolan kapinaa kukistaneiden venäläisten sotavoimien komennon Suomen entiselle kenraalikuvernöörille, kenraalisotamarsalkka Bergille. Hänellä oli siitä kokemusta, sillä hän oli johtanut jo vuonna 1831 venäläisiä Puolan kapinaa kukistaneita joukkoja. Bergin nimitys oli viesti myös Suomelle. Suomalaiset tunsivat hänet ja hänen historiansa. Suomessa nähtiin mitä Puolan tie tarkoittaa.

Puolan tilanteen käsittely osoittaa jälleen kerran hallitsijan itsevaltiuden rajallisuuden ja kaikkien vapaamielisiksi julistautuneiden hallitsijoiden rajojen kapeuden sekä myös kauniiden puheiden ja hallitsemisen todellisuuden välisen ristiriidan.

Avatessaan uudistusten ikkunan ja katkaistessaan pitkään jatkuneen taantumuksellisen politiikan tradition Aleksanteri II oli antanut keisarikunnan väestölle toivon paremmasta. Kun reformit etenivät hitaasti eivätkä tyydyttäneet kaikkien toiveita, maan alle piiloutumaan joutuneet uudistusten vaatijat turvautuivat terroristisiin toimintamuotoihin.[290] Niistä pisimmälle menevä oli keisarin murhayritys 1866. Tämä ei edistänyt uudistuspolitiikkaa vaan päinvastoin nostatti vasta-aallon, jonka seurauksena keisarin into uudistuspolitiikkaan kärsi toisen pahan haaksirikon. Ensimmäinen haaksirikko oli ollut Puolan kapinan kukistaminen. Terrorismin torjumiseksi taantumukselliset voimat lujittivat asemiaan keisarin lähipiirissä. Konservatiivit kuiskuttelivat keisarin korvaan viestiä, että valtakunnan hallitseminen normaalien menettelyjen kautta ja siviilihallinnon toimesta ei enää onnistu.[291]

Hallituksen vaikutusvaltaisimmaksi henkilöksi ja siten keisarin tosiasialliseksi neuvonantajaksi nousi tässä yhteydessä santarmien päällikkö ja keisarillisen kanslian Kolmannen osaston johtaja Peter Shuvalov. Hänen tavoitteenaan oli säilyttää kuvernöörien ja alueellisten aatelisneuvoston valta rikkumattomana keisarin toteuttamissa hallintouudistuksissa. Edistyksellisenä tunnetun opetusministerin (A.V. Golovnin) tilalle Aleksanteri nimitti konser-

vatiivina tunnetun Dimitri Tolstoin ja alkoi ottaa ensimmäisiä askeleita taantumuksellista julkisuutta ylläpitävän kansallismielisen Moskovskija Vedomosti -lehden päätoimittajan Mihail Katkovin propagoimaan poliittiseen suuntaan. Katkov oli noussut panslavistisen ideologian vahvimmaksi edustajaksi ja henkiseksi keskukseksi.[292]

Siirtyessään konservatiiviseen suuntaan ja turvautuessaan keisarikunnan vanhoillisimpiin tukipilareihin, kirkkoon, aateliin ja armeijaan, keisaria alettiin pelätä enemmän kuin rakastaa. Troyatin mukaan, vaikka Aleksanteri II oli tahdoltaan demokraatti, hän oli sisimmältään konservatiivi, joka halusi pitää kiinni hallitsijavakuutuksessa antamastaan lupauksesta ”puolustaa viimeiseen veripisaraansa itsevaltiutta.” Uudistusmielisistä toiveistaan huolimatta hän uskoi, että perustuslaillisten uudistusten käynnistäminen synnyttää sekasotkun.[293] Hän oli päätynyt tähän tulkintaan hallitsemisesta saamiensa kokemusten perusteella.

Terrorismin pelossa keisari ja hallitus joutuivat 1880-luvun alussa pohtimaan ratkaisua terrorismin ongelmaan rakenteelliselta kannalta. Perintöruhtinas suositti siirtymistä poikkeushallintoon ja korkeimman toimeenpanevan komitean perustamista,[294] mutta keisari hyväksyi lopulta lukuisten attentaattien jälkeen joitakin pinnallisia liberalistisia uudistuksia. Niiden suunnittelun hän uskoi Harkovin kenraalikuvernöörille, kreivi Mihail Loris-Melikoville.[295] Hänen valmistelemansa uudistuspaketti sisälsi eräitä perustuslaillisia myönnytyksiä, mutta myös poliisivalvonnan tehostamisen. Keisari perusti helmikuussa 1880 Korkeimman toimeenpanevan komitean yhteiskuntajärjestyksen puolustamiseksi ja nimitti sen puheenjohtajaksi Loris-Melikovin. Hän sai diktatoriset valtuudet muun muassa antaa määräyksiä kaikille keisarikunnan viranomaisille ja johtaa järjestysvaltaa. Loris-Melikov sai ohjeensa suoraan keisarilta.[296] Terroristit eivät lannistuneet kiristyneestä valvonnasta vaan yrittävät murhata myös Loris-Melikovin.

Loris-Melikov yritti uudistaa itsevaltiutta oikeusvaltion suuntaan esittämällä, että hallitsijan ikivanhoja oikeuksia olisi rajoitettava. Hänen valmistelemat uudistusesitykset eivät olleet kovin järeitä, sillä kaikki perustettavaksi suunnitellut elimet olisivat toimineen vain neuvonantajan roolissa. Keisari pysyi taipumattomana myös näille esityksille, mutta suostui lopulta painostuksen jälkeen pieniin keisarin vallan rajoituksiin.[297] Aleksanteri II:n yhteiskunnallista ja poliittista vieraantuneisuutta kuvaa se, että hän kytki nämä pienehköt uudistukset omaan avioliittonsa nuoren ruhtinattaren kanssa. Hän ajatteli, että uudistusten hyväksyminen murtaisi hänen pitkäaikaiseen rakastajattareensa (Jekaterina Dolgorukaja) julkisuudessa kohdistuneen pahennuksen. Kytkykauppa oli absurdi ja se päättyi keisarin murhaan. Samana päivänä, 1.3.1881, kun keisari allekirjoitti uudistusjulistuksen, hänet murhattiin.[298]

Uudistuspäätöstä ei ehditty julkaista, mistä syystä uudistusten julkaisemispäätös siirtyi uudelle keisarille, Aleksanteri III:lle. Hän kamppaili isänsä tahdon ja itsevaltiuden säilyttämisen välillä. Lopulta hän taipui itsevaltiuden kannalle ja jätti asiakirjan julkaisematta.[299] Näin keisarin valta jäi edelleen rajoittamattomaksi.

Aleksanteri II:n toteuttamaa hallituspolitiikkaa on käytetty yhtenä perusteena arvioitaessa keisarin luonnetta. On sanottu, että Aleksanteri oli luonteeltaan pehmeä, mieleltään

hyväntahtoinen ja ihmisystävällinen, mutta päätöksissään horjuva. Näihin luonnehdintoihin on helppo yhtyä, samoin kuin siihen, että hän ei luottanut omaan arvosteluunsa vaan kallisti korvansa vastuuttomille neuvonantajille. Keisarin valtakauden alkuvuosille tämä luonnehdinta ei sovi erityisen hyvin, sillä keisari teki irtioton isänsä politiikasta ja käynnisti syvällisiä uudistuksia. Kun ne herättivät vastustusta koko ajan vahvistuvan slavofiilisyyden piirissä ja sen ylläpitämässä julkisuudessa, keisarin ote kirposi ja hän alkoi myötäillä konservatiivisen lehdistön vaatimuksia. Aleksanterin puolisolla, Maria Aleksandrovnalla oli oma merkityksensä keisarin läheisenä neuvonantajana. Keisarinna oli sairas ja hieman katkeroitunut ja haki lohdutusta pyhimystenkuvilta ja tuli samalla vankaksi nationalististen aatteiden kannattajaksi. Hänestä tuli konservatiivisen hovipuolueen keskus, sillä hän tuki Katkovin vaikutusvallan nousua.

Aleksanteri II:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

Aleksanteri II:ta pidettiin aikanaan ja voidaan pitää edelleen täysin oikeutetusti Suomessa uudistajakeisarina. Sen osoituksena hänelle pystytettiin patsas Helsingin Suurtorille 1894. Mielikuva uudistuskeisarista oli syntynyt jo heti keisarin valtaan tulon yhteydessä, sillä hän nimitti Suomen asioiden neuvonantajiksi uudet miehet. Krimin epäonnistuneen sodan seurauksena Menšikov sai väistyä kaikista tehtävistään, myös Suomen kenraalikuvernöörin virasta. Sodan Suomessa synnyttämän positiivisen vireen[300] ylläpitämisen ja edistämisen kannalta ihmeteltiin miksi keisari kuitenkin nimitti Menšikovin tilalle iäkkään kenraalin, kreivi F. W. R. Bergin (1855–61), sillä Suomessa oli kasvavaa halukkuutta katkaista yhteydet patriarkaalista paternalismia, holhousta ja kapinoiden kukistamista leimaavaan menneisyyteen.[301] Berg yhdistettiin tuohon linjaan.

Bergillä oli takanaan merkittävä sotilaallinen ura Pääesikunnassa, Turkin vastaisessa sodassa 1828 – 1830, sotilaallisia tehtäviä Venäjän raja-alueilla Puolassa, Eestissä sekä diplomaattitehtäviä Pyhän allianssiin kuuluneiden maiden kaupungeissa, Berliinissä, Münchenissä ja Wienissä ja sotilastehtäviä Itävallassa. Lisäksi hän oli toiminut Napolissa ja Konstantinopolissa. Ulkomailla hän pääsi tutustumaan eurooppalaiseen kansallistietoisuuden muotoutumiseen ja liberalismin kehitykseen.[302] Tuo kokemus ilmeisesti oli antanut perusteita sille, että hänet 1830-luvun alussa hän oli nimitetty johtamaan Venäjän joukkoja Puolan kapinan kukistamisessa. Vuonna 1848 hänet lähetettiin Itävallan keisarin avuksi Unkarin kapinan kukistamisessa. Hän oli tehnyt uran, joka ei luvannut hyvää. 1850-luvulla hänet oli nimitetty valtakunnanneuvostoon sekä keisarin johtamaan Itämeren rannikoiden puolustamista varten perustettuun komiteaan. Ehkä merkittävin selitys Bergin valinnalle on se, että hän oli jo vuodesta 1854 saakka toiminut kenraalikuvernöörin sijaisena Helsingissä. Berg oli ammattisotilas, joka ei ollut aikaillut kukistaa hallitsijaa vastaan nousseita kapinoita.

Berg ei ollut työskennellyt koskaan Pietarin hovissa eikä siten tuntenut kunnolla hovin politiikkaa eikä myöskään keisarikunnan valtiollisen johtamisen asetelmia niin paljon, että olisi voinut nyt yhtäkkiä nousta keisarin läheiseksi valtiojohtamisen neuvonantajaksi edes Suomen asioissa. Hän oli hyödyllinen käskyläinen, joka tarkasteli Suomea ja Suomen asioita

Itämeren puolustuksen ja keisarikunnan yleisen järjestyksen säilymisen kannalta ja toimi kentällä, Suomessa. Tälle osaamiselle olikin käyttöä, kun Suomi joutui vedetyksi Krimin sotaan englantilaisten pommittaessa Ahvenanmaata. Tässä katsannossa hän oli hyvä valinta.

Bergin roolia arvioitaessa on muistettava, että keisari oli määrännyt, että kenraalikuvernöörin on asuttava Helsingissä eikä Pietarissa.[303] Asuinpaikasta johtuen kenraalikuvernööri ei voinut saada henkilökohtaista ja välitöntä yhteyttä keisariin. Sen sijaan hän loi suhteet paikalliseen eliittiin Helsingissä ja oppi näin tuntemaan suomalaisten näkökantoja ja arvioimaan niitä keisarikunnan hallinnan kannalta. Berg oli touhukas ja kaikkiin asioihin puuttuva tehomies. Hän arvioi, että suosimalla fennomaaneja virkanimityksissä ja edistämällä heidän uudistusvaatimuksiaan sekä tukemalla nousevia fennomaaneja, ”ruotsalainen puolue” ja Ruotsin vaikutus Suomessa heikkenisivät. Fennomaanit asettuisivat hänen puolelleen ja tukisivat keisarikunnan yhtenäisen hallitsemisen tavoitteita.[304] Vaikka Bergin tuli edistää keisarin Suomessa käynnistämää uudistuspolitiikkaa,[305] hän ei päässyt eroon Nikolain ajan poliittisesta kulttuurista: reuna-alueiden pitää pysyä hiljaa ruodussa ja kaikkia liberalistisia uudistuspyrkimyksiä oli kartettava. Hän piti kunnon virkamiehen tavoin huolen siitä, että Suomessa ei osoitettu mieltä, ei ainakaan kovin näyttävästi. Vähäkään eurooppalaista liberalismia myötäileville piireillä hänen aktiivinen sekaantumisensa suomalaisen kansakunnan rakentamiseen herätti tyytymättömyyttä. Se ei sopinut siihen työnjakoon, joka 1809 oli luotu kenraalikuveröörin ja ministerivaltiosihteerin välille: Suomen sisäiset asiat kuuluvat ministerivaltiosihteerille ja kenraalikuvernööri edustaa keisarikunnan intressejä. Olihan senaatin piirissä valmisteltaessa keisarin uudistusohjelmaa esitetty, että suurin ongelma oli hallintovallan keskittämien liikaa kenraalikuvernöörille.[306]

Berg joutui pian ylioppilaiden hampaisiin, sillä hän valvoi tarkasti yliopistoa ja ylioppilaiden yhteiskunnallisia harrastuksia ja henkisiä virtauksia.[307] Myös eliitti osoitti tyytymättömyyttä Bergiä kohtaan, sillä hän ryhtyi henkilökohtaisesti ajamaan uudistuksia, joita keisari oli luvannut uudistusohjelmassaan. Berg sai päälleen myös Suomen perinteisen eliitin vihat, sillä hän piti yhteyttä siihen saakka politiikan johtopaikoilta syrjässä pidettyyn professori J.V. Snellmaniin. Savolainen pitääkin Snellmania Bergin ajamien uudistusten keskeisenä innovoijana. Hänen pahin virheensä oli tammikuun valiokunnan koolle kutsumisen vastustaminen 1861. Kun Aleksanteri II kuuli tästä, hän vaihtoi kenraalikuvernööriä.[308] Sanottiin, että myös keisari oli tyytymätön Bergiin, sillä hän pommitti keisaria pienillä asioilla. Lisäksi hän kävi ahkerasti keisarin luona tekemässä hänelle suoria esittelyjä. Vakiintuneen käytännön mukaisesti keisari nimitti uudeksi kenraalikuvernööriksi sotilaan, jalkaväenkenraali Platon Rokassowskin (1861–66). Hän oli edeltäjänsä tavoin toiminut aiemmin kenraalikuvernöörin apulaisena (1848–54).[309]

Kenraalikuvernööri Rokassowski kuului sotilaalliseen sukuun, mutta ei keisarikunnan pääkaupungin eliittiin. Hän oli luonut uransa erilaisissa sotilaallisissa tehtävissä, muun muassa osallistumalla sotaan Turkkia vastaan 1829 ja Kaukasian sotaretkiin 1830–32. Vuodesta 1854 lähtien hän kuului valtakunnanneuvostoon.

Keisarin antamat lupaukset uudistuksista nostivat Suomessa keskustelun valtiopäivistä. Ministerivaltiosihteeri Armfelt eteni varovaisesti Pietarin poliittisen epävakauden johdosta

ja ajatteli vaatimusten tulevan täytetyksi säätyjä edustavan valiokunnan, ns. tammikuun valiokunnan perustamisen kautta. Sen sijaan ministerivaltiosihteerin apulaiseksi 1854 nimitetty Emil Stjernvall-Walleen onnistui hyvien sukulaissuhteittensa kautta Pietarissa luomaan myönteistä mielikuvaa Suomen valtiopäivien kutsumisesta. Keisari hyväksyi esityksen, sillä hän pelkäsi, että valiokunta ei riitä.[310] Kannanotto osoittaa rohkeutta, sillä Puolan kapina oli nostanut Venäjällä voimakkaan arvostelun kaikkia perustuslaillisia uudistuksia kohtaan.[311]

Suomessa Puolan tapainen kriisi vältettiin, sillä sekä Armfelt että Rokassowski korostivat lojaalisuutta keisaria kohtaan. Armfelt ei tarkastellut Puolan kapinaa poliittis-moraaliselta kannalta vaan reaalipoliittisesti. Suomen poliittinen ja hallinnollinen eliitti tiesivät, että keisari oli nostanut Suomessa venäläisen sotaväen määrää kolminkertaiseksi. Suunniteltiin jopa Suomen julistamista sotatilaan. Paasivirran ilmauksen mukaan linja oli yhdenmukainen patriarkaalis-konservatiivisen virkamiehistön lähes puoli vuosisataa Rehbinderin ym. johdolla edustaman reaalipoliittisen linjan kanssa.[312] Tulkitessaan Suomen tilannetta Armfelt sanoi, että lehdissä esitetty ns. yleinen mielipide käytännöllisenä itsesuojeluna on vain kuihtunut lehti. Sen perässä on turha juosta.[313]

Armfeltin noudattama ja Snellmanin tukema politiikka tuotti tuloksia. Suomi vältti Puolan tapaiset kapinat ja onnistui käynnistämään merkittäviä perustuslaillisia, taloudellisia ja sivistyksellisiä uudistuksia. Suomi vaurastui, kansan sivistystaso kohosi ja suomalaisen kansakunnan muodostus otti jättimäisen pitkiä harppauksia eteenpäin. Armfelt jatkoi Rehbinderin luomalla linjalla ja turvasi suomalaisten oikeudet ja 1809 luodun erityisaseman keisarikunnassa.

Rokassowski yritti tasapainotella suomalaisten ja venäläisten eri suuntiin kulkevien tavoitteiden kasvavassa ristipaineessa. Suomalaiset arvostelivat häntä lempeän vanhoilliseksi ja venäläiset pitivät häntä liian liberaalina. Eri suuntiin käyvien paineiden täyttäminen oli vaikeaa, mistä syystä hän erosi 1866 tehtävästään toimittuaan kenraalikuvernöörinä vain viisi vuotta. Hän ilmeisesti piti suomalaisten ja venäläisten välisiä ristiriitoja niin vaikeina itselleen henkilökohtaisesti, että päätti jättää tehtävän. Hän tiesi nauttivansa keisarin ehdotonta luottamusta, sillä vaikeissa ristiriitatilanteissa keisari oli aina tehnyt päätöksensä Rokassowskin kannan mukaisesti. Jussila käyttääkin hänestä ilmausta ”suursuosikki”.

Armfeltin epäillään osallistuneen Rokassowskin eroon ja erottamiseen. Ministerivaltiosihteerin tyytymättömyys Rokassowskia kohtaan johtui siitä, että hän oli onnistunut kaatamaan suomalaisten aktiivisesti suunnittelemat uuden hallitusmuodon valmistelun sekä keskushallinnon ja senaatin uudistukset. Suomalaiset olivat asettaneet niihin poikkeuksellisen suuria odotuksia.[314] Toteutuessaan uudistukset olisivat ratkaisseet pitkään jatkuneet ristiriidat suomalaisten ja venäläisten välillä siitä, mitkä olivat Suomen voimassa olevat perustuslait, oliko Suomi valtio vai ei mikä Suomen asema olisi keisarikunnassa. Rokassowski tajusi, että nämä eivät olleet yksin suomalaisten ratkaistavia asioita vaan kuuluivat keisarikunnan valtiojohtamisen piiriin.

Rokassowskin kenraalikuvernöörikauden merkittävin tapahtuma oli kuitenkin valtiopäivien koolle kutsuminen loppuvuodesta 1863 ja keisarin saapuminen avajaisiin ja yhteiskunnallisen uudistusohjelman lukeminen valtiopäivillä. Keisari antoi Suomelle valtiopäivät, mutta puolalaisten vaatimukset tyrmättiin ja Puola alistettiin keisarikunnan kuvernementiksi. Suomen johtomiehet pelasivat korttinsa oikein. Lisäksi keisari lupasi käynnistää Suomessa perustuslaillisia uudistuksia. Vaikka keisari sai puheluonnoksen ministerivaltiosihteeriltä, puheen luonnoksia oli valmistellut Snellman. Hän oli myös merkittävä valtiopäiväjärjestelyjen luottomies.[315]

Suomen sekä vanha että uusi nouseva eliitti osoittivat tuossa vaikeassa tilanteessa lojaalisuutta keisarikunnalle. Snellman kirjoitti 1863 kolme lehtikirjoitusta, joissa hän perusteli pienen kansan taipumista välttämättömyyteen ja sanoi, että on odotettava ajankohtaa, jolloin uudistukset ovat mahdollisia. Hän sanoi, että suurtenkin kansakuntien on pakko taipua tottelemaan ulkonaista historiallista välttämättömyyttä.[316]

Osoittaakseen, että suomalaiset osasivat toimia keisarin lojaaleina alamaisina, Aleksanteri II saapui valtiopäivien avajaisiin yhtä näyttävän seurueen kanssa kuin Aleksanteri I oli tehnyt Porvoosssa 1809. Seurueeseen kuuluivat ulkoministeri Gortšakov, sotaministeri Miljutin ja meriministeri Krabbe. Helsingissä järjestettiin noin 20 000 sotilaan näyttävä sotilasparaati.[317]

Valtiopäivien junailun ohella toinen Rokassowskin periaatteellisesti merkittävä saavutus oli fennomaaneja edustavan J.W. Snellmanin tukeminen ja nostaminen senaattiin. Snellman oli jo aiemmin saanut yhteyden Bergiin ja myös hyväksynnän ministerivaltiosihteeri Armfeltin ja erityisesti ministerivaltiosihteeri Stjernvall-Walleenin silmissä.[318] Snellman nimitys finanssipäälliköksi 1863 osoittaa, että Venäjä otti huomioon muotoutumassa olleen kansalaismielipiteen.[319] Se, että hallitsijan lähimmät neuvonantajat saivat entistä paremman yhteyden Suomen eri yhteiskuntaryhmiin ja pitivät yhteyttä erilaista ajattelua edustaviin piireihin lisäsi hallitsijan valtiojohtamisen onnistumisen mahdollisuuksia. Snellman oli erinomainen esimerkki tällaisesta keisarin läheisimpien Suomea käsittelevien neuvonantajien neuvonantajasta. Hän kuului neuvonantajien kolmannelle vaikutusvaltaiselle kehälle. Palaan tähän neuvonantajien kehäjärjestelmään viimeisessä luvussa.

Valtiopäivien kokoontuminen on Suomen hallitsemisen ja valtiolliselle kehityksen ja myös keisarikunnan valtiojohtamisen merkkipaalu. Aleksanteri II ilmaisi tällä toimenpiteellään halukkuutensa perustuslaillisiin uudistuksiin myös keisarikunnassa. Toimenpide on verrannollinen Aleksanteri I:n toteuttamaan Suomen valtion perustamiseen. Vuosina 1809–63 Suomea oli hallinnut virkakoneisto ilman parlamentaarista valvontaa. Valtiopäivät vahvistivat Suomen asemaa valtiona. Suomen tärkeistä sisäisistä asioista tultaisiin päättämään tämän jälkeen valtiopäivillä. Valtiopäivät vahvistivat suomalaisten tietoisuutta, että Suomi oli valtio Venäjän keisarikunnassa. Säännöllisesti kokoontuvat valtiopäivät loivat edellytykset Suomeen julkisen mielipiteen syntymiselle.

Säännöllisesti kokoontuvat valtiopäivät sitoivat Suomen tuolloin käynnissä olleeseen eurooppalaiseen liberalistiseen kehitykseen. Toisaalta, kun Venäjä ei luopunut autokratiasta,

valtiopäivätoiminnan käynnistäminen kasvatti Suomen ja keisarikunnan perustuslaillista kuilua. Euroopassa oli 1800-luvulla siirrytty pienin askelin kohti parlamentarismia ja ryhdytty uudistamaan parlamentteja kohti kaksikamarijärjestelmää. Tätä ja Suomen historian pitkää taustaa vasten säätyjen kokoontuminen ei ollut erityisen radikaali toimenpide. Se oli radikaali Venäjän keisarikunnassa, jossa ei ollut edustuslaitosta.

Valtiopäivät käsittelivät ja hyväksyivät vuonna 1869 uuden valtiopäiväjärjestyksen. Se jäi edelleen vanhakantaiseksi eikä se supistanut keisarin valtaa, mutta uusi valtiopäiväjärjestys teki valtiopäivistä Suomen kansan edustajan. Valtiopäivät puhuivat kansan nimissä. Klinge tiivistää muutoksen seuraavasti: ”Näin astui Suomen kansa *kansakuntana* perustuslakien käsitemaailmaan.”[320]

Keisarin Suomelle suoma positiivinen erityiskohtelu herätti tyytymättömyyttä joissakin Pietarin poliittisissa piireissä. Arvostelu johti Moskovskija Vedomostissa kirjoittava Katkov. Hänen arvostelunsa kohdistui ei-venäläisten erityisasemaan keisarikunnan reuna-alueilla. Hänen mukaansa Suomen tapaus on oivallinen esimerkki keisarikuntaa hajottavasta federalismista. Venäläiseen julkisuuteen syntyi niin sanottu ”Suomen kysymys”. Aleksanteri II ei tälle kritiikille pannut painoa, vaikka samansuuntaisia ajatuksia oli myös ulkoasiainministeriössä.[321]

Se, että keisari oli vaihtanut kenraalikuvernööri Bergin Rokassowskiin nimenomaan valtiopäiväkysymyksen yhteydessä, osoittaa keisarin käyttäneen ministerivaltiosihteeri Armfeltia läheisimpänä Suomen asioiden neuvonantajanaan.[322] Kun keisari sai vihiä Armfeltilta, jonka hän oli valtaan tultuaan nostanut kreiviksi, että Suomessa arvostellaan kenraalikuvernööri Bergiä, keisarille ei ollut tuottanut vaikeuksia etsiä hänen sijalleen sopivampi henkilö.

Armfeltin seuraajaksi keisari nimitti 1876 aiempien nimityskäytäntöjen mukaisesti ministerivaltiosihteerin apulaisen Emil Stjernvall-Walleenin, joka oli toiminut tässä tehtävässä jo vuodesta 1854 lähtien. Hän oli nimityshetkellä jo 70-vuotias. Hän oli toiminut ministerivaltiosihteerin virastossa jo 1830-luvun lopulla ja ministerivaltiosihteerin apulaisena vuodesta 1857 alkaen. Tämä ei ollut kuitenkaan Venäjän itsevaltaisessa hovikeskeisessä järjestelmässä riittävä nimitysperuste. Oleellisinta oli se, että hän kuului hovin suosikkiverkostoihin, joihin hän pääsi sisarensa Aurora Karamzin kautta.

Aurora Stjernvallin avioliitto 1836 upporikkaan hovijahtimestari Paul Demidovin kanssa edisti koko perheen menestystä. Stjernvall-Walleen loi sisarensa kautta suhteet valtakunnan korkeimpaan ylimystöön, muun muassa opetusministeri M. Muhanoviin ja keisarin keskeiseen valtiollisen johtamisen neuvonantajaan, ulkoministeri Gortšakoviin, joka oli tukenut 1863 Suomen valtiopäivien koolle kutsumista, vaikka olikin Puolan kapinan kukistamisen kannattaja. Hän katsoi, että Venäjä saa hyvää mainetta liberaalissa Euroopassa kutsumalla Suomessa koolle valtiopäivät. Stjernvall-Walleen tapasi Pietarin eliittiä päivittäin. Lisäksi hänen uraansa edesauttoi se, että hänen isänsä Carl Johan Stjernvall oli kuulunut vuonna 1810 Pietariin matkustaneeseen upseerilähetystöön, joka oli eronnut Ruotsin armeijasta ja vannonut uskollisuudenvalan Aleksanteri I:lle heti ensimmäisten joukossa.[323] Ministerivaltiosihteeri kuului Alexander Armfeltin ja Casimir von Kothenin tavoin suoraan

alenevaan polveen niistä suuriruhtinaskunnan alun kustavilaisista, jotka pääsivät lähelle hallitsijahuonetta Suomen hallitsemisen kysymyksissä. Kuuluminen luotettavaan ylhäiseen sukuun oli edelleen 1800-luvun lopulla tärkeä neuvonantajien valintakriteeri. Kaikki keisarit suosivat aina vallankumoukseen saakka ylhäistä aatelia.

Kolmantena tärkeänä perusteena Stjernvall-Walleenin nimitykselle oli hänen läheinen yhteytensä itseensä keisariin. Suhde oli syntynyt jo silloin kun Aleksanteri oli vielä suuriruhtinas ja toimi Helsingin yliopiston kanslerina. Stjernvall-Walleen oli toiminut yliopiston kanslerin sihteerinä 1844–1855. Tällöin hän oli luonut säännöllisen yhteyden suuriruhtinaan kanssa ja he oppivat tuntemaan toisensa.

Jussila kutsuukin Aleksanteri II aikaa Suomessa Alexander Armfeltin ja hänen seuraajansa Emil Stjernwall-Walleenin ajaksi.[324] Luonnehdinta perustuu ministerivaltiosihteereiden läheiseen yhteyteen keisarin kanssa. He molemmat toimivat keisarin Suomen asiantuntijoina ja pitkäaikaisina neuvonantajina. Armfelt[325] toimi valtiosihteerinä poikkeuksellisen pitkään, vuodesta 1842 vuoteen 1876 saakka. Hyvä sukutausta, keisarikunnan valtiollisen johtamisen intressien ymmärtäminen, pitkä virkaura ja pätevyys takasivat hänelle suuren vaikutusvallan hallitsijan neuvonantajana.

Jussilan tulkinta Aleksanteri II valtakaudesta Armfeltin ja Stjernvall-Walleenin aikana saa lisävahvistusta Rokassowskinkin lyhyestä kaudesta (1861–66) kenraalikuvernöörin virassa. Ministerivaltiosihteeri kuiskutteli keisarin korvaan suomalaisten tyytymättömyyttä kenraalikuvernööriä kohtaan. Bergistä poiketen Rokassowski oli joutunut epäsuosioon myös Pietarin venäläisissä piireissä. Häntä syytettiin liiasta pehmeydestä suomalaisia kohtaan, vaikka Pietarissa ei tiedetty, että hän oli onnistunut kaatamaan suomalaisille tärkeän keskushallinnon ja senaatin uudistukset. Kun keisari sai tyytymättömyyden viestejä Rokassowskia kohtaan sekä suomalaisilta että Puolan kapinan herättämän isovenäläisen kansallistunteen sisäistäneeltä Pietarin eliitiltä, keisari katsoi viisaimmaksi myöntää hänelle ero. Rokassowskin seuraajaksi keisari nimitti läheisen ystävänsä kenraali Nikolai Vladimirovitš Adlerbergin. Hän toimi virassa keisarin toimikauden loppuun saakka 1866–81.[326]

Adlerbergin nimitys osoittaa vanhojen lojaalisuutta ja tuttavuutta kunnioittavien nimitysperusteiden elinvoimaista edelleen 1870-luvulla. Adlerbergin nimityksen hetkellä hänen isänsä kreivi Eduard Ferdinand Woldemar Adlerberg oli keisarin hoviministeri. Kun hän erosi 1872, keisari nimitti hänen seuraajakseen hänen toisen poikansa, Alexander Adlerbergin. Perhe kuului Romanovien hallitsijahuonetta lähinnä olevaan sisäpiiriin ja Aleksanteri II:n lähimpien neuvonantajien piiriin. Nikolain isoäiti Julija Fjodorovna oli toiminut aatelisneitojen sisäoppilaitoksen johtajattarena ja oli Nikolai I:n äidin, keisarinna Maria Feodorovnan uskottu. Nikolai Adlerbergin isä Vladimir Fjodorovitsh oli ollut Nikolai I:n läheinen ystävä, mitä kuvaa se, että hän toimi keisarillisena hoviministerinä vuosina 1850–72. Aleksanteri II oli ystävystynyt jo nuorena molempien veljesten kanssa. Nikolai Adlerberg toimi monien aiempien kenraalikuvernöörien tavoin Nikolai I:n sivusadjutanttina.[327]

Sotilasuransa aikana Adlerberg oli toiminut sotilaallisissa tehtävissä Kaukasuksella ja Unkarissa 1848 sekä Simferopolin sotilaskuvernöörinä. Adlerbergin tapaisen hoviin tiukasti kiin-

nittyneen henkilön nimitys Suomen kenraalikuvernööriksi merkitsi Schweitzerin mukaan sitä, että Suomen asiat kuuluivat keisarille lähes henkilökohtaisesti. Seuraava askel ”olisi ollut vain varakuninkaan nimittäminen keisarillisen perheen piiristä”.[328] Hallitsija halusi saada tiedot Suomen asioista todella ehdottoman luotetulta ja lojaalilta avustajalta, jonka motiiveja hänen ei tarvinnut epäillä. Keisari tiesi, että ministerivaltiosihteerillä ei riittänyt enää rohkeutta arvostella Adlerbergia, sillä hän toimi keisarin läheisenä luottomiehenä.

Adlerberg oli myös suomalaisten kannalta erinomainen kenraalikuvernööri.[329] Hän tuki monia suomalaisia liberaalisessa hengessä esitettyjä uudistuksia, mutta keisarin murhayrityksen jälkeen hän alkoi tukea keisarikunnan yhteistä konservatiivista koulupolitiikkaa. Sen tavoitteena oli saada koululaitos palvelemaan yhteiskunnallisen kuuliaisuuspolitiikan ylläpitämistä. Vaikka Adlerberg ei toteuttanut ankaraa keisarikunnan hallinnollista yhtenäistämispolitiikkaa, hän ajoi Suomen integraatiota keisarikuntaan pehmein keinoin tukemalla venäläistä kulttuuria Suomessa. Adlerbergin suostuttelevan linjan mukaista oli edistää Suomen itsehallintoa ”ilman suomalaisten omaa nationalismia”, kuten Jussila asian ilmaisee.[330] Se, että ministerivaltiosihteerin virastossa ei protestoitu tätä vastaan johtui vanhan perinteisen byrokraattis-konservatiivisen politiikan elinvoimasta Pietarin suomalaisen eliitin keskuudessa.[331] Adlerberg jäi monin tavoin sivuraiteille kovan luokan valtiojohtamisen kysymyksistä vuoden 1872 jälkeen, jolloin hän sai sydänkohtauksen. Hän ei siitä koskaan toipunut kunnolla. Hän piti kuitenkin jatkuvasti yhteyttä keisariin tapaamisten avulla ja kirjeiden muodossa. Keisari ei tehnyt mitään merkittäviä Suomea koskevia päätöksiään kuulematta asiassa Adlerbergia. [332]

Suomen asemaa keisarikunnan valtiollisen johtamisen järjestelmässä oli otettava kantaa Aleksanteri II:n aikana sotalaitoksen järjestämisen yhteydessä, kun Venäjällä uudistettiin sotalaitosta Krimin sodan jälkeen. Sotaministeri D. Miljutin laati kunnianhimoiset suunnitelmat armeijan ja asevelvollisuusjärjestelmän uudistamiseksi. Ne koskivat myös Suomea. Kun valtiopäivät alkoivat kokoontua säännöllisesti, myös ne halusivat osallistua Suomen sotaväen järjestelyyn. Tässä yhteydessä oli otettava kantaa Suomen armeijan asemaan ja rooliin osana keisarikunnan puolustusvoimia. Koko armeijan uudistus valmisteltiin Venäjän sotaministeriössä, mutta Suomen osalta valmisteluun osallistuivat myös keisarin neuvonantajat Suomen asioissa, erityisesti kenraalikuvernööri. Ratkaistavia asioita oli monia, mutta keskeisimpiä Suomen kannalta oli seuraava kysymys: tulisiko Suomen armeijan puolustaa valtaistuinta ja Suomea vai pelkästään Suomea. Adlerberg asettui tässä tapauksessa ponnekkaasti sotaministeri Miljutinin ajamaa linjaa vastaan ja tietenkin sai tällöin keisarikunnan sotilaallisen eliitin vihat päälleen. Adlerberg onnistui korjaamaan esitystä suomalaisten halumaan suuntaan. Lopullisessa 1878 hyväksytyssä asevelvollisuuslaissa muotoilu kuului näin: puolustaa ”valtaistuinta ja isänmaata”. Suomalaiset tulkitsivat isänmaan tarkoittavan Suomea ja venäläiset tulkitsivat sen tarkoittavan keisarikuntaa. Kiista oli teoreettinen, sillä keisari saattoi määrätä suomalaisia Suomen rajojen ulkopuolelle.[333]

Asevelvollisuuslaki osoitti Jussilan mukaan kenraalikuvernöörin vahvan aseman kahden tulen välissä: tulkitsiko hän asevelvollisuusjärjestelmää Suomen sotaväen ylipäällikkönä kenraalikuvernöörin ominaisuudessa vai Suomen sotilaspiirin päällikön ominaisuudessa.

Keisarin lopullisessa ratkaisussa Suomen sotaväki irrotettiin keisarikunnan sotilaspiiriorganisaatiosta kenraalikuvernöörin alaiseksi: ”Kenraalikuvernööri, joka myös komentaa niitä venäläisiä joukkoja, joita voi olla sijoitettuna Suomeen, on Suomen sotaväen päällikkö.”[334] Sotaministeri Miljutin ei tähän ollut tyytyväinen, mutta kun keisari sen hyväksyi, Miljutin tyytyi tähän.

Aleksanteri III

Aleksanteri III Venäjän hallitsijana

Aleksanteri II:n vanhin poika, Nikolai Aleksandrovitš, jota oli kasvatettu hallitsijaksi, kuoli 1865. Tämä oli kova isku hallitsijahuoneelle. Häneen oli asetettu suuret toiveet Aleksanteri II:n seuraajana.[335] Äkillisen kuoleman jälkeen uudeksi hallitsija ryhdyttiin kouluttamaan tuolloin noin 20-vuotiasta suuriruhtinas Aleksandr Aleksandrovitšia. Hänen koulutuksestaan vastasi kenraali Grigory G. Danilovitš yhdessä kenraali Boris Perovskin kanssa. Suuriruhtinaan koulutus oli siihen saakka lyöty laimin. Hänelle oli annettu vain tavanomainen sotilaskasvatus. Häntä ei pidetty erityisen lahjakkaana eikä keisariksi riittävän sivistyneenä. Aleksanterille itselleen jäi ”inhottavat muistot” koulutuksesta. Häntä kuvattiin ajattelultaan yksioikoiseksi ja ahdasmieliseksi, mutta velvollisuudentuntoiseksi ja sotilaalliseksi. Suuriruhtinas arvosteli isänsä vapaamielistä politiikkaa. Tämä oli ymmärrettävää ehkä myös siitä syystä, että keisari oli pitänyt etäisyyttä poikaansa eikä kouluttanut häntä hallitsijaksi.[336]

Isänsä uudistusten arvostelussa perintöruhtinasta tukivat hänen opettajansa, Moskovan yliopiston professori Konstantin Pobedonostsev, joka opetti Anitškovin palatsissa hovista erillään asuneelle suuriruhtinaalle oikeustieteitä ja valtio-oppia. Pobedonostsev nimitettiin 1880 Venäjän ortodoksisen kirkon Pyhän Synodin prokuraattoriksi. Hän oli valtakunnan johtavia konservatiiveja. Hän arvosteli parlamentarismia ja kansalaisvapauksia ja korosti patriarkaalisen perheen merkitystä. Pobedonostsevin mukaan edustukselliset instituutiot ja perustuslaillinen ajattelu ovat sopimattomia Venäjälle. Niillä ei ole siellä mitään historiallista pohjaa. Hän katsoi, että pyhän Venäjänmaan hallitsemista luonnehtii oikeauskoisuus ja autokratia, ja että keisari ja valtion intressit toimivat oikeuden lähteenä ja että lait syntyvät keisarin tahdonilmauksena. Hallitsija oli kaikessa virkatoiminnassaan vastuullinen ainoastaan Jumalalle. Venäjän valtiorakennelman aatteellisen perustan muodosti kansan osoittama luottamus hallitsijaa kohtaan ja kansan luottamus samaistui Jumala-uskoon.[337] Pobedonostsev vaikutti omalta osaltaan siihen, että keisarina Aleksanteri III korosti venäläisyyttä ja sen erityisyyttä muuhun Eurooppaan nähden ja vei häntä panslavistisen ajattelun lähteille, erityisesti Katkovin maailmankatsomukseen. Lisäksi Pobedonostsev opetti Aleksanterille vahvan ortodoksisen uskonnollisen vakaumuksen merkitystä.[338]

Historiaa *tserevitšille* opetti Sergei Solovjem. Hän oli suuriruhtinaan johtava tutori.[339] Aleksanteri II tunsi poikansa taipumuksen konservatiiviseen ajattelutapaan, mistä syystä keisari ei päästänyt häntä valtiollisiin toimiin ja piti hänet eristyksissä valtiollisesta vallankäytöstä.[340] *Tserevitšia* kasvatettiin hovin suljetussa ilmapiirissä. Hän eli eristetymmin Venäjästä ja venäläisestä yhteiskunnasta kuin edeltäjänsä. Suuriruhtinaan eristäminen hoviin johtui terrorismin pelosta ja hovin kasvaneista turvallisuusvaatimuksista.[341]

Vaikka Aleksanteri III ei osallistunut valtiollisiin tehtäviin, hän toimi Turkin sodassa ylipäällikkönä 1878 sodan alkuvaiheessa. Tällöin hän joutui vastuullisiin tehtäviin ja tutustui läheisesti komentajiin, joita hän keisariksi tultuaan nimitti läheisiksi avustajikseen.

Aleksanteri III ilmensi C. G. Mannerheimin mukaan jo kookkaalla vartalollaan ja ”tavattomalla ruumiinvoimallaan” valtakuntaa, joka tuolloin oli mahtavuudeltaan muiden suurvaltojen yläpuolella. Mannerheimin mukaan ”hän oli kuin luotu yksinvaltiaaksi, joka ohjasi jättiläisvaltakuntaansa sallimatta kenenkään vaikuttaa itseensä. ... Muukalaisen oli vaikea täysin tajuta, kuinka suuressa määrin hän oli ehdoton keskipiste, jonka ulkopuolella ei tuntunut olevan kerrassaan mitään.”[342] Jo Aleksanterin ulkoinen olemus viittasi valtiomieheen. Hänellä oli taitoa luoda itsestään uskottava kuva vahvana hallitsijana ja valtiomiehenä. Vernadsky sanoo, että hän oli synnynnäinen keisari. [343]

Aleksanteri III:lla oli Nikolai I tavoin vahva velvollisuuden tunne, itsekuri ja järkkymättömyys. Hän oli nuhteeton, vakaasti uskonnollinen ja syvästi kiintynyt kreikkalaiskatoliseen uskontoon. Hän ei muuttanut helposti mielipiteitään, vaikka kuuntelikin vasta-argumentteja. Tämän on arvioitu johtuneen hänen luontaisesta epävarmuudestaan. Keisari käsitteli ihmisiä tietyn etäisyyden päästä eikä päästänyt heitä lähelleen. Tästä johtuen hän suosi kirjallista vuorovaikutusta ja yhteydenpitoa. Toimintatapa vahvisti Aleksanterin käsitystä itsevaltiaan roolista. Siinä yhdistyivät Nikolai I:n merkittävän opetusministerin, kreivi Uvarovin tunnettu kolminaisuus eli ortodoksia, autokratia ja nationalismi.[344] Tämän mukaisesti Aleksanteri katsoi omistavansa Venäjän ja käsitteli usein virkamiehiään tylysti.

Kylmän persoonallisuuden kehityksen yhtenä lähteenä lienee ollut Aleksanteri II:n muodollinen ja ulkokohtainen suhde poikaansa ja omaan perheeseensä. Isän arvovaltaa vähensi Aleksanteri III:n silmissä hänen uudistustavoitteidensa epäonnistuminen. Mitä pidemmälle Aleksanteri II:n hallituskausi oli jatkunut, sitä ilmeisemmäksi epäonnistuminen kävi. Kun Aleksanteri II ei ollut puuttunut autokratiaan, perustuslailliset uudistuksetkin olivat jääneet pelkäksi puheeksi ja petetyiksi lupauksiksi.[345]

Aleksanteri II:n murha pitkään jatkuneen terrorismin seurauksena jätti pitkän varjon Aleksanteri III:n koko hallituskaudelle. Ensimmäisinä hallitsijatoiminaan Aleksanteri III päätti maaliskuussa 1881 jättää julkaisematta isänsä periaatteessa hyväksymät perustuslailliset uudistukset. Niiden suunnittelija Mihail Loris-Melikov erosi virastaan. Samoin menettelivät sotaministeri Dimitri Miljutin ja suuriruhtinas Konstantin sekä valtiovarainministeri Alexander Abaza. Heidän seuraajikseen keisari nimitti konservatiiveja: sisäasiainministeriksi nousi taantumuksellisena opetusministerinä Aleksanteri II aikana toiminut Dimitri Tolstoin ja opetusministeriksi vanhoillinen Ivan Delianovin, joka 1880-luvun lopulla sääti lain, jol-

la alempiin säätyihin kuuluvilta estettiin pääsy lukioihin.[346] Valtiovarainministeriksi keisari nimitti professori Nikolai Bungen, joka jatkoi valtiovarainministeri Reuternin käynnistämiä talouden uudistusohjelmia. Monista tärkeistä uudistuksistaan huolimatta hän kannatti protektionistista politiikkaa. Sotaministeriksi keisari nimitti kenraali Pjotr Vannovskin, jonka keisari oli oppinut tuntemaan Turkin sodassa 1877. Sotaministerinä hän toimi aina vuoteen 1898 saakka. Hänen tehtävänsä oli Miljutinin käynnistämän armeijan uudistuksen loppuun saattaminen.

Heti ensi töikseen keisarina Aleksanteri III julkaisi huhtikuussa (29.4) manifestin autokratian suojelemiseksi, jota pidetään aidosti reaktiivisena päätöksenä.[347] Sen tavoitteena oli murskata itsevaltiuden vastustus. Elokuussa 1881 annettiin kolmeksi vuodeksi tarkoitetut suojelutilaa koskevat säädökset, jotka antoivat viranomaisille poikkeusvaltuudet yleisen järjestyksen turvaamiseksi. Ne oli tarkoitettu alun perin terroristista Kansan tahto-järjestöä vastaan. Säädöksissä erotettiin *vahvistettu suojelutila* ja *erityinen tai ylimääräinen suojelutila*. Edellä mainittuja saattoi käyttää kuvernöörit.

Jälkimmäisten käyttämisestä päätti ministerikomitea. Suojelutilaan julistetuille alueille nimitettiin erityinen komentaja, jolla oli valta kumota kansalaisoikeuksia, suorittaa omaisuuden pakko-ottoja, siirtää asioita sotilaallisten tuomioistuinten ratkaistavaksi, kuulustella ja pidättää ihmisiä, karkottaa heidät sekä määrätä heitä pakkotyöhön. Virkamiehiä voitiin siirtää tehtävistä toiseen ja sulkea opetuslaitoksia.[348] Nämä toimet ja monet säädökset, erityisesti poikkeustila-asetukset ja poliisihallinnon vahvistamistoimet käynnistivät kehityksen kohti poliisivaltiota. Suojelutilasäädökset olivat voimassa aina vallankumoukseen saakka.[349]

Vuonna 1883 keisari perusti Venäjälle poliisiministeriön. Muodollisesti se oli sisäministeriön osasto. Se harjoitti normaalien poliisitehtävien ohella myös poliittista valvontaa ja johti kumouksellisen toiminnan vastustusta Venäjällä. Sen paikallistasolle ulottunut santarmisto ja siitä eriytyneet muut salaiset yksiköt irrotettiin kuvernöörien ja kenraalikuvernöörien alaisuudesta ja tehtiin valtioksi valtiossa. Tässä yhteydessä lakkautettiin Keisarillisen kanslian III osasto. Se sulautettiin uuteen poliisiosastoon. Uudistuksen tavoitteena oli keskittää vallankumouksellisten vastaisen taistelun johto. Santarmisto, joka oli toiminut III osaston toimeenpanoyksikkönä, alistettiin poliisiministeriölle. Sen kolmannesta osastosta (ohrannoe otdelnie) tuli pahamaineinen salainen poliisi, ”Ohrana”. Poliisiviranomaiset vapautettiin kaikesta oikeudellisesta valvonnasta ja vastuusta. Sotilaiden ohella salaisen poliisin virkamiehet toimivat keisarin läheisinä virkamiesneuvonantajina.[350]

Aleksanteri III kannatti julkisuudessa esiintyvää venäläiskansallista, panslavistista käsitystä. Hänen politiikkansa kulmakivinä olivat 1830-luvulta lähtien tärkeiksi venäläisiksi instituutioiksi nostetut autokratia, ortodoksia ja venäläinen kansallisuus. Aleksanteri tuki myös vaatimuksia nopeuttaa Venäjän vapauttamista ulkomaisista vaikutteista. Tavoitteena oli luoda etnisesti ja uskonnollisesti yhtenäinen Venäjän kansa venäläisyyden pohjalta ja korostaa Venäjän ihmisiä ja Venäjän vahvuutta. Aleksanteri III on ensimmäinen keisari, joka ajoi panslavistista politiikkaa. Tavoitteiden saavuttamiseksi venäläisyydestä poikkeavia piirteitä ryhdyttiin kitkemään pois. Juutalaiset joutuivat ensimmäiseksi tämän ahdistavan politiikan

kohteeksi heti Aleksanteri II murhan jälkeen ja uudestaan 1892. Heitä karkotettiin Moskovasta ja Pietarista. Juutalaisiin kohdistuvat pogromit oli alun perin tarkoitettu tilapäisiksi, mutta ne olivat voimassa 30 vuotta. Ne rajoittivat juutalaisten toimintaa Venäjällä. Näiden ja monien muiden vastaavien säädösten ja poikkeustila-asetusten toimeenpano edellytti poliisihallinnon vahvistamista.[351]

Vahvoista panslavistisista ja slavofiilisista paineista huolimatta Aleksanteri III:n ulkopolitiikka oli Euroopan suuntaan varovaista, vaikkakin konservatiivista. Aleksanteri otti ulkoasiainministerikseen Gortšakovin jälkeen 1882 lähes tuntemattomuudesta tavallisesta taustasta olevan Nikolai von Giersin, jonka Gortšakov oli halunnut apulaisekseen muutama vuotta aiemmin. Giers oli luonut uransa ulkoasiainhallinnossa. Keisari halusi ulkoasiainministeriksi miehen, joka ei ryhtynyt mihinkään omapäisiin hankkeisiin ja joka ei olisi yhtä varovainen kuin hän itse. Giers oli sellainen henkilö. Hän oli keisarin lojaali avustaja, toimi valppaasti ja aktiivisesti sekä oli viisas. Häneltä puuttui Gortšakovin laaja-alainen ymmärrys.[352] Ulkoministeri, joka toimi ennakoitavalla tavalla ja toteutti keisarin tahtoa sitä kyseenalaistamatta, vapautti keisarin käytännön diplomatian murheista. Hänelle jäi aikaa valtiojohtamiseen, mutta hän saattoi puuttua niin halutessaan myös diplomatian yksityiskohtiin. Giers toimi ulkoasiainministerinä Aleksanteri III:n koko valtakauden ajan vuoteen 1894. Hän tuki keisaria hänen Ranskaan suuntautuvassa politiikassaan.[353] Ranska oli noussut Venäjän tärkeäksi kumppaniksi, sillä Venäjän lainahanat olivat sulkeutuneet Saksasta, mutta Ranskasta ne olivat auki. Valtiovarainministeri Witte, joka vastasi keisarikunnan talouspolitiikasta, ajoi voimakkaasti Venäjän teollistumista ja siinä tarvittavia ulkomaisia luottoja.

Aleksanteri III jatkoi edeltäjiensä toteuttamaa keisarikunnan laajentamispolitiikkaa idässä ja pyrki välttämään sotia eurooppalaisten suurvaltojen kanssa. Aleksanteri III liitti keisarikuntaan Mervin 1885 Keski-Aasiassa ja Panjdehin Afganistanin ja Turkestanin rajalla.[354] Hän käynnisti 6 000 kilometriä pitkän Siperian radan rakentamisen 1887. Radan rakentamisen tavoitteena ei ollut pelkästään palvella Siperian luonnonvarojen taloudellista hyödyntämistä vaan Keski- ja Itä-Aasian asuttamista venäläisillä ja myös muita ulkopoliittisia tavoitteita.[355]

Aleksanteri III ei osoittanut mitään alueellisia laajenemispyrkimyksiä lännen suuntaan. Venäjän valtiollinen johto joutui edelleen Aleksanteri III:n aikana sulattelemaan Krimin sodan kirvelevän tappion muistoja. Sota oli muistuttanut Venäjän haavoittuvuudesta. Toinen Venäjän ulkopoliittista johtoa havahduttava seikka Aleksanteri III:n aikana oli Saksan ja Ranskan vuosina 1870–71 käymä sota ja sen päättyminen Saksan murskaavaan voittoon. Keisarin ja hänen valtiojohtamisen neuvonantajiensa oli pohdittava eurooppalaisen suurpolitiikan asetelmia perustuksiaan myöten. Valtiojohto tiedosti, että Venäjällä ei ollut taloudellisia edellytyksiä harjoittaa ekspansiivista politiikkaa lännen suuntaan. Taloudelliselta voimaltaan kasvava Saksa pakotti Venäjän varovaisuuteen. Kun Preussi oli avustanut Venäjää Puolan kapinan kukistamisessa, Venäjä oli luvannut tukea Preussia sen ongelmissa, mistä syystä Venäjä oli hampaaton Saksan käynnistäessä sodan Ranskaa vastaan ja myös sotiessaan Tanskan kanssa. Jo jonkin aikaa oli ollut nähtävissä, että Saksa oli sisäisen yhdentymisen seurauksena nousemassa Bismarckin johdolla Venäjän rinnalle ja uhkaksi.

Venäjä oli pinta-alaltaan suuri, mutta ei sittenkään niin voimakas kuin olisi voinut ja olisi halunnut olla.

Saksan ja Ranskan sota oli osoittanut Saksan kansleri Otto von Bismarckin taitavaksi Euroopan suurvaltapoliittisten asetelmien rakentajaksi. Balkanin sodan jälkeen Saksan johdolla junailtu ns. kolmen keisarin kongressi nöyryytti Venäjää. Kongressissa Venäjä, Itävalta ja Saksa solmivat puolustusliiton, joka oli voimassa vuosina 1873–78 ja uudelleen 1881–87. Se nöyryytti Venäjää. Venäjä joutui luopumaan varsin suurista Balkanin sodan päätteeksi solmitussa rauhassa sovituista alueellisista eduista. Liitto osoitti Venäjän johdolle, että se menettää otettaan Saksalle, joka liittoutumalla Itävallan kanssa, oli jo noussut Euroopan johtavaksi suurvallaksi. Erityisesti Venäjää huolestutti Saksan tuki Itävallalle, jonka kanssa Venäjä oli joutunut pahoihin ristiriitoihin Balkanilla siellä voimakkaasti kasvaneen panslavistisen uhon takia. Venäjä ei päässyt eroon Balkanin slaavien ja ortodoksien suojelusta.

Venäjän ulkopoliittinen johto alkoi 1870-luvun lopulla kääntyä Saksan suunnasta kohti Ranskaa. Muutoksen arkkitehtina ei toiminut vain ulkoministeri Giers eivätkä ulkoasiainhallinnon virkamiehet vaan talouden pakottamat realiteetit. Siirtyminen Ranskan suuntaan eteni muutamin askelin. Linjamuutos käynnistyi kun Kolmen keisarin liitto hajosi. Kolmiliiton kaaduttua Venäjä solmi heti 1887 vielä Saksan kanssa salaisen ns. jälleenvakuutussopimuksen, jossa sopijaosapuolet lupasivat olla puuttumatta sellaiseen konfliktiin, johon jompikumpi osapuolista joutuu. Bismarckin jouduttua eroamaan 1890 jälleenvakuutussopimus raukesi. Venäjä olisi ollut valmis jatkamaan sitä. Saksan liiton murtuminen sulki lainahanat Saksasta, mistä syystä Venäjän oli käännyttävä Ranskan suuntaan. Venäjä ja Ranska alkoivat tunnustella diplomaattista lähentymistä ja solmivat alustavan liiton 1891 ja täydensivät sitä salaisella sotilaallisella sopimuksella 1893. Lopullisesti sopimus allekirjoitettiin 1894. Se muodostui yhdeksi keskeiseksi ensimmäisen maailmansodan taustalla olleista liittoutumista, jossa vastakkain tulivat sittemmin olemaan toisaalta akselivallat ja toisaalta Ranskan, Britannian ja Venäjän muodostama kolmoisliitto. [356]

Vaikka Aleksanteri III ei osoittanut mitään laajenemispyrkimyksiä lännen suuntaan, hän piti kiinni kahden edeltäjänsä aloittamasta venäläistämispolitiikasta. Politiikka yhdistetään usein Aleksanteri III:een, mutta Wortmanin mukaan hän ainoastaan jatkoi kahden edeltäjänsä käynnistämää politiikkaa, mutta aiempaa ankarammassa muodossa alistaen reuna-alueet keisarikunnan yhtenäisesti määritettyyn ideologiaan, venäläisyyteen, ortodoksiaan ja autokratiaan.[357]

Aleksanteri III tulkitsi suurvaltakehityksen edellyttävän valtakunnan yhtenäistämis- ja venäläistämispolitiikan syventämistä keisarikunnan ei-venäläisillä alueilla. Politiikkaa toteutettiin 1880-luvun puolivälistä alkaen erityisesti Ukrainassa, Puolassa ja Baltiassa, 1890-luvun puolivälistä alkaen Suomessa, Armeniassa ja Kazanissa. Se kohdistui 1880-luvulta alkaen juutalaisiin eri puolilla Venäjää ja Krimin tataareihin sekä jossain määrin myös Kaukasuksen eri väestöryhmiin. Pobedonostsev tuki kaikkia näitä toimenpiteitä. Erityisen merkittävää oli hänen tukensa juutalaisiin kohdistuvissa vainoissa. Venäläistämispolitiikkaa tuettiin hallinnollisen yhtenäistämisen avulla.

Erilliset käskynhaltijoiden hallitsemat yksiköt lakkautettiin. Puola oli joutunut osaksi Venäjän hallintojärjestelmää jo 1860-luvulla, 1876 lakkautettiin Baltian kenraalikuvernementti ja 1881 Kaukasian käskynhaltijakunta. Puolan ja Balkanin suunnalla toimintaa ohjasi kilpailu Saksan kansa alueen etupiireistä ja vaikutusvallasta alueella.[358] Tämän kehityksen seurauksena alueellisella pohjalla keisarin neuvonantajina toimivat henkilöt menettivät asemansa keisarikunnan ministeriöille. Käytännössä tämä tarkoitti muiden kuin venäläisten neuvonantajien aseman heikkenemistä. Keisarin neuvonantajat alkoivat olla yhä enemmän venäläisiä.[359]

Harjoitettu politiikka toi konflikteja ja lisäsi jännitteitä valtakunnan sisälle, sillä 1800-luvun kansainvälisen järjestelmän kehittyminen suurvaltakeskeiseen suuntaan oli vastoin samaan aikaan voimistuvaa kansallistietoisuuden kehitystä. Puolan kapinan kukistaminen 1860-luvulla ja Ukrainan kansallisen kulttuurin vahvistamispyrkimysten nujertaminen Aleksanteri II vapaamielisen hallituskauden aikana olivat osoittaneet, että kansakunnan muodostus ja kansallisuusaatteen leviäminen aiempaa syvemmälle keisarikunnan eri kansallisuuksia edustavan väestön keskuuteen synnyttävät ratkaisemattomia konflikteja keisarikunnan reuna-alueilla.[360] Pietarin hovi tuntui olevan sokea näkemään tätä.

Kansallistietoisuuden nousu reuna-aleilla oli myrkkyä keisarikunnan johtomiehille, jotka olivat pääsemässä vauhtiin valtakunnan yhtenäistämisessä ja Venäjän kansakunnan muodostamisessa. 1880-luvulla oli Venäjän valtiojohdossa havaittu, että Venäjän suurvalta-aseman säilyttäminen edellyttää talouden modernisointia, yhtenäisyyden lisäämistä ja keisarikunnan yhtenäisyyttä hajottavien reuna-alueiden kytkemistä mukaan keisarikunnan yhteiseen kansojen perheeseen. Tämän tavoitteen toteuttamiseksi keskusjohtoisuutta oli lisättävä, keskushallintoa ja sotalaitosta tehostettava, rakennettava valtakuntaa yhdistävää liikenneverkkoa, kytkettävä koululaitos ja kulttuuri mukaan yhteisyyden palvelukseen ja nopeutettava maan teollistamista.[361] Aleksanteri III oli hyväksynyt valtakunnan poliittisen, kulttuurisen ja hallinnollisen yhtenäisyyden edistämisen omaksi valtiollisen johtamisen linjakseen. 1990-luvulla tämän politiikan tukemiseksi käynnistettiin Kaukoitään suuntautuva taloudellinen ekspansio, jota voidaan kutsua myös taloudelliseksi imperialismiksi.[362] Keisarikunnan yhtenäisyyden tehostaminen oli sen elimellinen osa.

Keisarikunnan koon ja keskusjohtoisuuden kasvun seurauksena Aleksanteri III ei kyennyt johtamaan keisarikuntaa enää samalla tavoin henkilökohtaisesti omien luottomiestensä avulla kuin hänen edeltäjänsä. Aleksanteri III:n oli toimittava virallisten hallinnollisten instituutioiden, ministerineuvoston sekä valtakunnanneuvoston kautta. Tästä huolimatta hän toimi edelleen kuin autokraatti ja linjasi politiikkaa keittiökabinetissaan. Se koostui muutamasta luotetusta ystävästä. Tärkeimmät heistä olivat 1880 Pyhän Synodin prokuraattori Pobedonostsev, jota pidetään Aleksanteri III:n tärkeimpänä harmaana eminenssinä, konservatiivinen sisäasiainministeri D. Tolstoi (1882–92), Moskovan Uutisten toimittaja Katkov ja Graždanin-lehden (Kansalainen) toimittaja ja keisarin nuoruuden ystävä Vladimir Meštšersk.

Pobedonostsevin vaikutus ja yhteys keisariin kattoi ajan Aleksanterin nuoruudesta hänen kuolemaansa saakka 1894, eli yli 30 vuotta. Pobedonostsev ajoi autokratiaa, vastusti vaale-

ja, edustuksellista demokratiaa, vapaata koulutusta, lehdistöä ja sosiaalisia uudistuksia.[363] Katkov ja Meštšersk olivat lehtimiehiä, jotka loivat julkista mielipidettä ja olivat siitä syystä tärkeitä hallitsemisen kannalta. Aleksanteri III osasi käyttää heitä hyväkseen ja erityisesti keisari käytti Graždanin -lehteä omien ajatustensa välityskanavana.[364] Meštšerskillä on sanottu olleen avoimet ovet suuriruhtinaan palatsiin. Hänen vaikutusvaltaansa suuriruhtinaan neuvonantajana kuvaa se, että hänestä käytettiin nimeä aivot.[365]

Kun ministerit tiesivät ketkä olivat vaikutusvaltaisia neuvonantajia, keisarin keittiökabinetin jäseniä, he käyttivät näitä takahuoneen miehiä omien pyrkimystensä ajajina. Niinpä esimerkiksi valtiovarainministeri Witte pyysi kerran Meštšerskiä välittämään viestin keisarille haluamassaan asiassa. Tämä teki työtä käskettyä, mutta keisari vastasi hänelle kiukkuisesti: ”On vähintään absurdia, jos kuvittelette, että toteuttaisin kaikki teidän toiveenne. Myös minulla on omat mielipiteeni, joista tulette kohta vakuuttuneeksi.”[366]

Keisarin keittiökabinetin miehet eivät muodostaneet yhtenäistä ryhmää eivätkä heidän mielipiteensä olleet yhdensuuntaisia, mutta keisarin lähimmän piirin he muodostivat. Näin ollen he eivät pyrkineet luomaan yhtenäistä linjaa ja toimintaohjelmaa, jota he olisivat tarjonneet hallitsijalle.

Aleksanteri III:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

Samalla tavoin kuin kaikki aiemmat keisarit, myös Aleksanteri III halusi turvata omat näkemyksensä Suomen hallitsemisessa. Näin ollen hän asetti Suomen asioiden neuvonantajakseen itselleen ja keisarikunnalle uskolliset miehet. Ensimmäiseksi hän vaihtoi kenraalikuvernöörin. Aleksanteri II:n läheisenä luottomiehenä tunnettu hovimies, voimiltaan heikentynyt Adlerberg sai lähteä heti 1881. Keisari totesi sotaministeri Miljutinille, että Adlerberg kärsii aivojen heikentymisestä.[367] Kommentin taustalla lienee ollut asevelvollisuuslain saama ratkaisu Aleksanteri II:n aikana, jolloin Adlerberg ei ollut Miljutinin mielestä toiminut riittävän tarmokkaasti keisarikunnan intressien puolustajana. Suomen erillinen armeija ei sopinut sotilaiden suunnitelmiin. Miljutin lienee olleen Adlerbergin erottamisten koskevan keisarin päätöksen keskeinen taustavaikuttaja. Adlerbergin tilalle keisari nimitti pääesikunnan päällikön, jalkaväenkenraali kreivi F. M. Heidenin. Hän toimi tehtävässään aina vuoteen 1897 saakka.

Heiden ei ollut pelkästään korkealle armeijan hierarkiassa sijoittuva sotilashenkilö vaan kuului myös oman perheensä ja puolisonsa suvun kautta venäläiseen ylimystöön. Hän sopi siten erinomaisesti keisarin neuvonantajaksi Suomen asioissa. Heiden oli luonut uransa armeijassa toimien muun muassa jo Nikolai I:n keisarin sivusadjutanttina, Pääesikunnan päivystävänä kenraalina 1861–66 ja Pääesikunnan päällikkönä vuodesta 1866. Nimitys oli sotaministeriön mieleen. Sotaministeriö näki mielellään Suomen kenraalikuvernöörinä ja Suomen sotilaspiirin päällikkönä kenraalin, jolla oli vahva tausta Pääesikunnasta. Heidenin sotilasura oli edennyt hyvin nopeasti. Hän oli kohonnut 15 vuodessa kenraalimajuriksi ja 26 vuodessa jalkaväenkenraaliksi.[368] Keisarikunnan sotilaalliset näkökohdat, joiden kanssa hän oli viime vuosikymmenet työskennellyt, eivät hävinneet uudessa tehtävässäkään. Tämä on

varmaan perusteena sille, että Schweitzerin mukaan Heiden ei osannut toimia Menšikovin ja Adlerbergin tavoin Suomen ja keisarikunnan intressien yhteensovittajana vaan painotti enemmänkin suuriruhtinaskunnan lähentämistä keisarikuntaan sekä sotilaallisista syistä että keisarikunnan virallisesti noudattaman hallinnon yhdenmukaistamispolitiikan takia.[369]

Sotilaallisesta taustastaan johtuen Heiden tunsi Venäjän yleisesikunnan laatimat suunnitelmat Saksan hyökkäyksen varalle. Niissä huomio kohdistui Itämereen ja Baltiaan sekä puolustuksen järjestämiseen Suomenlahden alueella. Asevelvollisuuslaki oli varmaan taustalla siihen, että sotaministeri Vannovski esitti keisarille 1891, että Suomen sotalaitos olisi saatettava yhdenmukaiseksi keisarikunnan sotalaitoksen kanssa.[370]

Heiden piti luonnollisena Venäjällä parhaillaan käynnissä olevaa keisarikunnan hallitsemisen byrokratisoitumista ja yhtenäistämistä sekä siirtymistä ainakin tietyn välivaiheen ajaksi Aleksanteri II:n ajamasta reformistisesta toiminnasta reaktiiviseen toimintamalliin. Keisarikunnan ministeriöt toteuttivat lainsäädäntöhankkeita, jotka oli ulotettava myös Suomeen. Tästä syystä Heiden otti tehtäväkseen yleisvaltakunnallisen lainsäädännön[371] kodifikaation, jotta se voitaisiin aikaa myöten ulottaa myös Suomeen. Heiden otti heti virkaan tultuaan ohjelman laatimisen Suomen lähentämiseksi keisarikuntaan. Venäläisten tuli saada yhdenvertainen asema suuriruhtinaskunnassa, venäjän kielen ja venäläisen kulttuurin opetusta tuli lisätä kouluissa ja sotaväki yhdistää. Hän osallistui vuoden 1883 jälkeen kaikkiin ministerivaltiosihteerin keisarille tekemiin Suomen asioita koskeviin esittelytilaisuuksiin. Lisäksi hän ryhtyi esittelemään keisarille itse tärkeitä asioita. Merkittävimpiä olivat 1890-luvun alussa esille tulleet raha-, tulli- ja postiasiat. Tämä oli herättänyt kovan vastarinnan Suomessa. Näistä lopultakin ainoastaan postilaitos alistettiin Venäjän sisäasiainministeriön alaisuuteen. Nämä asiat tulivat vireille suoraan keisarilta ja keisarikunnan korkeilta viranomaisilta. Heidenin seuraajan, kenraalikuvernööri Bobrikovin aikana Heidenin käynnistämät hankkeet vietiin päätökseen keisarin helmikuussa 1899 antamassa manifestissa. Siinä Suomen lainsäädäntö alistetaan yleisvaltakunnalliselle lainsäädännölle.[372]

Keisari vaihtoi heti virkaan tultuaan 1881 myös ministerivaltiosihteerin. Aleksanteri III nimitti 1881 tehtävään Venäjällä uran luoneen – viimeksi keisarillisessa kansliassa – suomalaissyntyisen juristin, vapaaherra Theodor Bruunin. Hän toimi virassa kuolemaansa saakka 1888. Bruun oli ollut jo Aleksanteri II:n oma henkilökohtainen valinta ministerivaltiosihteerin apulaiseksi tammikuussa 1881 esityslistan yhdenneltätoista sijalta. Tämän jälkeen Aleksanteri III:n oli helppo nostaa hänet vaivattomasti ministerivaltiosihteeriksi elokuussa samana vuonna.[373]

Bruunin ura siviilihallinnossa oli edennyt nopeasti, sillä hän oli aloittanut uransa keisarin kanslian II osastossa 1844, oli ylennetty hovineuvokseksi 1850, valtioneuvokseksi 1856, keisarin kanslian II osaston vanhemmaksi virkamieheksi 1858 ja salaneuvokseksi 1868. Bruun nimitettiin hallitsevan senaatin jäseneksi 1869 ja keisarin kanslian II osaston apulaisjohtajaksi 1872, ja lopulta valtiosihteeriksi 1873.

Bruunin nimitys katkaisee ministerivaltiosihteerin nimityksessä siihen saakka noudatetun käytännön. Aiemmista ministerivaltiosihteereistä poiketen Bruun ei kuulunut Suomen eikä

Venäjän eliittiin. Hänellä ei ollut juurikaan kontakteja Pietarin hoviin.[374] Ilman vanhaa elitististä sukutaustaa hän sai arvomerkkejä myöhemmin kuin muut vastaavissa tehtävissä toimineet eikä siten päässyt vaivattomasti mukaan Pietarin ylimpiin verkostoihin, kuten hänen aateliset edeltäjänsä.

Bruun oli keisarin nostokas eikä hänellä siten ollut mitään muita lojaliteetteja kuin keisari. Hänen aikanaan esittelyt keisarille tehtiin ensimmäistä kertaa Suuriruhtinaskunnan historiassa venäjäksi. Ottaen huomioon Heidenin vahvan aseman Venäjän sotilaspiireissä Jussilan tulkinta siitä, että Bruun myötäili pitkälle Heidenin aloittamaa yleisvaltakunnallistamispolitiikkaa, on ymmärrettävä.[375] Bruun tunsi aiemman pitkän uransa perusteella Pietarin valtiolliset ja hallinnolliset pelit, eliitin ja virkamiesten sisäiset valtasuhteet sekä nokkimisjärjestyksen. Hän tiesi mitä varpaita ei ole sopivaa tallata ja mitä suuntaa oli syytä kuulla tarkalla korvalla. Schweitzer, joka on tutkinut tuon ajan päätöksentekoa, katsoo kuitenkin Bruunin jatkaneen Armfeltin muotoilemaa politiikkaa. [376]

Bruunin tehtävä ei ollut helppo, sillä Suomessa kasvoi 1860-luvulta lähtien voimakas valtiotietoisuus ja pyrkimys noudattaa hallinnossa ja hallitsemisessa eurooppalaisia liberalistisia periaatteita. Pietarin valtapelien ja hovissa vallitsevien ajattelutapojen tuntijana suomalaisten liberaalien käsitys Suomesta Venäjästä erillisenä, siihen unionisuhteessa olevana valtiona, on täytynyt olla vieras Bruunille. Taustastaan johtuen hän on pitänyt Suomea keisarikunnan kiinteänä osana, jolla toki sisäisissä asioissa oli omat lait ja privilegiot, mutta joka muutoin oli osa yhtenäistä Venäjää. Tämä oli myös kenraalikuvernööri Heidenin kanta ja Bruun tuki sitä.[377] Keisarikunnan hallinnollisen ydinorganisaatioon kuulunut juristi ei ole voinut toisin ajatella.

Bruunin ura ministerivaltiosihteerinä jäi lyhyeksi, sillä hän kuoli yllättäen 1888. Hänen seuraajaa valitessaan keisari jatkoi ministerivaltiosihteerinimityksissään juuri aloittamaansa uutta käytäntöä ja otti virkaan Venäjällä virkauran luoneen upseerin. Valinta osui kenraaliluutnantti Johan Casimir Ehrnroothiin. Hän oli toiminut Bulgarian sotaministerinä, sisäministerinä ja ulkoasiainministerinä sekä Venäjällä ministerineuvoston esimiehenä.[378] Hänet tunnettiin Bulgarian diktaattorina. Ehrnrooth, joka oli yli kolmekymmentä vuotta ollut pois Suomesta keisarikunnan yhtenäistämispolitiikan toteuttajana, joutui varsin pian ristiriitaan Suomen senaatin ja valtiopäivien kanssa. Hän ei kestänyt tätä vaan pyysi eron tehtävästä jo 1891.[379]

Ehrnroothin seuraajaksi keisari nimitti 1891 saksalaiseen sukuun kuuluneen kenraaliluutnantti, senaattori Woldemar von Daehnin. Hänen uransa muodostui edeltäjiään pidemmäksi, sillä hän toimi virassa aina vuoteen 1898 saakka. Myös hän oli toiminut sotilaana keisarikunnan eri osissa, aluksi Kaukasialla ja sittemmin Stavropolin ja lopuksi Viipurin kuvernöörinä (1882–85) ennen nimitystään senaattiin.[380] Hänen puolisonsa, ruhtinatar Nina Svjatopolk-Mirski kuului Venäjän eliittisukuihin. Sotilaallisen uran keisarikunnan eri osissa tehneenä miehenä von Daehn ei kuitenkaan tuntenut erityisen hyvin Pietarin eliittiverkostoja. Hän toimi edeltäjänsä tavoin virkamiehenä niin kuin sotilas kykenee. Von Daehnin mentaalista rakennettaan määritti sotilaallinen ajattelu. Näin ollen hän ei ollut osannut

asettua siihen herkkään neuvottelujärjestelmään, jonka Armfelt oli pitkän uransa aikana luonut ja jossa sovitettiin yhteen keisarikunnan ja Suomen intressejä.[381]

Edellä kuvatut nimitykset osoittavat Suomen asioiden neuvonantajien valinnan perusteiden muuttuneen; keisari otti ministerivaltiosihteerikseen ja muiksi virkamiehikseen Suomen asioissa keisarikunnan intresseihin kasvaneita miehiä, jotka olivat luoneet uransa keisarikunnan, eivät Suomen hallinnossa. Uudet ministerivaltiosihteerit eivät tunteneet länsimaista valtiopäiväinstituutiota, joka kuului suomalaisen hallitsemistradition ytimeen, eivätkä kovin tarkoin eurooppalaisia liberalistisia ajatuksia, joita Suomessa pyrittiin soveltamaan. Valtiopäivät osoittivat aivan uudenlaista itsenäisyyttä suhteessa keisarikuntaan kuin senaatti aikanaan.

Nimitykset ilmentävät keisarikunnan hallinnon hengen *esprit des corps* vahvistumista. Lisäksi nimityksissä näkyy keisarikunnan sotilaallisten intressien kasvanut painoarvo keisarikunnan hallitsemisessa. Se ajoi vanhojen nimitysperusteiden yli. Aiemmin ainoastaan kenraalikuvernöörit olivat olleet sotilaita.

Venäjän hallinnossa armeijassa uransa luoneet miehet edustivat vankemmin keisarikunnan valtiojohtamisen näkökulmaa kuin Suomessa uransa tehneet ja Suomen paikalliseen eliittiin ja sen etuihin verkostoituneet miehet. Stjernvall-Walleenin jälkeiset ministerivaltiosihteerit Bruun ja Ehrnrooth eivät kuuluneet hovin piiriin vaan edustivat voimakkaasti kasvavaa virkamieshallintoa. He eivät tunteneet sitä Suomen hallitsemisen keskeistä periaatetta, että kenraalikuvernööri edustaa keisarikunnan näkökulmaa ja ministerivaltiosihteeri suomalaista näkökulmaa. Nyt kun molemmat olivat Venäjällä uransa luoneita keisarikunnan virkamiehiä, kenraalikuvernöörin ja ministerivaltiosihteerin näkökannat yhtyivät. Kun Aleksanteri III:n poliittisessa ohjelmassa venäläiskansallisilla näkökohdilla oli vahva sija, oli selvää, että sekä ministerivaltiosihteeri että kenraalikuvernööri joutuivat hillitsemään suomalaiskansallisia pyrintöjä ja Suomen aseman vahvistamiseen tähtääviä hankkeita. Keisarikunnan hallinnossa tunnettiin kansallisuusaate korkeintaan imperiaalisen näkökulman kanssa kilpailevana vaarallisena aatteena. Myöskään demokratian ajatukset eivät voineet saada hyväksyntää keisarikunnan virkamiesten keskuudessa, sillä keisari ei niitä hyväksynyt.

Suomen hallitsemisen ongelmat eivät kärjistyneet pelkästään Suomen valtiopäivien säännöllisen toimintaan vaan myös siihen, että keisarikunnan virkamiehistö kytki Suomea vuodesta 1891 alkaen aivan uudella tarmolla osaksi keisarikunnan yleisvaltakunnallista hallintoa. Muutokset olivat toki aluksi hitaita, mutta johdonmukaisia. Yleisvaltakunnallinen ajattelu, joka oli hyväksytty keisarikunnan valtiollisen johtamisen yhdeksi keskeiseksi periaatteeksi, otettiin käyttöön myös Suomessa. Se tarkoitti irtautumista keisarin henkilökohtaisesta johtamisesta kohti säädöksin määriteltyä institutionaalista virkamieshallintoa. Suomen tapauksessa se tarkoitti vanhan erityisaseman murtamista ja Suomen hallitsemista kuin keisarikunnan yhtä provinssia.[382] Vuoden 1891 nostaminen käännepisteeksi johtuu siitä, että tuolloin otettiin käyttöön menettely, jossa ministerivaltiosihteerin tuli ennen asian esittelyä keisarille hankkia lausunto Venäjän ministereiltä asioista, jotka koskivat keisarikunnan intressejä. Hallitsija ryhtyi hoitamaan entistä useampia Suomen asioi-

ta hallinnollista tietä.[383] Kyse on monarkeille vanhastaan kuuluneesta ns. hallinnollisesta lainsäädäntövallasta. 1800-luvulla Suomessa kehittyneessä parlamentaarisessa ajattelussa tätä toimeenpanovallan itsenäisyyttä ei katsottu hyvällä. Valtiopäivien mielestä myös näitä asioita olisi käsiteltävä valtiopäivillä.

Vuodesta 1891 tehostunut Suomen hallinnollinen integraatio osaksi keisarikunnan yleistä hallintoa johtui siitä, että keisarikunnan valtiojohtamisessa Suomea tarkasteltiin entistä selkeämmin osana Pietarin lähialueen turvallisuutta. Keisarikunnan ulkopoliittisten liittosuhteiden muutos Saksasta Ranskaan oli vaikuttanut Itämeren ja Suomenlahden strategiseen asemaan keisarikunnan sotilaallisissa suunnitelmissa. Klinge tiivistää tämän seuraavasti: ”Viime kädessä suurvaltapolitiikka ratkaisi sen, millaista politiikkaa Venäjä sovelsi Suomeen.”[384] Yhdentynyt ja taloudelliselta voimaltaan kasvanut Saksa koettiin Venäjän sotilaspiireissä uhkana. Saksan sotilaallista varustautumista seurattiin entistä tarkemmin. Keisarikunnan sotilasviranomaiset halusivat entistä tarkemmin seurata myös Suomen sisäisen hallinnon asioita. Sotaministeri Vannovski oli 1891 valmistellut muistion Aleksanteri III:lle Suomen sotaväen asemasta. Hän piti mahdottomana, että Suomessa oli keisarikunnasta erillinen asevoima ja että suomalaisia joukkoja ei voitaisi käyttää suuriruhtinaskunnan ulkopuolella. Hän toisti edeltäjänsä, Miljutinin ajatukset. Keisari hyväksyi muistion kaikki ajatukset.[385]

Vaikka Aleksanteri III noudatti Venäjällä tiukkaan sisäisen kontrollin politiikkaa ja edisti slavofiilisyyttä ja panslavismia, monet Suomen historian tutkijat katsovat, että Suomessa hänen kaudellaan jatkui perustuslaillinen meno ”entisestäänkin ehostuneena”. Samalla tavoin Schweitzer arvioi keisaria. Hän pitää Aleksanteri III:tta Suomen perustuslaillisimpana hallitsijana. Suomen sisäisiä asioita hoidettiin hänen aikanaan valtiopäivien ja senaatin määrittämien linjojen mukaisesti. Tulkinnat eivät ota huomioon sitä, että Aleksanteri muutti vakiintuneita ministerivaltiosihteerin nimittämiskäytäntöjä. Hänen aikanaan Suomeen keisarikunnan reunavaltiona kohdistui samansuuntaisia autokratian ja venäläisen kansallisuuden turvaavan politiikan piirteitä kuin keisarikunnan muihin osiin. Omakätisesti kirjoittamassaan lapussa keisari kertoi olevansa ”hämmästynyt, mistä on kysymys, Venäjän valtakunnan osasta vai ulkomaan valtiosta. Mikä se lopultakin on? Kuuluuko Venäjä Suomeen tai onko se sen osa, vai kuuluuko Suomen Suuriruhtinaskunta Venäjän Keisarikuntaan?” [386]

Nikolai II

Nikolai II:n valtakauden ensimmäinen vuosikymmen

Nikolai II (s. 1868, 1894–1918) tuli Venäjän keisariksi 1894 nuorena, 26-vuotiaana, isänsä 13 vuotta kestäneen valtakauden jälkeen.[387] Hänen isänsä valtakautta olivat luonnehtineet Venäjän talouden modernisointi sekä syvenevät poliittiset ristiriidat keskusvallan ja keisarikunnan reuna-alueiden välillä. Talouden rakennemuutoksen johdosta Pietarin perinteinen eliitti joutui ristiriitoihin myös nousevan porvariston sekä poliittiseksi toimijaksi nousevan teollisuustyöväestön kanssa. Tilanne ei ollut muuttunut minnekään 1890-luvulla, jolloin Nikolai II nousi valtaan. Koulutetun eliitin ja hallitsijahuoneen välisen ristiriidan kulminaatiopisteitä olivat Aleksanteri II murhayritykset ja lopulta onnistunut murha 1881. Tämä vaikutti osaltaan siihen, että terrorismin kitkemisestä, panslavismista ja slavofiilisyydestä oli tullut Aleksanteri III valtakauden hallitseva piirre.[388]

Nuori Nikolai oli paikalla hovissa Aleksanteri II murhan tapahtuessa. Hän seurasi tilannetta järkyttyneenä. Keisarihuone ja keisarillinen perhe – Nikolai mukana – eristettiin aiempaakin tiukemmin hoviin ja hallitsijahuoneen Pietarin ympäristön palatseihin, erityisesti Hatšinan kaupungissa olevaan palatsiin erilleen muusta yhteiskunnasta. Myös hallitsija oli eristetty alamaisistaan ja heidän elämästä. Perintöruhtinas Nikolai oli 13-vuotias isoisänsä Aleksanteri II:n murhan aikaan ja hovissa paikalla olleena hän koki tilanteen traagisena. Hän oli isänsä kuollessa täysi-ikäinen, mutta kokemuksiltaan ja koulutukseltaan vielä heikosti valmistautunut keisarikunnan yksinvaltiaaksi.[389] Nikolai ei ollut ehtinyt tutustua riittävästi isänsä lähipiiriin eikä vallankäytön todellisuuteen. Nikolailta puuttui isänsä fyysinen mahtavuus, itsetäyteys ja itsevarmuus ja siten autokraatilta vaadittavat symboliset tekijät.[390]

Nikolain ja hänen nuoremman veljen yleissivistyksestä seitsemästä kymmeneen ikävuoteen vastasi Alexandra Ollongren. Nikolain kasvatus poikkesi aiempien keisareiden kasvatuksesta. Hänelle ei annettu lapsena erityistä hallitsijan kasvatusta vaan aivan tavallinen, ylemmän eliitin lapsille annettu kasvatus, joka tähtäsi valtion palvelukseen. Lasten kasvatuksessa korostettiin vanhempien kunnioitusta, Venäjän, venäläisten perinteiden ja ihanteiden rakastamista ja Jumalaan uskomista. Ajatuksena oli, että keisarin valta ei riippunut hänen hallitsemistaidoistansa vaan autokratiaan liittyvästä auktoriteetista.

Kymmenen vuoden iässä Nikolain kasvatus siirrettiin keisarin seurueeseen kuuluneen kenraali G.G. Danilovitšin vastuulle. Hänen erityisenä ansionaan pidettiin sotilaallista kuria enemmän kuin älyllistä ja kokemuksen ja osaamisen laaja-alaisuutta. Hän vartioi erityisesti sitä, että mitkään ulkopuoliset vaikutteet, erityisesti läntisestä Euroopasta, eivät päässeet suuriruhtinaan tietoisuuteen. Tuon ajan muiden hallitsijahuoneiden kasvatusperiaatteissa korostettiin sitä, että kruununperillisten tulisi käydä yleisissä kouluissa. 16-vuotiaana Nikolai aloitti valtiotaidon opinnot ja pääsi yhteyteen valtakunnan poliittisten toimijoiden kanssa.[391]

Nikolain poliittisen taloustieteen opettajana toimi professori, valtiovarainministeri Nikolai Bunge, jonka hänen isänsä oli nostanut 1881 valtiovarainministeriksi ja tärkeimmäksi talouspoliittiseksi avustajakseen.[392] Häntä pidetään venäläisen kapitalismin suunnittelijana Aleksanteri III aikana. Kenraalit Mehr ja Dragimirov opettivat suuriruhtinaalle sotilasasioita. Merkittävin opettajista oli prokuraattori Pobedonostsev[393], joka oli toiminut jo Aleksanteri III opettajana. Hänellä oli erityisen suuri vaikutus siihen, että Venäjän ortodoksinen kirkko oli saanut erityisen vahvan aseman Venäjän kansallisen identiteetin määrittäjänä. Hänen ajatuksensa siirtyivät suoraan Nikolaille. Pobedonostsev säilytti asemansa Nikolain lähipiirissä aina vuoden 1905 suurlakkoon saakka, jolloin hän joutui eroamaan.

19-vuotiaana Nikolai lähetettiin elitistiseen Breobraženskin kaartiin suorittamaan sotilasopintoja. Hän päätti ne 1890 everstin arvoisena ja siirtyi suorittamaan oikeustieteen opintoja Pietarin yliopistoon. Saamansa koulutuksen ja suvun vahvan sotilaallisen perinteen kautta Nikolai kasvoi sotilaallisen kurin ihailijaksi. Hän lupasi isänsä kuolinvuoteella pitää kiinni yksinvaltiudesta. Nikolai II:n koulutukseen kuului myös pitkä kiertomatka Eurooppaan ja Aasiaan.[394]

Valtiollisiin tehtäviin Nikolai tutustui osallistumalla joihinkin valtakunnanneuvoston komiteoiden kokouksiin. Hänen päiväkirjamerkintänsä niistä ovat lyhyet ja muodolliset. Vaikka hän oli saanut valmiuksia poliittiseen toimintaan noustessaan valtaistuimelle, häntä ei pidetty vielä henkisesti riittävän kypsänä keisarikunnan itsenäiseen johtamiseen. Myös hän itse piti kokemustaan riittämättömänä ottamaan vastuun keisarikunnan johtamisesta.

Vernadskyn mukaan Nikolailta puuttuivat valtiomiehen ja johtajan ominaisuudet. Poliittisia asioita käsitellessään hän kiinnitti huomion asioiden muodollisiin suhteisiin, sillä hän ei osannut kohdistaa huomiotaan ydinasioihin. Suomen ministerivaltiosihteeri August Langhoffin, joka tunsi keisarin varsin hyvin, sanoo, että keisari oli horjuvainen, epäluotettava ja epäluuloinen. Horjuvaisuutta ja epäluuloisuutta peittääkseen hän osoitti itsepäisyyttä. Hän ei rohjennut sanoa esittelijälle mitään epämieluisaa, mistä syystä hän jätti päätöksiä tekemättä. Langhoffin mukaan hänellä oli turhantarkkuuteen ulottuva järjestysvaisto.[395]

Jo suuriruhtinaana Nikolai teki havaintoja ja tulkintoja virkamiehistä. Hän erotti toisistaan virkamiehet, joilla oli samanlainen venäläiskansallinen ajattelutapa kuin hänellä itsellään ja ne, jotka kannattivat länsimaisia ajatusmalleja. Hän oli hyvin epäluuloinen hallintoa ja virkamiehiä kohtaan. Erityisesti hän varoi lahjakkaita ja tarmokkaita virkamiehiä.[396]

Valtaistuimelle noustessaan Nikolailta puuttui poliittinen ohjelma.[397] Pobedonostsev oli toki korostanut hänelle sitä, että autokratia, ortodoksia ja kansa riittävät ohjelman perustaksi. Yleisluonteisessa poliittisessa ohjelmassaan Nikolai julisti, että hän haluaa säilyttää autokratian koskemattomana. Isä oli ennen kuolemaansa antanut tserevitshille yleisiä ohjeita. Hän oli sanonut, että Nikolain on

> *rakastettava kaikkea, mikä palvelee Venäjän hyvinvointia, kunniaa ja arvokuutta. Säilytä itsevaltius muistaen, että sinulla on vastuu alamaistesi kohtalosta Kaikkivaltiaan edessä. Kuuntele jokaista, siinä ei ole mitään häpeällistä, mutta tottele vain itseäsi ja omaatuntoasi. Ulkopolitiikassa varjele riippumatonta asemaa. Muista, että Venäjällä ei ole ystäviä. Meidän suuruutemme herättää pelkoa. Älä lähde sotimaan. Sisäpolitiikassa suojele erityisesti Kirkkoa. Se on pelastanut Venäjän ahdingossa useita kertoja. Vahvista perheen arvoa, sillä perheelle rakentuu joka ikinen valtio.*[398]

Aleksanteri III:n ohjeet olivat erinomaisen täsmälliset. Isä nousi näiden kautta Nikolain neuvonantajien ylimpään kategoriaan. Niissä korostui keisarin rooli Venäjän edustajana. Isän mukaan keisarin on kuultava eri tahoja, mutta hänen on itse tehtävä valinnat, sillä hän on vastuussa päätöksistään ainoastaan Jumalalle. Näitä ohjeita on hyvä pitää mielessä, kun tämän jakson lopussa arvioidaan Nikolain hallitustoimintaa ja valtiojohtamisen linjaa.

Noustessaan valtaistuimelle Nikolai noudatti isänsä ohjeita eikä antanut lupauksia liberaaleista uudistuksista. Hän sanoi säilyttävänsä autokratian. Neuvonantajateeman kannalta tämä tarkoittaa sitä, että isän ohjeiden mukaisesti ministerit esittivät keisarille omia mielipiteitään, joihin hallitsija ei ollut sitoutunut. Yksinvaltias ei odota heiltä itsenäisiä mielipiteitä.[399]

Samoihin aikoihin kun Nikolai II nousi keisariksi, hän meni naimisiin pitkäaikaisen nuoruuden rakastettunsa, mutta myös moninkertaisen sukulaisensa, Hessen-Darmstadtin prinsessa Alixin, Venäjällä Aleksandra Feodorovnan kanssa. Prinsessan vanhempi sisar oli avioliitossa keisarin sedän suuriruhtinas Sergein kanssa, ja keisarin isoäiti keisarinna Maria Aleksandrovna oli uuden keisarinnan isotäti, myös alkujaan Hessen-Darmstadtin prinsessa. Nikolai tiesi vanhempiensa vastustuksen avioliittoa kohtaan, mutta asetti keisariutensa ehdoksi avioliiton Alexandran kanssa.[400]

Konkreettisen ohjelman puute johtui osittain isän antamista ohjeista sekä Nikolain kokemattomuudesta hallitustehtävien hoitamisessa. Hän perusteli ohjelman puutetta sillä, että hänet oli pidetty hallitustoiminnan ulkopuolella. Nikolai luotti aluksi perheeseensä, ennen muuta äitinsä Maria Feodorovnan ja isänsä veljien neuvoihin. Valtiojohtamisen kannalta ei ole merkityksetöntä, että Nikolain äiti oli tanskalainen. Hän muisti katkerasti Saksan ja Tanskan välisen sodan 1864. Venäjä oli tyytynyt seuraamaan sitä sivusta toimettomana, sillä Preussi oli luvannut Venäjälle olla puuttumatta sen toimintaan Puolan kapinan kukistamisessa kunhan Venäjä pysyttäytyy erossa Preussin sodista. Nikolai sai hänen kauttaan aimo annoksen Saksa-epäluuloja.[401] Valtiovarainministeri, kreivi Sergei Witten mukaan ”keisari oli täydellisesti äitinsä vaikutusvallan alainen”.[402] Nikolai sanoikin aina, että ”minäpä kysyn

äitikullalta.” Hallituskautensa lopulla hän alkoi luottaa jo itseensä ja jälleen uudestaan perheeseensä, ennen muuta puolisoonsa Aleksandraan, mutta ei käsitellyt kuitenkaan hänen kanssaan ulkopoliittisia asioita.

Nikolailla ei ollut valtaistuimelle noustessaan omaan ikäluokkaansa kuuluvia ystäviä, joiden kanssa hän olisi jakanut murheitaan ja keskustellut hallitsemisesta. Valtakautensa alkuvaiheessa hän turvautui pitkään isänsä nimittämiin ministereihin ja oli heille lojaali. Erityisen merkittävä asema keisarin lähipiirissä oli ensimmäisinä vuosina valtiovarainministeri Wittellä. Hän herätti kuitenkin arvostelua konservatiivissa piireissä, mistä syystä Nikolai erotti hänet, mutta vasta 1903. Siihen saakka hän nautti keisarin täyttä luottamusta.

Witte poikkesi oman aikansa poliittisesta eliitistä ja Nikolain ministereistä koulutuksensa ja taustansa johdosta. Witte ei ollut sotilas eikä ollut opiskellut Pietarin yliopistossa lakiopintoja vaan oli opiskellut matematiikkaa ja fysiikkaa Kievissä ja luonut uransa valtionrautateillä. Oman tiensä kulkijana häntä katsottiin alta kulmien Pietarissa. Wittellä oli taito arvioida asioita strategisesti talouden kannalta. Hänen toimintaansa valtiovarainministerinä ja keisarin neuvonantajana ohjasi näkemys, että Venäjä ei voi saavuttaa ulkopoliittisia ja sotilaallisia tavoitteitaan eikä säilyttää suurvalta-asemaansa elleivät Venäjän finanssit ole kunnossa, ellei Venäjä modernisoi talouttaan eikä lähde mukaan käynnissä olevaan imperialistiseen kilpailuun maailman taloudellisista voimavaroista. Kaukoitä on Venäjän luonnollisin laajenemisen suunta.[403]

Keisarin ainoana todellisena ystävänä hallituskauden alussa pidetään kenraali A.A. Orlovia, jonka kanssa Nikolai oli palvellut jo husaarikaartissa.[404]

Nikolai pyrki pitämään hallinnon ja erityisesti ulkopolitiikan ja sisäisestä turvallisuudesta asiat omissa käsissään. Tässä hän ei kuitenkaan onnistunut. Tehtävä oli mahdoton monestakin syystä. Ensinnäkin keisarikunnan hallinto oli kasvanut niin suureksi, että sitä ei voitu ohjata keskitetysti. Valtiolliset johtamisjärjestelmät olivat arkaaiset. Toiseksi keisari ei ollut henkilökohtaisilta ominaisuuksiltaan valtiomiestasoa. Hän ei osannut eikä aina edes halunnut käyttää valtiokoneistoa valtiollisen johtamisen välineenä. Kun keisari ei osannut johtaa, hän ei osannut myöskään rakentaa sellaista hallintokoneistoa, joka olisi tarvittu monikansalliseksi imperiumiksi kasvaneen Venäjän johtamiseen.

Kullakin hallinnonalalla oli omat poliittiset tavoitteensa ja traditionsa, mikä ilmeni ministeriöiden hallinnollisina kiistoina, joita heikko keisari ei osannut sovittaa kunnolla yhteen. Konfliktit olivat osittain henkilöiden välisiä riitoja, mutta eivät pelkästään. 1800-luvun lopulla sisäasiainministeriö ja valtiovarainministeriö kilpailivat keisarin suosiosta. Valtiovarainministeriössä painotettiin talouden modernisaatiota ja osallistumista eurooppalaiseen talousintegraatioon. Sisäasiainministeriö kantoi huolta sisäisestä turvallisuudesta, mikä tarkoitti taistelua muutoksen vaatijoita ja terroristeja vastaan. Sisäasiainministeriössä pelättiin, että teollistuminen synnyttää lakkoja ja lietsoo työläisten levottomuuksia. 1890-luvulla valtiovarainministerinä toiminut Witte[405] sai reformaattorin leiman ja sisäasiainministerit Nikolai Ignatiev, D.A. Tolstoy, Ivan Durnovo, Ivan Goremykin, D.S. Sipjagin ja V. Von Plehwe edustivat konservatismia, panslavistista politiikkaa ja repressiota.

Nikolai jatkoi isänsä aikana muotoutunutta ulkopoliittista linjaa, joka rakentui yhteistyöhön Ranskan kanssa. Liiton logiikka perustui siihen, että Euroopan kaksi toiseksi suurinta valtiota pyrki turvaamaan asemansa Euroopan mahtavimmaksi valtioksi kehittynyttä Saksaa vastaan.[406] Tämä turvasi kansainvälisen rahoituksen Venäjän teollistumiselle, armeijan varustamiselle, sota-alusten rakentamiselle sekä kalliille Siperian junaradan rakentamiselle. Liitto Ranskan kanssa antoi Venäjälle suojaa mahtiaan kasvattavaa Saksaa vastaan. Liitto oli tärkeä myös Ranskalle, sillä se koki saavansa sen avulla turvaa Saksaa vastaan.

Keisarikunnan alueellinen kasvattaminen oli vuosisadan lopulla johtanut tilanteeseen, jossa isovenäläiset muodostivat vähemmistön keisarikunnan väestöstä. Keisarikunta oli laajentunut lännessä Puoleen, Ukrainaan ja Balkanille. Etelässä se ulottui Kaukasukselle Persian rajoille, Keski-Aasiassa Kazakstanin ja Mantšurian kautta Korean rajalle ja Japanin merelle saakka. Oopiumisotaa ja Taipei-kapinaa hyväksikäyttäen Venäjä oli ulottanut alueensa Amur-joen pohjoispuolelle ja Vladivostokiin saakka. Vladivostok oli liitetty keisarikuntaan jo 1860. 1900-luvun alkuun mennessä keisarikunnan asukkaiden enemmistö oli ei-venäläisiä.[407]

Kaikki Nikolain ensimmäiset ulkoasiainministerit toimivat tuulisessa tehtävässään vain lyhyen aikaa. Kahden ensimmäisen ulkoministerin, A. Lobanov-Rostovski ja N. Šiškin, ura päättyi kuolemaan vanhuuden johdosta, ja kolmas ulkoministeri Mihail Muravjov kuoli 55-vuotiaana. Erityisesti Kiinaan ja Japanin merelle ulottunut poliittisen etupiirin rakentaminen jakoi mielipiteitä hallituksen sisällä. Keisari kuuli ulkopolitiikassaan myös ulkopuolisia intressien edustajia.[408]

Japanissa Venäjän pelättiin havittelevan Mantšuriaa ja Koreaa. Sotilaallisten voimien kasvu ja kansallisen tietoisuuden voimistuminen kulkivat Japanissa käsi kädessä. Vuonna 1904 se teki ennalta ehkäisevän iskun Venäjää vastaan. Japanin rohkeutta oli vahvistanut hyvissä ajoin ennen sotaa Britannian kanssa tehty sopimus. Englanti oli luvannut tukea Japania, jos se joutuisi sotaan Venäjän kanssa. Sopimuksen taustalla oli Britannia pelko Venäjän ja Ranskan siirtomaavallan kasvua kohtaan. Britannia oli huomannut joutuvansa ristiriitoihin yhä useammin Aasiassa Venäjän kanssa, sillä Venäjä ulotti vuosi vuodelta omaa etupiiriään perinteisille brittien hallitsemille alueille. Niinpä kun Japani kävi Venäjän kimppuun, Venäjä ei saanut tukea Britannialta vaan jäi yksin. Myös Venäjän tärkein liittolainen Ranska oli ahdingossa Englannin ja Saksan painostuksen alla, mistä syystä Venäjä ei saanut tukea myöskään tältä liittolaiseltaan. Sota päättyi Venäjän nöyryyttävään häviöön 1905.

Valtiovarainministeri Witte, ulkoministeri Lamsdorf ja sotaministeri Kuropatkin olivat olleet oikeassa varoittaessaan keisaria vaarallisesta alueellisesta laajentamispolitiikasta Kaukoidässä. Keisari ei ollut kuunnellut ministereitään vaan luotettua ystäväänsä, liikemies A. Bezobrazovia. Hänellä oli omia liiketoimintoja tuolla suunnalla. Hän oli vaikutusvaltainen takapiru, jolle ministerit eivät mahtaneet mitään. Sotaministeri ja sittemmin armeijan ylipäällikkö Kuropatkin tuskaili, että keisari on määrittänyt sotilaalliset laajenemissuunnitelmat Mantšuriaan, Koreaan, Tiibetiin ja Persiaan keskustelematta niistä ministerien ja virkamiesten kanssa. Keisari on tehnyt päätökset ja linjaukset Bezobrazovin ohjeiden mukaan. Kuropatkin ja valtiovarainministeri Witte vastustivat hankkeita, mutta turhaan. Venäjä jou-

tui sotaan Japanin kanssa ja hävisi sen.[409] Keisarille tämä oli katkera oppitunti hallitsemisen vaikeuksista. Sotaa vastustanut Witte sanoi, että Venäjä käy väärää sotaa väärän vastustajan kanssa väärässä paikassa.

Sodan lopputulos oli nöyryyttävä Venäjälle, sillä se joutui luovuttamaan Japanille Port Arthurin, Liaotungin niemimaan ja Sahalinin eteläosan. Lisäksi se joutui tunnustamaan Korean niemimaan kuuluvan Japanin etupiiriin. Sodan seurauksena Japani nousi aasialaiseksi suurvallaksi ja tärkeäksi sotilasmahdiksi. Lisäksi sota rikkoi Kiinan ja Venäjän välit. Häviö Japanille oli isku Venäjän kansallista suurvaltatietoisuutta vastaan. Lopulta sotaa vastustaneet Witte ja Lamsdorf joutuivat kuitenkin johtamaan rauhanneuvotteluja Japanin kanssa Portsmouthissa.[410]

Japanin sota paljasti keisarikunnan poliittiselle johdolle konkreettisesti Venäjän taloudellisia ja sotilaallisia heikkouksia aivan samoin kuin Krimin sota oli tehnyt 50 vuotta aiemmin. Sota osoitti Venäjän alueellisen laajentamispolitiikan rajat idän suunnalla. Ulottaessaan rajojaan ja etupiiriään Keski-Aasiaan Venäjä joutui ristiriitaan eri maiden kanssa. Aiemmin se oli kyennyt sopimaan etupiireistään sopuisasti Englannin kanssa, joka oli siihen saakka ollut keskeinen imperiaalinen suurvalta Kiinan ja Intian suunnalla Aasiassa. Nyt se sai vastaansa Japanin, Kiinan ja myös Intian.

Estääkseen uudet konfliktit Aasiassa Venäjä solmi Englannin kanssa 1907 sopimuksen vallanjaosta Keski-Aasiassa. Maat päätyivät sopimukseen, sillä molemmat osapuolet olivat huolestuneita Saksan pyrkimyksistä Lähi-idässä taloudellisten intressiensä tyydyttämiseksi. Sopimuksessa Venäjä jätti Afganistanin brittien etupiiriin. Vuoden 1907 sopimus oli myös osa eurooppalaisten suurvaltojen uutta strategista asemoitumista. Jo tätä ennen 1894 Venäjä oli ulkoasiainministeri Giersin johdolla solminut Ranskan kanssa yleisen yhteistyösopimuksen. Myös Britannia oli tehnyt 1904 Ranskan kanssa sanattoman sopimuksen etupiirien jaosta Afrikassa. Tämä tunnetaan ns. *entente cordiale*-sopimuksena. Tärkein seuraus muuttuneista asetelmista oli se, että Venäjän huomio siirtyi Kaukoidästä Balkanille. Suhteet Itävaltaan ja sen liittolaiseen Saksaan kiristyivät. Nämä sopimukset ja liitot loivat ensimmäisen maailmansodan suurpoliittisen perusasetelman, jossa Ranska, Britannia ja Venäjä muodostivat sydämellisen yhteistyön liittona tunnetun liittokunnan (*entente cordiale*) kolmoisentenen. Saksa, Itävalta ja Italia puolestaan muodostivat akselivallat.[411]

Neuvonantajatutkimuksen kysymyksenasettelun kannalta huomio kiinnittyy erääseen varsin eriskummalliseen tapahtumaan Japanin sodan päätöshetkillä. Ulkoministeri Lamsdorf, joka neuvotteli Portsmouthissa Witten kanssa Japanin sodan päättävää rauhansopimusta, joutui ottamaan annettuna sen, että keisari oli tehnyt muutama kuukausi ennen neuvottelujen alkamista kansainvälisen sopimuksen Saksan keisarin kanssa omin päin kertomatta siitä edes ulkoministerilleen. Keisari oli matkustanut 24.7.1905 purrellaan Karjalan kannakselle Koivistolle tavatakseen siellä serkkunsa Saksan keisari Wilhelm II:n. Keisarit solmivat Venäjän ja Saksan välisen hyökkäämättömyyssopimuksen. Se tunnetaan ns. Koiviston sopimuksena. (Бьёркский договор). Sopimusta ei koskaan ratifioitu, sillä ulkoministeri Lamsdorf ja hänen keskeinen tukijansa, pari vuotta aiemmin valtiovarainministerin tehtävät jättänyt Sergei Witte, sekä Saksaan kriittisesti suhteutunut suuriruhtinas Nikolai

Nikolajevitš onnistuivat kääntämään keisarin pään ja estämään sopimuksen ratifioinnin. He katsoivat sopimuksen olevan vastoin Venäjän ja Ranskan kanssa tekemää liittoa ja sopimuksia.[412] Nikolai II:n toimet vahvistavat Ferron tulkinnan, että Nikolai toimi tosiasiassa omana ulkoasiainministerinään eikä eksplikoinut omia ulkopoliittisia suunnitelmiaan ja linjojaan viralliselle ulkopoliittiselle neuvonantajalleen, ulkoministerille.[413]

Koiviston sopimus nostaa esille hallitsijan ja ministerin välisistä suhteista useita mielenkiintoisia kysymyksiä. Lähtökohta on se, että ulkoministeri on kaikissa maissa hallitsijan keskeinen valtiojohtamisen neuvonantaja. Voidaan kysyä oliko ulkoministeri Lamsdorf Nikolain neuvonantaja? Oliko Nikolai Venäjän itsevaltias? Miksi itsevaltias pitää ulkoministerinään henkilön, jonka ulkopoliittinen linja on vastoin hallitsijan linjaa? Itsevaltiaalla hallitsijalla pitäisi olla valta pakottaa ministeri valmistelemaan hallitsijan tekemien valtiosopimusten ratifiointi. Lamsdorf ei eronnut tämän johdosta tehtävästään eikä Nikolai häntä erottanut.

Selitys tähän kummalliseen tilanteeseen löytyy ehkä Japanin sodan rauhansopimuksen synnyttämästä poliittisesta kriisistä Pietarissa. Keisari ei kyennyt sitä hallitsemaan. Syntyneiden laajojen levottomuuksien seurauksena Nikolai joutui lopulta 1905 hyväksymään manifestin, joka tunnetaan ns. lokakuun manifestina ja joka toi Venäjälle perustuslain ja edustuslaitoksen, duuman. Sitä käsitellään tarkemmin jäljempänä.

Kokemattomuudestaan johtuen Nikolai tukeutui valtakautensa alkuvaiheessa lähes täysin isältänsä perimiin avustajiin ja ministereihin, mutta alkoi pian epäillä heitä ja ryhtyi vaihtamaan heitä tavan takaa. Ministerien nopea vaihtuvuus viittaa siihen, että hän kohteli ministereitä samalla tavoin kuin henkilökohtaisia neuvonantajiaan. Hän ei ilmeisesti kyennyt tunnistamaan – tai ainakaan hyväksymään - sitä, että ministerit edustavat oman ministeriönsä institutionaalisia intressejä, tehtäviä ja vastuita. Ministerit ovat niihin sidottuja. Hän kuunteli ministeriensä neuvoja samalla tavoin kuin omien takapirujensa ja oikeiden käsiensä neuvoja. Ministerit tiesivät tämän, mistä syystä he joutuivat toimimaan näiden oikeuden käsien kanssa ja kautta. He yrittivät ajaa asioitaan vaikutusvaltaisten takapirujen kautta. Kirjallisuudessa on kuvauksia siitä kuinka muun muassa von Plehwe ja Witte turvautuivat heihin ja keisariperheen muihin vaikutusvaltaisiin jäseniin, erityisesti suuriruhtinaat olivat tällaisessa asemassa.[414] Nämä ystävät ja tuttavat saattoivat vaikuttaa vahvastikin keisarin politiikan linjauksiin. Yli kaksikymmentä vuotta jatkuneen valtakauden aikana Nikolai II:lla oli useita neuvonantajia. Ainoa henkilö, joka oli hänen rinnallaan kaikki nuo vuodet oli hänen puolisonsa, keisarinna Alexandra, Alix.

Japanin sodan käsittelyn yhteydessä viitattiin Bezobrazoviin. Toinen häneen verrattava ns. takahuoneen mies Nikolain keskustelupiirissä oli prinssi V. P. Meštšerski, Kansalainen-lehden (Grazdanin) toimittaja. Hänellä oli ollut keskusteluyhteys jo keisarin isän kanssa. Häntä pidettiin myöhemmin tarkemmin käsiteltävän Grigori Rasputinin tapaisena pimeänä taustavoimana, takapiruna. Meštšerski vastusti virallisesti määriteltyä linjaa. Hän tuki vanhaa 1870-luvulla noudatettua kolmen keisarin liittoa. Hän piti Ranskaa tuhoon tuomittavana valtiona ja katsoi liiton sen kanssa johtavan Venäjän tuhoon.[415]

Se, että Nikolai kuuli eri henkilöitä eikä tehnyt päätöksiään pelkästään ministerien esittelystä, niin kuin rationaalinen päätöksentekojärjestelmä edellyttää, johtui Nikolain heikosta johtamiskyvystä ja päättäväisyydestä toimia autokraattina. Hän oli noussut hallitsijaksi nuorena heikosti tehtävään valmistautuneena. Hänen lähipiiriinsä kuului hyvin erilaisia näkökantoja edustavia neuvonantajia eikä Nikolai osannut tehdä niistä synteesiä eikä johdonmukaisia valintoja.

Nikolai halusi toimia oman linjansa mukaisesti, mutta kun ministerit edustivat oman hallinnonalansa teknokraattista linjaa, keisari huomasi olevansa eri mieltä heidän kanssaan. Hän halusi ministereikseen miehiä, jotka tottelevat hänen linjaansa. Vuosien 1905 ja 1917 välisenä aikana maassa oli yksitoista sisäasiainministeriä ja kahdeksan kauppa- ja teollisuus- ja maatalousministeriä. Vuoden 1914 jälkeen ministerien vaihtamisen vauhti kiihtyi. Kolmen seuraavan vuoden aikana Venäjällä oli kolme ministerineuvoston puheenjohtajaa ja kuusi sisäasiainministeriä.[416]

Valtiovarainministeriö kuuluu niihin keisarikunnan ministeriöihin, jossa ministereillä oli pitkiä uria. Ehkä merkittävin Nikolain 1890-luvun ministereistä oli jo Aleksanteri III:n aikana 1892 finanssiministeriksi nimitetty Sergei Witte.[417] Hän oli lahjakas ja poikkeuksellisen kyvykäs, mutta myös hänen ministeriönsä virkamiehet olivat taitavia. Witte asetti Venäjän valtakunnan yhtenäisyyden edistämisen tärkeimmäksi poliittiseksi tavoitteekseen. Witten tavoitteena oli uudistaa Venäjän taloudellista infrastruktuuria niin, että se luo edellytykset varakkuuden kasvulle ja keisarikunnan teollistumiselle. Hän jatkoi edeltäjiensä aloittamaa taloudellista integraatiopolitiikkaa, jonka tavoitteena oli kytkeä Venäjä kansainväliseen talouteen. Hän ajoi vahvaa valtiojohtoista teollisuuspolitiikkaa ja katsoi, että talouspolitiikan tuli perustua ortodoksiseen uskontoon, joka suojelee Venäjää sosialismilta. Myös Witte oli poliittiselta katsannoltaan konservatiivi, mutta suuntasi sen eri kohteisiin kuin vanhoilliset sisäasiainministerit.[418]

Myös ulkoministeri Lamsdorf ja sotaministeri Kuropatkin olivat arvostelleet keisarin Kaukoitää koskevaa politiikkaa, mutta ainoastaan Witte joutui eroamaan virastaan 1903. Erottaminen tapahtui ylentämisen muodossa, mikä on yleisesti käytetty suosionsa menettäneen neuvonantajan syrjään siirtämisen keino. Keisari ylensi hänet vaikutusvallattomaan asemaan valtakunnanneuvoston puheenjohtajaksi. Witten syrjäyttäminen ei johtunut vain hänen käsityksistään Japanin sodan vaarallisuudesta vaan hänen arvostelustaan hallituksen harjoittamaa politiikka vähemmistöjä, juutalaisia, katolisia, suomalaisia, armenialaisia, opiskelijoita ja lehdistöä kohtaan. Tässä hän joutui ristiriitaan keisarin luottamusta nauttineen sisäasiainministeri von Plehwen kanssa. Von Plehwe kuiskutteli keisarin korvaan, että Witte tukee puheillaan vallankumouksellisia ja lietsoo levottomuuksia raja-alueilla.[419] Witten erottamisen seurauksena finanssiministeriön paikan keisarikunnan johtavana uudistuksia suunnittelevana ministeriönä otti vallankumouksen torjuntaan keskittynyt sisäasiainministeriö.[420]

Kuropatkin säilytti paikkansa sotaministerinä. Keisari oli nimittänyt hänet sotaministeriksi Vannovskin jälkeen 1898, sillä Vannovski oli kyllästynyt siihen, että suuriruhtinaat sekaan-

tuivat sotaväen asioihin. Kuropatkin edusti tuossa tilanteessa asemaansa vahvistanutta venäläisnationalistista politiikkaa, jonka tavoitteena oli Venäjän tekeminen venäläiseksi.

Sisäasiainministerien paikka oli tuulinen, toisin kuin valtiovarainministerin salkku. Tämä kuvaa erinomaisesti Nikolain hallituspolitiikan ristiriitaisuutta. Valtiojohtamisen kannalta arvioiden sisäasiainministerin virka oli keisarikunnan tärkeimpiä, mutta myös tuulisimpia. Sisäasiainministeriö oli vastuussa keisarikunnan sisäisestä turvallisuudesta ja siten koko keisarikunnan luonteesta ja olemassaolosta. Yleensä keisarikunnan sisäasiainministerit kannattivat tiukkaa lain ja järjestyksen politiikkaa. Aleksanteri III:n viimeisenä sisäasiainministerinä vuosina 1889–95 oli toiminut Dimitri Durnovo, joka tunnettiin kovista otteistaan. Hänen seuraajaksi Nikolai II nimitti konservatiivin ja keisarille uskollisen Ivan Goremykinin. Aloitekyvyttömyytensä vuoksi hän joutui eroamaan 1899.[421] Hänen seuraajanaan toimi lyhyen aikaa keisarin läheinen luotettu Dimitri Sipjagin, joka ajoi muun muassa ei-ortodoksisten kirkkojen vastaista politiikkaa, reuna-alueiden venäläistämistä ja kävi ankaraa terroristien vastaista taistelua. Sipjaginin ura päättyi salamurhaan 1902. Hänen tilalleen keisari nimitti V. Von Plehwen, joka oli luonut uransa sisäasiainministeriössä pätevänä ja tiukkana keskittämispolitiikan ja venäläistämisen ajajana. 1882 hän oli kirjoittanut muistion Venäjän sisäisestä turvallisuudesta. Hänen mukaansa Venäjän uhka ei ole fyysinen vaan henkinen. Pobedonostsevin tavoin hän piti keisaria Venäjän henkisenä johtajana. Seuraavana vuonna von Plehwe vaati Venäjän intelligentsijan uskonnollis-moraalista puhdistamista. Kirkon olisi otettava aiempaa vahvempi johto Venäjän henkisessä kehittämisessä.[422] Sisäministerinä von Plehwe joutui korjaamaan paikallisten *zemstvojen* ja talonpoikaisväestön ongelmia. Hänen aikanaan Ukrainassa oli talonpoikaislevottomuuksia, joita von Plehwe tukahdutti.[423]

Sisäasiainministerinä von Plehwe ajoi reuna-alueiden venäläistämistä, väestön homogenisoimista, vieraiden piirteiden eliminointia, yhdenmukaistamista ja kaikkien koko keisarikuntaa koskevien asioiden, eli poliittisten asioiden, siirtämistä reuna-alueilta keskusvallalle. Hän sai huonoa mainetta myös juutalaisiin kohdistuvien pogromien laatijana. Hän ei onnistunut torjumaan juutalaisvainoja eikä juutalaisten joukkomurhia, sillä hänen oli seurattava hallituksen virallista antisemitististä politiikkaa. Myös Armeniassa keisarikuntaan kohdistuvien levottomuuksien tukahduttaminen toi hänelle huonoa mainetta.[424]

Myös von Plehwen ura päättyi salamurhaajien luoteihin.[425] On selvää, että sisäasiainministeriön aseman vahvistumisen ja harjoittaman ankaran poliisipolitiikan seurauksena terroristit kohdistivat hyökkäyksensä nimenomaan sisäasiainministeriöön. Ministereitä ja poliiseja murhattiin. Von Plehwen seuraajaksi keisari halusi nimittää Liettuan kuvernöörin, prinssi Pjotr Svjatopolk-Mirskin. Hän oli Liettuassa toteuttanut liberaalisia uudistuksia, vaikka oli taustaltaan entinen konservatiivinen santarmin päällikkö. Prinssi kertoi käsitystensä eroavan kahden edellisen sisäministerin linjasta ja olevan ristiriidassa keisarin ohjelman kanssa, mistä syystä hän ei voi hyväksyä tarjousta. Svjatopolk-Mirskin haluttomuutta tehtävään selittävät varmaan myös henkilökohtaiset pelot: von Plehwe, Sipjagin ja Suomen kenraalikuvernööri Bobrikov oli vastikään murhattu. Sisäasiainministerin virka oli kieltämättä pelottava. Heidät oli murhattu sillä he olivat ajaneet – useimmat omasta tahdostaan - keisarin määrittelemää politiikkaa, joka oli kuuro yhteiskunnan uudistusvaatimuksille.[426]

Svjatopolk-Mirskin vastustuksesta huolimatta keisari halusi Svjatopolk-Mirskin uudeksi ministeriksi. Svjatopolk-Mirsk esitti Nikolaille uudistusohjelman, jota hän haluaisi ministerinä toteuttaa. Keisari antoi epämääräisiä lupauksia ja Svjatopolk-Mirsk otti tehtävän vastaan. Samalla hän lupasi olla ottamatta pitkiä askeleita perustuslaillisen monarkian suuntana. Tämä tyydytti Nikolaita, joka sanoi, että keisarilla on suora yhteys pyhään Venäjään ja sen kansaan. Perustuslailliset uudistukset olisivat vahingollista ihmisille, jotka Jumala on uskonut hänen hoitoonsa.[427]

Uusi sisäministeri huomasi Nikolain olevan täysin ehdoton kannassaan ja että keisari yritti selvitä kasvavasta tyytymättömyydestä vain kosmeettisin uudistuksin. Vaikka Nikolai olisi ollut valmis joihinkin myönnytyksiin, monet keisariperheen jäsenet eivät niitä hyväksyneet. Muun muassa Nikolain setä suuriruhtinas Sergei erosi protestiksi loppuvuodesta 1904 kaikista tehtävistään.[428] Svjatopolk-Mirskin esitystä valtakunnanneuvoston aseman vahvistamisesta pidettiin syksyllä 1904 liian radikaalina. Vuoden kuluttua sitä ei pidetty edes riittävänä.

Japanin sodan synnyttämä tyytymättömyys keisaria ja hallitsevaa eliittiä kohtaan heikensi autokratiaa paljon kovemmin kuin mitä Krimin sota oli tehnyt. Krimin sodan jälkeen kansa ei ollut noussut barrikadeille, sillä kansa oli luottanut keisariin. Aleksanteri II:n ylläpitämä käsitys keisarin ja kansan yhteisyydestä oli säilynyt hengissä eikä ollut murtunut. Tällä kertaa tuota luottamusta ei ollut, joten lakkojen ja mellakoiden aalto levisi pitkin keisarikuntaa. Jännitteiden jatkuessa keisari vaipui yhä vahvemmin mystiseen ajatteluun ja irti elämän todellisuudesta.[429]

Japanin sodan aikana mielenosoittajien kärjessä olivat työläiset, joita Venäjällä Krimin sodan aikaan oli hyvin vähän. Teollistumien oli synnyttänyt Venäjälle proletariaatin, joka taisteli oikeuksistaan samalla tavoin kuin muualla Euroopassa. Pietarissa 1905 puhjennut suurlakko levisi pitkin keisarikuntaa. Merkittävimpiä lakkokeskuksia olivat Puolan, Georgian, Armenian, Latvian, Liettuan, Suomen ja Ukrainan pääkaupungit. Lisäksi muslimeja liittyi eri puolilla Venäjää lakkoliikkeeseen. Toisaalta samaan aikaan juutalaiset joutuivat iskujen kohteeksi monissa kaupungeissa.[430]

Käänteentekevät lakot alkoivat Putilovin tehtaalla Pietarissa. Tammikuussa 1905 työläiset marssivat Talvipalatsin eteen pappi Griogori Gabonin johdolla ja vaativat edustuslaitosta ja parannuksia työläisten asemaan. Keisari ei ottanut heitä vastaan. Palatsia suojelleet joukot avasivat tulen mielenosoittajia kohtaan, jolloin heitä kuoli tulituksessa satamäärin. Tapaus tunnetaan Verisunnuntain nimellä ja se muodostaa Venäjän autokratian historiassa merkittävän käännekohdan.[431]

Verisunnuntai on jälkeenpäin osoittautunut lopun aluksi, sen ensimmäiseksi vaiheeksi. Mielenosoitus paljasti keisariin siihen saakka luottaneiden talonpoikien ja työläisten menettäneen uskonsa kansan etuja puolustavaan keisariin. Tilanne olisi saattanut selvitä, jos Nikolai ja hänen avustajansa olisivat osanneet tulkinta tilanteen oikein. Nikolai II ei osannut vastata tyytymättömyyteen myönnytysten avulla, mikä johti mielenosoitusten ja lakkojen aallon leviämiseen pitkin keisarikuntaa. Hallituksessa ryhdyttiin epäilemään jopa armeijan

lojaalisuutta, sillä Mustallamerellä Potemkin laivalla oli noussut kapina.[432] Talvipalatsista tuli despotian ja Verisunnuntaista toivottoman taistelun symboli ja keisarista kansansa murhaaja.

Erityisen merkittävä henkilö keisarin lähipiirissä levottomina vuosina 1904 ja 1905 oli Moskovan entinen kenraalikuveröori D. Trepov, jonka keisari oli nimittänyt 1905 Pietarin kenraalikuvernööriksi ja Keisarillisen palatsin suojajoukkojen päälliköksi. Trepovilla oli kova maine tiukkana mielenosoitusten tukehduttajana.

Vuosien 1904–1905 levottomuuksien muodollisena kimmokkeena oli Venäjän Japanin sota, mutta levottomuuksien taustat ovat syvemmällä venäläisessä yhteiskunnassa. Teollistumisen seurauksena teollisuustyöväestö oli ryhtynyt vaatimaan työolojen parannusta sekä valtiollisia ja poliittisia oikeuksia. Maatyöväestön asema oli edelleen vanhakantainen. Zemstvo-laitos oli osoittautunut epäonnistuneeksi uudistukseksi eikä se ollut täyttänyt siihen asetettuja odotuksia. Aateli piti kiinni vallastaan alue- ja paikallistasolla. Hallituksen konservatiivinen politiikka ei tyydyttänyt älymystöä Venäjälle eikä keisarikunnan reuna-alueilla, joissa seurattiin erityisen tarkoin läntisen Euroopan poliittista kehitystä ja poliittisia virtauksia. Juutalaisiin ja muihin uskontokuntiin kuuluvien sorto piti yllä jatkuvaa jännitettä.

Nikolai II ei osannut arvioida näiden eri tekijöiden yhteisvaikutusta eikä yhteiskunnallisen tilanteen tulenarkuutta. Kaikkein merkittävimmät keskustelut rauhanomaisesta ja autokratian luonteeseen ulottuvasta ratkaisusta Nikolai II kävi von Plehwen seuraajaksi nimitetyn Svjatopolk-Mirskin ja tammikuun verisunnuntain jälkeen ministerineuvoston puheenjohtajaksi nimitetyn, entisen valtiovarainministeri Witten kanssa. Hänellä oli Japanin sodan päätyttyä Portsmouthissa käymiensä rauhanneuvotteluiden yhteydessä ollut aikaa arvioida tilannetta periaatteelliselta kannalta ja tehdä havaintoja Venäjän tilanteesta ulkomailta saamansa perspektiivin pohjalta. Hän oli tullut Portsmouthissa vakuuttuneeksi siitä, että autokratia oli tullut tiensä päähän. Keisari kävi Witten kanssa pitkät, useita päiviä aamuvarhaisesti iltamyöhään kestäneet keskustelut. Witte suositteli uudistuksia. Keisarin tulisi luopua rajoittamattomasta vallasta. Hänen tulisi suostua kansanedustuslaitoksen, duuman perustamiseen sekä vaaleihin. Lopulta Nikolai taipui ja hyväksyi Witten neuvot. Hän allekirjoitti lokakuussa 1905 manifestin, jossa keisari lupasi turvata kansalaisten klassiset vapausoikeudet, laajentaa äänioikeutta tavoitellen yleistä äänioikeutta, perustaa duuma ja antaa sille lainsäädäntövallan sekä turvata puolueiden perustamisen.[433]

Japanin sodan synnyttämien levottomuuksien käsittely Venäjällä osoitti keisarilta puuttuvan tilanteen tajua. Hän ei kyennyt tekemään valintoja erilaisten tietojen ja neuvojen pohjalta. Häneltä puuttui alkeellisetkin johtamistaidot. Johtamiskokemus ei ollut kyennyt korvaamaan puuttuvia taitoja. Tuomo Polvisen mukaan hän oli heikkotahoinen ja henkisesti rajoittunut eikä sopiva henkilö soveltamaan itsenäisesti, pitkäjänteisesti ja johdonmukaisesti autokraatin valtaoikeuksia. Epävarmuutta hän ei voinut asemastaan johtuen näyttää ulospäin vaan toimi pidättyväisesti ilmaisematta päättämättömyyttään. Hän toki oli tietoinen omasta luonteenlaadustaan. Kuultuaan isänsä kuolemasta hän oli parahtanut: ”En osaa hallita.”

Nikolain heikot johtamiskyvyt ja hänen alttiutensa eri tahoilta tuleville vaikutteille ja kannanottojen häilyvyys tunnettiin hallituspiireissä. Ministerit olivat tähän hyvin tyytymättömiä, sillä hallitsija saattoi esittelyssä olla samaa mieltä heidän kanssaan, mutta kuultuaan toista henkilöä vaihtoi mielipidettään.[434] Sotaministerinä vuosina 1898–1903 toiminut Kuropatkin tuskaili, että aristokraattiset upseerit pitivät yhteyttä suoraan hallitsijaan ja vaikuttivat hänen mielipiteeseensä, joka vaihtui neuvonantajien mukaan. Kuropatkin oli alhaisesta sosiaalisesta taustasta noussut ammattisotilas. Hänen on täytynyt nähdä, että vaikeudet johtuivat keisarin epäluulosta oppineita, tehokkaita ja asialleen omistautuneita ammattivirkamiehiä kohtaan. Parhaita hallinnon hoitajia Nikolain mielestä olivat ne, jotka luottivat jumalaista alkuperää olevaan autokratiaan ja keisariin, jonka tehtävä on luoda uudelleen kansallinen Venäjä. Tällaisia ministereitä Nikolain aikana olivat aristokraatit, joiden juuret olivat syvällä Venäjän maaseudulla.

Erittäin tiukaksi autokratian puolustajaksi kasvanut keisarinna, joka oli siihen saakka välttänyt ottamasta kantaa hallitsemisen kysymyksiin, piti vuoden 1905 tapahtumia käänteentekevinä. Hän aktivoitui poliittisista asioista ja ryhtyi ottamaan niihin kantaa. Hän ei koskaan antanut anteeksi Wittelle sitä, että hän oli saanut Nikolain taipumaan uudistuksiin. Kirjeessään sisarelleen hän kertoo rukoilleensa, että hänellä olisi ollut viisautta auttaa miestään.[435]

Nikolai II:n valtakauden toinen vuosikymmen

Pitkin hampain säädetty vuoden 1906 perustuslaki jätti keisarin edelleen yksinvaltiaaksi, mutta ei enää rajoittamattomaksi.[436] Perustuslaista poistettiin keisarin vallan perinteisestä määrittelystä termi rajoittamaton. Virallisen opin mukaan keisari vastasi päätöksistään ainoastaan Jumalalle. Valtiojohtamisen asioihin perustuslaki ei tuonut suurta muutosta, sillä keisari säilytti täyden vallan ulkopolitiikan ja puolustuksen asioissa. Esimerkiksi pykälä 13 jätti hänelle ylimmän vallan päätettäessä sodasta ja rauhasta ja solmittaessa valtiollisia sopimuksia. Pykälät 14 ja 96 antoivat keisarille sotavoimien ylipäällikkyyden. Hallituksesta ei tullut duuman poliittisesta tuesta riippuvainen elin. Keisarin rajoittamaton valta valtiojohtamisen kysymyksissä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, etteivätkö ulkoministerit, erityisesti vuosina 1906–14 toimineet A. P. Izvolsky ja S. D. Sazonov olisi pitäneet yhteyttä duumaan ja kuunnelleet sen mielipiteitä ja pyrkineet saamaan siltä tukea harjoitetulle politiikalle. Samaan aikaan on kuitenkin muistutettava siitä, että ministereiden ei tarvinnut nauttia duuman luottamusta. Keisarin luottamus riitti.

Duuman perustaminen muutti Venäjän hallitsemistapaa, vaikka keisari ei ollut luopunut omasta vakaumuksestaan autokraattina. Hänen oli vain toimittava duuman kanssa. Duuman perustaminen nosti pääministerin keisarin uudeksi tärkeimmäksi yhteistyökumppaniksi ja ylimmäksi viralliseksi neuvonantajaksi. Koska Duumalla oli tosiasiallista vaikutusvaltaa, vaikkakaan ei juridista sananvaltaa valtiollisessa johtamisessa, keisari joutui sopeuttamaan oman toimintansa duuman vaihtuvista kokoonpanoista johtuviin mielialoihin. Tämä ilmeni erityisesti pääministerien jatkuvassa vaihtumisessa.[437]

Ulkoasiainministeriön rinnalla toinen tärkeä ministeriö valtiojohtamisen asioissa oli sotaministeriö. Keisarikunnan kyky harjoittaa ulkopolitiikkaansa riippui sotavoimien kyvystä käydä sotaa. Erityisesti tämä testattiin kriisihetkinä, jolloin päätöksenteon keskeisimmiksi kriteereiksi tulivat armeijan laatimat operatiiviset suunnitelmat ja niiden kyky tukea ulkopoliittisia tavoitteita.

Ulkoasiainministerin ja sotaministerin rinnalle kolmanneksi tärkeäksi valtiojohtamisen neuvonantajaksi perustuslaki nosti pääministerin, joka keskusteli ja pohti keisarin kanssa ulkopolitiikan linjakysymyksiä. Se, miten vahvan roolin kukin heistä sai, riippui henkilöiden kyvystä, heidän suhteistaan hallitsijaan ja pääministerin ja ministerien keskinäisistä suhteista.[438]

Koska Witte oli toiminut Nikolai II:n luotettuna ja konservatiivisena neuvonantajana jo 1890-luvulla ja kun keisari joutui ratkaisemaan kriisin Witten neuvojen mukaisesti – tosin vasta viimeisenä oljenkortena äärimmäisen hädän hetkellä lokakuussa 1905, keisari nimitti hänet ministerineuvoston puheenjohtajaksi. Tehtävä muistuttaa jo pääministerin tehtävää.[439] Witten asema ei ollut helppo, sillä keisari oli hyväksynyt lokakuun manifestin pakon edessä. Hän oli pitkään empinyt uudistusten hyväksymistä ja pohtinut uudistusten vaihtoehtona jopa diktaattorin nimittämistä. Vaikka Nikolai II nimitti Witten ministerineuvoston puheenjohtajaksi, keisarin aidon luottomiehen ja neuvonantajan asemaa Witte ei saavuttanut.[440]

Duuman perustaminen käynnisti Venäjällä uudistuksia, mutta ne jäivät hauraiksi. Witten rinnalle sisäasiainministeriksi keisari nimitti kovaotteisen Durnovon. Hänen toiminnastaan keisarilla oli kokemuksia. Keisari tunsi Dornovon päättäväisyyden kaikkien aiempien levottomuuksien ankarana kukistajana.[441] Uudeksi ulkoministeriksi keisari nimitti ammattidiplomaattina uransa luoneen Alexander Izvolskyn. Massie pitää häntä vanhan maailman ammattidiplomaatin arkkityyppinä, joka elehti keikarimaisesti, piti helminauhaa valkoisissa liiveissään, rakasti valkoisia säärystimiä, käytti lornjetteja ja jätti jälkeensä kölninveden miedon orvokintuoksun. Izolsky ajoi välien parantamista Venäjän perinteisten vihollisten, Britannian ja Japanin kanssa. Hän on vuonna 1907 solmitun Venäjän ja Britannian liittosopimuksen keskeinen arkkitehti.[442]

Lokakuun manifestin hyväksyminen ei tehnyt keisarista demokraattia. Hän pysyi autokraattina, joka hallitsi keisarikuntaa edelleen kuin autokraatti. Keisari kuuli konservatiivista sisäministeri Durnovoa ja keisarillisen hovin turvapäällikköä D. Trepovia, joka oli Witten ajamien uudistusten vastustaja. Tämä aiheutti ongelmia ministereille; heidän oli päätettävä toimiako ministerineuvoston puheenjohtajan eli Witten johdolla vai Nikolain luottomiehenä. He kallistuivat keisarin kannalle, sillä hän nimitti ministerit ja he olivat riippuvaisia hänen, ei Witten luottamuksesta.

Keisari ja hallitus eivät tulleet toimeen duuman kanssa, sillä sen vaatimukset olivat liian radikaaleja konservatiiviselle hallitukselle ja perinteiselle eliitille. Witten suosituksesta keisari hajotti duuman jo heti talvella 1906. Hajottaminen ei tuottanut tulosta, sillä uusi duuma

oli edellistäkin radikaalimpi. Se ei hyväksynyt pääministeriksi Witteä, mistä syystä hänen uransa pääministerinä jäi noin puolen vuoden mittaiseksi ja päättyi huhtikuussa 1906.[443]

Witten ura pääministerinä ei päättynyt vain duuman epäluottamukseen vaan myös keisarin ja taantumuksellisen hovipuolueen vastustukseen. Hovipuolueeseen kuuluivat muun muassa suuriruhtinaat Vladimir Aleksandrovitš ja Nikolai Nikololevitš. Hovipuolue vastusti Witteä siitä syystä, että hän oli autokratiaa heikentävän valtiosäännön isä. Lisäksi hovipuolue pelkäsi, että hän tekisi lehmänkauppoja duumassa niin, että suurmaanomistajat menettäisivät maitaan.

Nikolai purki pettymystään Witteen kirjeissään äidilleen seuraavasti: ”Niin kauan kuin elän, en ikinä enää luota tuohon mieheen pienimmässäkään asiassa. Sain aivan tarpeekseni viime vuoden kokeilusta. Se on vieläkin kuin painajainen minulle.” Myös Witte oli saanut tarpeekseen. Hän kertoi kollegalleen:

> *Näette edessänne kuolevaisista onnellisimman. Tsaari ei olisi voinut osoittaa minulle suurempaa armeliaisuutta kuin mitä hän on nyt tehnyt vapauttaessaan minut tästä vankilasta, missä olen virunut. Lähden heti ulkomaille saamaan hoitoa. En halua kuulla mitään mistään ja vain kuvittelen mielessäni, mitä täällä tapahtuu. Koko Venäjä on suuri hullujenhuone.* [444]

Keisari nimitti uudeksi pääministeriksi itselleen lojaalin, vanhoillisen ja ”byrokraattisen reliikin”, Ivan Goremykinin.[445] Valinta osoittautui heti pian virheeksi, sillä hän toimi täysin epäitsenäisesti keisarin käskyläisenä ja suututti siten duuman, mikä lisäsi edelleen jännitteitä. Myös Goremykin joutui jättämään virkansa puolen vuoden päästä. Hänen seuraajakseen duuman vaalien jälkeen keisari nimitti toisen lujana järjestyksen miehenä tunnetun ja korkealle arvostetun Venäjän aristokratiaan kuuluneen sisäministeri Pjotr Stolypinin. Häntä luonnehditaan vakaaksi, kiihkeän isänmaalliseksi ja idearikkaaksi mieheksi ja suorapuheiseksi, mutta ajattelutavaltaan samaan aikaan sekä monarkistiksi että realistiksi. Stolypinin mukaan monarkia voi säilyä ainoastaan, jos sitä uudistetaan. Hän piti pääministerin salkun ohella hallussaan edelleen sisäasiainministerin salkkua. Suurlakon jälkeisessä kireässä ilmapiirissä sisäasiainministeri kuului hallituksen avainministereihin. Erään entisen ministerin sanotaan arvioineen, että pääministeri oli kuin munaton kollikissa ellei hän pitänyt hallussaan myös sisäasiainministerin salkkua.[446]

Stolypinin politiikan lähtökohtana oli huoli kansan ja hallitushuoneen toisistaan etääntymisestä. Jotta kansa voisi luottaa hallitsijaan, sen taloudellista asemaa tulisi parantaa. Tästä syystä Stolypin tarttui maatalousongelmaan ja ajoi agraarireformia, loi yleisen koulujärjestelmän ja pakollisen työntekijöiden sairasvakuutuksen. Lisäksi hän ymmärsi, että 1860-luvulla toteutettu paikallishallinnon *zemstvo*-uudistus ei ollut tyydyttänyt talonpoikia. *Zemstvot* eivät olleet demokraattisia. Stolypin pyrki korjaamaan tilannetta heikentäen paikallishallinnossa aatelin valtaa. Eliitti oli tyytymätön tähän, sillä se koki menettävänsä valtaa ja pelkäsi joutuvansa uudistusten maksumieheksi.[447]

Stolypin myötäili politiikassaan keisaria. Se ilmenee muun muassa hänen käsityksissään juutalaisista, joita Nikolai vastusti. Juutalaisvastaisen politiikan taustalla oli useita tekijöi-

tä. Ensinnäkin hän vastusti juutalaisia tiukkana ortodoksina uskonnollisista syistä, toiseksi pyhän venäläisyyden ylimpänä puolustajana poliittisista syistä ja kolmanneksi agraaritaloudellisten ajatusten kannattajana hän yhdisti juutalaiset rahan ja politiikan valtaan. Erityisesti juutalaisvainoja esiintyi Ukrainassa ja Puolassa. Pääministeri Stolypinin pyrki kehittämään tasapainoisen ratkaisun juutalaiskysymyksen hoitamiseen, mutta keisari ei sitä hyväksynyt. Tämä johti huomattavaan juutalaisemigraatioon ja juutalaispiirien hallituksenvastaisuuteen.[448]

Stolypin edusti kaikesta monarkistisesta perusasenteestaan huolimatta Venäjän uudistumista. Hän ja uudistajat pyrkivät kehittämään valtiokeskeistä ajattelua ja loivat siinä tarkoituksessa uusia käsitteitä. Näitä olivat kansakunta (*narod*) ja valtio (*gosudarstvo*). Tavoitteena oli irrottaa valtio itsenäiseksi käsitteeksi hallitsijasta (*gosudar*), joka oli perinteinen keisareiden ylläpitämä narraatio. Stolypinin tavoitteena oli luoda valtion ja kansan yhteys valtion hallintoelinten ja demokratisoitujen paikallisneuvostojen (*zemlja*) välityksellä.[449]

Perinteisen keisareiden ylläpitämän hallitsijakäsityksen keskiössä olivat olleet kansan ja hallitsijan käsitteet. Hallitsija on siinä kansakunnan perusta ja sen ilmentymä. Nikolai II sai vahvistusta omalle käsitykselleen 1913 vietetyistä Romanovien hallitsijasuvun 300-vuotisjuhlista. Tällöin kaikkialla julkisuudessa pitkin keisarikuntaa korostettiin Venäjän nopeaa kehitystä kolmen viime vuosisadan aikana ja valtakunnan hyvää tilaa. Keisari korosti juhlien yhteydessä kolmea seikkaa. Ensinnäkin hän muistutti, että kansalla oli tärkeä rooli Mikael Romanovin valtaan nousussa 1613. Toiseksi Nikolai II puhui keisarien epäitsekkäästä roolista ja velvollisuudesta Venäjän idean edustajana. Kolmanneksi hän muistutti keisarin velvollisuudesta toteuttaa Jumalan ja kansan tahtoa poliittisesta luokasta ja eliiteistä riippumatta. Nikolai koki, että virkaeliitti pyrki hävittämään hallitsijan ja kansan liiton ja tunkeutumaan keisarin ja kansan väliin rakentamalla sinne valtion ja hallintokoneiston. Keisari ylpeili sillä, että hän on kyennyt lyömään reiän tuohon muuriin ja että hän on onnistunut saamaan sitä kautta suoran yhteyden kansaan.[450]

Stolypin ei osallistunut keisarin käymään keskusteluun Venäjän luonteesta vaan toimi käytännöllisenä uudistajana. Hän ajoi keisarikunnan hallinnollista yhdentymistä ja tavoitteli Venäjän valtiota (*gosudorskoe rossiskoe*), joka olisi venäläinen (*ruskii*). Hän kohdisti tämän politiikkansa erityisesti keisarikunnan reuna-alueisiin, Puolaan, Suomeen, Ukrainaan, Georgiaan, tataareihin, muslimeihin, armenialaisiin ja juutalaisiin. Näiden kaikki itsehallinnolliset piirteet Stolypin pyrki kitkemään pois. Uudistusten vastustajia Stolypin piti valtion vastustajina, sen vihollisina.[451]

Pääministerinä Stolypin ura kesti harvinaisen pitkään, vuodesta 1906 vuoteen 1911 saakka. Sen taustalla lienee ollut hänen ankara politiikkansa kaikkia vallankumouksellisia pyrkimyksiä kohtaan. Hänen aikanaan hallitus teloitti noin 3 000 vallankumouksellista. Stolypinin ura päättyi salamurhaan. Hänet oli yritetty murhata jo 1906, mutta attentaatti epäonnistui. Stolypinia vastustettiin sekä oikeistossa että vasemmistossa, sillä hän yritti ajaa uudistuksia, jotka herättivät vastustusta sekä konservatiivien että radikaalien piirissä.[452]

Stolypinin pääministeriydestä tuli pitkä, mutta keisari ei ollut häneen tyytyväinen. Nikolai vastusti monia Stolypinin ajamia uudistuksia liittoutumalla muiden ministerien kanssa ja kaatoi liian radikaaleina pitämiään hankkeita. Hoskingin mukaan keisari oli uudistushaluisen Stolypinin kanssa samaan mieltä siitä, että keisarikunnan instituutioiden ja väestön pääosan elämät olivat erkautuneet toisistaan. Keisari ei kuitenkaan pitänyt Stolypinin ajamasta valtioon kiinnittyvästä kansallisuuspolitiikasta. Hän halusi pitää edelleen kunniassaan kansan (*narod*) ja keisarin suoran yhteyden. Keisari sanoi, että keisarin siteet kansaan olivat rikkoutumattomat. Nikolain käsitys oli harhainen. Hän ei pystynyt arvioimaan proletariaatin nousua ja sen varaan politiikkaa rakentaneen bolsevistisen työväenliikkeen voimaa ja vaarallisuutta. Kyllä keisarin lähipiirissä kuitenkin pelättiin proletariaattia, sillä duuman vaaleissa kaupunkien köyhälistölle ei annettu äänioikeutta.

Stolypinin ero 1911 ajoittuu samaan hetkeen, kun keisari alkoi käpertyä yhä enemmän oman perheensä, ja ennen muuta kunnianhimoiseksi ja vaikutusvaltaa tavoittelevaksi kehittyneen puolisonsa Aleksandran pariin ja ryhtyi ottamaan etäisyyttä valtiokoneistoon. Nikolai alkoi kuunnella keisarinnan murheita ja neuvoja entistä tarkemmin. Eräs keisarinnan kirje paljastaa välillisesti syyn siihen, miksi hän koki velvollisuudekseen avustaa miestään. Aleksandra kirjoittaa: ”Olisipa täällä hänen isänsä, joka osasi valita oikeat ihmiset oikeille paikoille, mutta nyt ei ole ketään, kenen puoleen voisi kääntyä! Ympärillämme on vain ymmärtämättömiä vanhuksia ja nuoria maitopartoja.”[453]

Aleksandra oli havainnut ja myös kuullut, että Nikolai II ei ollut erityisen vahva johtaja. Hän on varmaan huomannut, että keisari ei viihtynyt johtajan roolissaan. Hän neuvoi Nikolaita seuraavasti:

> *Ole päättäväisempi ja itsevarmempi. Tiedät erinomaisesti, mikä on oikein, ja koska olet oikeassa ja toiset väärässä, pysy sitkeästi mielipiteessäsi ja pakota muut noudattamaan tahtoasi. [--] Nöyryys on suuri lahja Jumalalta, mutta itsevaltiaan on tuotava useammin oma tahtonsa esiin. Ole luja, minä seison horjumatta rinnallasi – tiedän, että Hän johtaa meitä oikealla tiellä. ... Ainoastaan rakkaudesta sinua ja Pienokaista kohtaan vannotan sinua - älä tee tärkeitä päätöksiä neuvottelematta kanssani ja miettimättä kaikessa rauhassa. … Älä anna asioiden luisua käsistäsi. ... Ole Pietari Suuri, ole Iivana Julma, ole Paavali I - murskaa kaikki.*[454]

Keisarinna otti erityisen aktiivisen otteen Nikolain ohjaajana ja neuvonantajana siinä vaiheessa, kun maailmansota 1914 syttyi ja keisari siirtyi pois Pietarista. Aleksandra sanoi haluavansa olla miehensä neuvonantaja:

> *Salli minun auttaa sinua, oma aarteeni. On hetkiä jolloin nainen voi osoittautua hyödylliseksi. Haluaisin niin keventää kuormaasi. ... Tahdon työntää nenäni joka paikkaan. Ystäväiseni, älä naura vanhalle, tyhmälle pikku vaimollesi. Hän on pukeutunut näkymättömiin miesten housuihin.*[455]

Vaikka Venäjä oli autokratia ja keisari hallitsi yksinvaltiaana, ministerit eivät katsoneet hyvällä keisarillisen perheen ja erityisesti keisarinnan vaikutusvaltaa ja roolia hallitsijan oi-

keana kätenä ja takapiruna. Pääministeri Witte kirjoittaa muistiinpanoissaan keisarinnasta pisteliäästi:

> *Ehkäpä keisarinna olisi hyvä neuvonantaja jollekin saksalaiselle ruhtinaspahaselle, mutta varsin turmiollinen Venäjän Imperiumin valtiaalle. Hän vie itsensä, keisarin ja koko Venäjän tuhoon. ... Ilman muuta olisi ollut onneksi itse keisarinnalle sekä keisariparalle samoin kuin meille kaikille. ... ennen kaikkea Venäjä olisi paljon onnellisempi, jos prinsessa Alexista olisi aikoinaan tullut joku saksalainen ruhtinatar tai kreivitär.*[456]

Myös keisarinna osoitti tyytymättömyyttä Witteä kohtaan: hän oli keisarinnan mielestä syypää perustuslakiin ja keisarin vallan rajoittamiseen.[457]

Keisari sai perheeltään apua vaikeiden ongelmien ratkaisuissa. Erityisten merkittävä asema oli leskikeisarinna Dagmarilla ja suuriruhtinailla. Heillä kaikilla oli asioista omia mielipiteitä, joita he harkintansa mukaan esittivät Nikolai II:lle, mutta heidän kauttaan myös yritettiin ajaa asioita ja välittää viestejä keisarille. Esimerkiksi voidaan ottaa leskikeisarinnan Maria Feodorovnan (Dagmar) toiminta Suomen asiassa. Leskikeisarinna painosti Nikolaita irtautumaan Suomeen kohdistuvasta venäläistämispolitiikasta. Dagmar kirjoitti pojalleen pitkän ja perusteellisen kirjeen, jossa hän pyysi häntä muuttamaan Suomen politiikkaansa. Hän vaati vaatimalla Bobrikovin erottamista. Nikolai vastasi äidilleen kirjeellä, jossa hän kieltäytyi toimimasta äitinsä ohjeiden mukaan. Sen sijaan hän sanoi, että ”niin kauan kuin elän tulen toimimaan omantuntoni käskyjen mukaan.” Hän lisäsi: ”Ole kiltti äläkä suutu minulle, anna minulle vain myötätuntosi ja pyydä ajatuksissasi Jumalan näkymätöntä kättä ohjaamaan raskasta maallista tietäni.”[458]

Nikolain kolmella iso-sedällä ja sedillä oli virat armeijassa tai hallinnossa. He keskustelivat keisarin kanssa hallitsemisen asioista, mutta Nikolai ei sallinut heidän puuttua omiin päätöksiinsä. Erityisesti hän kuunteli Sergei Alexandrovitšia, joka oli suoraviivainen taantumuksellinen. Hänet murhattiin pian tammikuussa 1905 tapahtuneen verisunnuntain jälkeen. Leskikuningatar, joka tunsi suuriruhtinaiden mielipiteet, heikkoudet ja vahvuudet, pyrki suojelemaan poikaansa setiensä liialliselta vaikutukselta.[459]

Parantajamunkki Grigori Rasputin on vaikutusvaltaisin keisarillisen perheen kautta Nikolain politiikkaa ohjannut oikea käsi, takapiru sanan varsinaisessa merkityksessä. Rasputinia ei kutsuttu hoviin valtiolliseksi neuvonantajaksi vaan hän ilmestyi sinne takakautta, sillä Aleksandra uskoi hänen kykenevän parantamaan perintöruhtinaan verenvuototaudin. Keisari piti aluksi etäisyyttä Rasputiniin, mutta kun keisarinna lankesi hänen hypnoottisen vaikutuksensa lumoukseen, myös Nikolai alkoi pitää häneen yhteyttä. Aluksi keisari piti Rasputinia parantavana shamaanina, mutta yhteydenpidon tiivistyessä alkoi nähdä Rasputinissa miehen, joka sopii hänen omiin keisariutta ja Venäjää koskeviin käsityksiinsä. Nikolai II, jonka hallitsijakäsityksen ytimessä oli keisarin ja Venäjän kansan liitto, kuvitteli saavansa Rasputinin kautta suoran yhteyden kansaan.[460]

Keisariperheen yhteydenpito Rasputiniin alkoi vuoden 1908 tienoilla. Tuolloin valtiojohtamisen keskustelua hallitsi Bosnia-Hertsegovinan liittäminen Itävaltaan. Rasputin esiin-

tyi päättäväisesti sotaan vastaan. Rasputinin elämäkerran kirjoittaja Radzinski sanoo, että Rasputin vastusti sotaa, koska saksalaistaustainen keisarinna oli tätä mieltä.[461] Radzinski osoittaa monessa yhteydessä, että Rasputin tunnusteli keisarinnan mielipiteitä ja myötäili niitä. Alexandra välitti näitä Rasputinin käsityksiä keisarille ”Ystävän” – kuten häntä keisariperheen sisäisessä kirjeenvaihdossa kutsuttiin – mielipiteinä. Radzinskin kuvaamat tapaukset osoittavat, että Rasputinin mielipiteet eivät välttämättä olleet hänen omiaan vaan keisarinnan mielipiteitä, joita Rasputin myötäili ja joita keisarinna välitti keisarille Rasputinin mielipiteinä.

Rasputinin yhteys hallitsijahuoneeseen tuo mielenkiintoisen perspektiivin vuoden 1905 perustuslaillisiin uudistuksiin. Duuman perustamisen ja uuden perustuslain tavoitteena oli ollut uudistaa keisarikunnan hallitsemismallia. Siinä ei rajoitettu keisarin rajatonta yksinvaltiutta vaan säilytettiin koskemattomana autokratian ideologinen perusta: keisarius Jumalan armosta. Se tarkoitti sitä, että keisari saattoi kuulla neuvonantajanaan ketä halusi. Rasputin oli tähän sopiva. Näin ollen Nikolai saattoi kuulla duumaa sekä ottaa huomioon joko pääministerin tai vaikkapa Rasputinin, siperialaisen elostelevan munkin mielipiteitä tai olla ottamatta. Se, että Nikolai piti pääministeriä ja Rasputinia samanarvoisina avustajina, ärsytti luonnollisestikin kaikkia itsenäisyyteen pyrkiviä pääministereitä, duumaa, hovia ja perinteistä eliittiä. Erityisen vihainen tästä oli uudistuspolitiikkaa ajava pääministeri Stolypin.[462]

Stolypin toki tiesi, että keisarilla oli oikeus kuulla ketä halusi ja että, keisari otti Rasputinilta neuvoja. Lisäksi Stolypin oli tullut tietoiseksi siitä, että Nikolai tunsi epäluuloa valtiollisia instituutioita ja virkakoneistoa kohtaan. Keisari sanoi virkakoneiston estävän häntä saamasta suoran yhteyden ”pyhään Venäjään”. Hoskingin mukaan tässä oli kyse erittäin periaatteellisesta asiasta: uuden perustuslain taustalla olevassa ajattelussa ministerit ja ministerihallinto pyrkivät liittämään valtion ja sen instituutiot sekä valtionhallinnon kansalaisiin ja irrottamaan ne keisarista.[463] Tämä jäi vain pyrkimykseksi.

Keisarillinen hovi on pieni yhteisö. Huhut Rasputinin roolista keisarillisen perheen piirissä levisivät nopeasti ja heikensivät hallitsijahuoneen arvovaltaa ja uskottavuutta. Vaikka moni Pietarin hovissa vastusti Stolypiniä ja hänen uudistuksiaan, Stolypinin korvautuminen 1911 Rasputinin tapaisilla henkilöillä oli kuitenkin liikaa.

Stolypinin jälkeen pääministerinä toimi kolme vuotta Vladimir Kokovtsov. Häneltä puuttui Stolypinin auktoriteetti, myös hallituksensa sisällä. Ministerit eivät tyytyneet pääministerin johtoon vaan ottivat käskyjä suoraan keisarilta.[464] Kokovtsovin nimityksessä ilmenee erinomaisesti se, että Nikolai ei tunnistanut Venäjän sosiaalisen rakenteen ja poliittisten valtasuhteiden muutoksia vaan jatkoi hallitsemista entiseen tapaan. Kokovtsov edusti Venäjän vanhoja hoviin kiinnittyneitä eliittisukuja aina 1500-luvulta lähtien. Poliittista ja hallinnollista kokemusta hänellä oli; hän oli toiminut valtiovarainministerinä Stolypinin aikana ja 1890-luvulla Witten aikana apulaisvaltiovarainministerinä. 1904 hänet nimitettiin valtiovarainministeriksi, mutta erosi Witten tultua pääministeriksi. Hän piti hallussaan valtiovarainministerin salkkua uudestaan Goremykinin ja Stolypinin hallituksissa. Tultuaan pääministeriksi Stolypinin jälkeen hän ei luopunut valtiovarainministerin salkusta.

Kokovtsovin politiikka ei juuri eronnut Stolypinin politiikasta.[465] Kokovtsovin hallitus oli voimaton kasvavan sosiaalisen ja poliittisen tyytymättömyyden edessä. Keisari ajoi tiukkaa kurin politiikkaa ja tukahdutti sisäasiainministerin johdolla kaikki mielenosoitukset kovakätisesti. Kovtsovin hallituksessa sisäasiainministerin salkku kuului tiukkana autokratian puolustajina tunnetuille N. Maklakov ja A. Makaroville. Levottomuudet jatkuivat pitkin keisarikuntaa ja duumassa, joka olisi halunnut päästä vaikuttamaan ministerien nimitykseen ja politiikan suuntaan. Kun poliittinen elämä ei rauhoittunut, keisari vaihtoi Kokovtsovin tammikuussa 1914 iäkkääseen ja nöyristelevään Ivan Goremykiniin. Uutta 75-vuotiasta pääministeriä pidettiin vanhuksena. Valinta herätti hämmennystä, sillä hän oli toiminut jo 1906 pääministerinä.

Myös Ivan Goremykin kuului edeltäjänsä tavoin jo 1600-luvulla eliittiin nousseeseen aatelisukuun. Hän oli aloittanut uransa 1860-luvulla Puolassa, oli toiminut 1890-luvulla sisäasiainministerinä ja vastustanut tuolloin kaikkia uudistuksia. Aloitekyvyttömyytensä vuoksi Goremykin oli joutunut eroamaan 1899, mutta hän nautti Nikolain suosiota ja luottamusta, mistä syystä keisari nimitti hänet 1906 pääministeriksi Witten jälkeen. Jo tuolloin hänen seniiliytensä oli ilmeinen eikä hän kyennyt säilyttämään paikkaansa duuman suunnalta tulleiden paineiden kasvaessa. Pääministerin ura oli kestänyt tuolloin vain muutaman kuukauden.[466]

Goremykin joutui vaikeaan tilanteeseen alkukesästä 1914. Venäjän oli päätettävä omasta linjastaan arkkiherttua Ferdinandin surman jälkeen. Kysymys oli siitä, kuinka Venäjän tulisi suhtautua Serbian esittämään avunpyyntöön. Oli tehtävä valinta sodasta pidättäytyvän ja sotaan vievän linja väillä. Hallituksessa oli kannatusta molemmille kannoille. Tätä kysymystä oli pohdittu jo aiemminkin. Kun Itävalta Turkin sisäisen vallankumouksen jälkeisessä tilanteessa 1908 oli liittänyt 1908 Bosnia-Hertsegovinan omaan valtapiiriinsä, Venäjä päätti olla reagoimatta tähän voimatoimin. Venäjä pysyttäytyi erossa Balkanin ristiriidoista myös 1912, kun Serbia, Bulgaria, Montenegro ja Kreikka liittyivät sotaan Turkkia vastaan.

Sekä 1908 että 1912 Venäjän lehdistössä oli ymmärrystä Balkanilla voimistuneen uus-panslavismin ideologiaan ja sieltä Venäjälle esitettyyn avunpyyntöön. Venäjän keisarin tulisi asettua suuren slaavivaltioiden federaation johtoon ja antaa apua Balkanin veljeskansoille ja ortodokseille, jotka olivat islamin ahdistamia. Molemmilla kerroilla keisari osoitti päättäväisyyttä ja asettui yleistä mielipidettä vastaan. Hän toki tunsi sympatiaa panslavistista politiikkaa kohtaan, erityisesti Balkanilla, mutta panslavismi ei ohjannut hänen päätöksentekoaan. Jälkeenpäin tiedetään, että aina kun oli otettava kantaa Balkanin kysymyksen, Rasputin vastusti Venäjän sekaantumista kriisiin. Keisari sai tiedon Rasputinin kannasta ennen omaa päätöstään. Radzinski tiivistää Rasputinin vaikutuksen tuolloin seuraavasti: ”Uskomatonta mutta totta: sivistymätön musikka oli syrjäyttänyt kaikki muut osapuolet ja pakottanut tsaarin antamaan palttua yleiselle mielipiteelle.”[467]

Kesällä 1914 arkkiherttua Ferdinandin murhan jälkeen oli jälleen sama ongelma käsissä: meneekö Venäjä mukaan konfliktiin vai ei. Koska Itävalta piti Serbiaa murhan taustavoimana ja uhkasi Serbiaa, tilanne oli vaikea Venäjälle. Lehdistössä oli vallalla kanta, että Serbian pyyntöön tulisi suostua. Tilanne oli tällä kertaa hyvin erilainen kuin vuonna 1912, jolloin

neljä Balkanin maata oli yhdessä Turkkia vastaan. Nyt 1914 Bulgaria oli siirtynyt Itävallan puolelle. Serbia ja Romania olivat Venäjän kannalla. Venäjän voimavaroihin realistisesti suhtautuvat tahot olivat epäileväisiä. He pelkäsivät myös sitä, että ennen sotaa solmitut liittosopimukset eivät kovan paikan tullen pitäisikään. Ranskan kanssa solmittua liittolaispolitiikkaa kannattavat tahot joutuivat ristiriitaan Saksan ja keskusvaltojen suuntaan kallistuvien tahojen kanssa. Ulkopolitiikkaa tuntevissa piireissä varoiteltiin sotaan lähtemisestä.[468] Witte esitti erittäin terävän analyysin sodan tavoitteista ja sen lopputuloksesta. Pietarin hyvin informoiduissa piireissä tiedettiin, että Euroopan suurvallat eivät ole katsoneet hyvällä Venäjän vahvistumista ja pelkäsivät sitä, että Venäjä tulisi ulottamaan valtansa sodassa Konstantinopoliin saakka.

Ulkoministeri Sergei Sazanov oli valmis puolustamaan slaaveja Balkanilla ja kirjoitti keisarille, että Venäjä ei koskaan anna anteeksi hänelle, jos tilanteeseen ei tartuta. Pääministeri Goremykin oli vetäytynyt syrjään ja jättänyt asian ulkoministerilleen. Keisari, joka oli vahvasti sitoutunut venäläisyyden politiikkaan ja joka sai tukea armeijan upseerien keskuudessa, taipui tällä kertaa sodan kannalle. Keisarin antamassa Venäjän sotaan liittymistä koskevassa manifestissa korostettiin Venäjän halua auttaa ”meihin liitettyjen slaavikansojen kohtaloita.”[469]

Ensimmäinen maailmansota muutti Venäjän valtiollisen johtamisen järjestelmää. Ensimmäisessä vaiheessa keisari uskoi ylipäällikkyyden sedälleen, suuriruhtinas Nikolaille. Aleksandra ja Rasputin olivat olleet sitä mieltä, että keisarin olisi otettava ylipäällikkyys itselleen. Nikolai otti vuoden päästä ylipäällikkyyden ja siirtyi armeijan päämajaan pois Pietarista. Päämajaa kutsuttiin vanhan venäläisen sotapäällikön sotilasleiriä merkitsevän sanan mukaan *stavkaksi*.[470] Ministerit olivat kauhuissaan tästä. He pelkäsivät hallitsemisen hajautumista. Lisäksi he muistuttivat siitä ikivanhasta periaatteesta, että hallitsija ei voi tehdä virhettä. Jos hallitsija pitää ylipäällikkyyden itsellään, hän ei voisi vedota vanhaan periaatteeseen ja sanoa, että hän on seurannut neuvonantajiensa ohjeita. Pitämällä ylipäällikkyyden itsellään mahdolliset tappiot joutuvat keisarin kannettavaksi. Hän ei voisi sysätä niitä kenellekään. Massien mukaan Nikolai kuunteli väitteitä otsa ja kädet hiessä. Tämän jälkeen hän nousi, kiitti ja sanoi, että kahden päivän päästä hän lähtee *stavkaan*.[471]

Keisarinna jäi Pietariin ja aktivoitui hallitsemisen asioissa. Hän sekaantui keisarikunnan sisäiseen hallintoon aivan uudella tavalla ja ryhtyi seuraamaan hallitusasioita. Hän otti niihin kantaa ja välitti mielipiteitään Nikolaille. Sodan aikana keisarinna kirjoitti Nikolaille yli 600 kirjettä, joissa hän antoi ohjeita päätöksiä varten.[472] Nikolai, joka rakasti vaimoaan ja luotti hänen mielipiteisiinsä, ryhtyi tekemään päätöksiä hallitusasioissa ja ministerien nimittämisissä saamiensa ohjeiden mukaisesti. Tämä tarkoitti myös Rasputinin vaikutusvallan kasvua. Esimerkiksi voidaan ottaa Aleksandran Nikolaille välittämä seuraavan Rasputinin ohje:

> *Hän (Rasputin, ST) pyytää kertomaan sinulle, että et saa välittää liikaa ympärilläsi olevien puheista ja antaa heidän vaikuttaa sinuun, vaan annat oman vaistosi ohjata sinua. ... Hän on hyvin pahoillaan, koska et keskustellut Hänen kanssaan kaikesta, mitä suunnittelet, mistä olet neuvotellut ministerien kanssa ja millaisia muutoksia aiot tehdä. Hän rukoilee väkevästi sinun ja Venäjän puolesta ja voisi olla*

vielä suuremmaksi avuksi, jos vain puhuisit hänen kanssaan avoimesti. ... Kärsin kauheasti siitä, että joudumme olemaan erossa. Kaksikymmentä vuotta olemme eläneet yhdessä, ja nyt kun on tekeillä paljon tärkeitä asioita, en tiedä mitään ajatuksistasi enkä päätöksistäsi - mieleni on kovin musta sen tähden.[473]

Keskittyessään sodan johtamiseen Nikolai II jätti valtakunnan hallitsemisen hallitukselle. Sen nimittämisen hän piti tiukasti omissa käsissään eikä kuullut tässä duumaa vaan luotti keisarinnaan ja hänen varjokabinettiinsa, jonka taustalla hääri Rasputin, ja Radzinskin mukaan myös Anna Virubova, keisarinnan hovineiti.[474] Ryhmä oli saanut itselleen mieleiset henkilöt sisäasiainministeriön, salaisen poliisin ja kirkon johtoon.[475] Tämä varjokabinetti vaikutti siihen, että pääministerit muuttuivat vallattomiksi marioneteiksi, joita vedettiin narusta. Joskus narun vetäjä oli keisari ja joskus keisarinna. Duuma oli tästä pelistä syrjässä. Kenelläkään Venäjän viimeisistä pääministereistä ei ollut valtaa todellisessa valtiollisessa johtamisessa.

Vallan tämä varjokabinetti, jota voidaan kutsua myös keittiökabinetiksi, sai keisarilta, joka sanoi Aleksandralle, että hänen tulee toimia keisarin silmänä ja korvana hallituksessa ja että hänen on valvottava ministerien toimintaa. Keisarinna otti pyynnön tosissaan ja ryhtyi toimeen. Hän vartioi erityisesti, että itsevaltiutta vastustavilla ministereillä ei ollut helppoa. Kaikki he saivat pelätä ministerin salkkunsa säilymistä.[476] Kun keisarinna kritisoi hallituksen toimintaa, keisari selitti tämän johtuvan siitä, että ministerit ”tietävät hirvittävän vähän siitä, mitä maassa kokonaisuutena tapahtuu.” Keisari ei epäillyt omia tietojansa keisarikunnan tilasta. Hän sanoi itse kykenevänsä päämajassa arvioivan oikein eri kansanluokkien todellista mielentilaa.[477] Mannerheim on asiassa toista mieltä. Hän sanoo muistelmissaan: ”Päämajassa keisari ei voinut tuntea yhteiskunnan valtimon sykettä.”[478] Tämä ilmenee siinä, että armeijan esikuntapäällikkö Mihail Aleksejev antoi tiedon keisarille Pietarissa helmikuussa 1917 puhjenneista levottomuuksista vasta kolmen päivän päästä.[479]

Iäkkään Goremykinin pääministeriydestä muodostui pitkä. Se alkoi 1914 ja jatkui aina vuoteen 1916 saakka. Goremykin toimi keisarin ja keisarinnan tuen varassa. Duumaa ei kutsuttu pitkään aikaan koolle, sillä se arvosteli hallitusta. Goremykin ei saanut aikaan mitään positiivista kehitystä Venäjällä, vaikka Aleksandra arvosti häntä kutsumalla Goremykiniä ”vanhaksi mieheksi, joka näkee ja ymmärtää kaiken niin selvästi, ja että on nautinto puhua hänen kanssaan.”[480] Tämä positiivinen arvio perustuu Goremykinin linjattomuuteen. Goremykin katsoi, että ministerit olivat ainoastaan keisarin palvelijoita. Tästä syystä he toimivat epäitsenäisesti eivätkä välittäneet duumasta. Goremykin ei asettunut keisarin ja keisarinnan tahoa vastaan. Goremykin tajusi oman tilansa ja pyysi, että hänet korvattaisiin miehellä, jolla on uudenlaiset näkemykset.

Vuosina 1916 ja 1917 Nikolai kierrätti pääministereitä kiihtyvällä vauhdilla. Goremykinin seuraajaksi nimitettiin arkkikonservatiivi hovimestari Boris Stürmer. Ranskan suurlähettiläs Maurice Paléologue esittää hänestä diplomaattipiireissä muotouneen piikikkään luonnehdinnan seuraavasti:

Hän on pahempi kuin keskinkertaisuus - kolmannen luokan älykkyys, alhainen henki, matalamielinen luonne, rehellisyys kyseenalainen, ei mitään kokemusta eikä käsitystä valtion asioista. Enin mitä hänestä voidaan sanoa on se, että hänellä näyttää olevan sievoiset viekastelun ja imartelun lahjat.. ... Hänen nimittämisensä tulee ymmärrettäväksi, jos oletetaan, että hänet on valittu yksinomaan työkaluksi; toisin sanoen nimenomaan mitättömyytensä ja matelevaisuutensa takia. ... Rasputin on suositellut häntä lämpimästi keisarille.[481]

Stürmer oli toiminut von Plehwen sisäasiainministerikaudella sisäasiainministeriön osastopäällikkönä ja päässyt tällöin edistysmielisten vihaamaksi henkilöksi. Pian nimittämisensä jälkeen Stürmer otti johdon myös sisäasiainministeriöstä.

Stürmerin nostaminen pääministeriksi osoitti Aleksandralle ja Rasputinille, että he voivat jatkaa valitsemallaan tiellä ja vaihdattaa johtajia. Seuraavaksi vuorossa olivat sotaministeri Polianov, jonka tilalle he saivat Šuvalovin ja vapaamielistä juutalais- ja Puola-politiikkaa noudattaneen ulkoministeri Sazanovin. Pääministeri Stürmer otti vastuun myös Venäjän ulkopolitiikan valmistelusta. Keisarinnan ja Rasputinin ehkä merkittävin saavutus ministerien vaihtamisessa oli kaartinupseeri ja tehtailija Alexander Protopopovin nimittäminen poliisiasioita, salaista poliisia, tiedustelua ja vastavakoilua hoitavaksi sisäasiainministeriksi. Protopopov oli duuman varapuhemies, mutta hän muuttui arkkitaantumukselliseksi saatuaan nimityksen sisäasiainministeriksi. Hän otti tehtäväkseen keisariuden ja ortodoksisen Venäjän pelastamisen. Aleksandra ilmaisi tyytyväisyytensä Nikolaille lokakuussa 1916: ”Stürmer ja Protopopov uskovat molemmat täydellisesti meidän Ystävämme (Rasputin, ST) ihmeelliseen, Jumalan lähettämään viisauteen.”[482]

Sodan aikana Nikolai II hermostui siitä, että hän menettää otettaan hallitsemisessa ja että valta siirtyy keisarinnalle ja hänen ”ystävälleen”. Protopopovin nimittämisen yhteydessä Nikolai kirjoitti:

Ja kuka minä sitten oikein olen? Kaikki nämä vaihdokset saavat pääni pyörälle. Minun mielestäni niitä tapahtuu liian taajaan. Missään tapauksessa ne eivät ole hyväksi maan sisäiselle tilanteelle, ja jokainen uusi mies tuo tullessaan muutoksia hallintoon.

Kun keisarinna esitti Stürmerin erottamista, Nikolai epäröi ja esitti vastaväitteitä:

Koin tuskallisen järkytyksen saadessani tietää, että sinä otat häneltä pois myös ministerineuvoston. Minulla on iso pala kurkussani – niin antaumuksellinen, rehellinen, varma mies. … Trepovista (uudesta pääministeristä) minä en henkilökohtaisesti pidä enkä koskaan voi tuntea häntä kohtaan samoin kuin vanhaa Goremykiniä ja Stürmeriä kohtaa – he olivat vanhaa hyvää lajia.[483]

Nikolain kommentit olivat aivan oikeat, sillä Venäjällä oli sodan aikana viisi pääministeriä, viisi sotaministeriä ja kuusi sisäministeriä muista ministerivaihdoksista puhumattakaan.

Jos ministerit vaihtuivat vauhdilla, niin keisarin lähipiirin ydin, jota voidaan kutsua vaikka epäviralliseksi neuvonantajapiiriksi, varjokabinetiksi tai keittiökabinetiksi, säilyi voimissaan

ja toimintakykyisenä koko sodan ajan aina vuoden 1916 lopulle saakka, jolloin kritiikki pääministerien nopeaa vaihtumista ja politiikan linjattomuutta kohtaan kasvoi. Varjokabinetti alkoi menettää asemaansa marraskuusta 1916 alkaen. Muutokset käynnistyivät kun Nikolai nimitti Stürmerin seuraajaksi kulkulaitosministeri Alexander Trepovin. Hän oli monarkismin kannattaja, mutta Rasputinin vankkumaton vihollinen. Trepov oli asettanut nimittämisensä ehdoksi, että varjokabinetin marionetiksi tullut sisäasiainministeri Protopopov erotetaan. Keisari oli joutunut riippuvuudessaan Rasputiniin niin pitkälle, että nöyrtyi pyytämään anteeksi Trepovin nimitystä keisarinnalta ja selitti hänelle oman vastuuvapautensa rajoja. Keisari nöyrtyi selittämään keisarinnalle, että ”haluan olla vapaa valinnassani.”[484]

Trepov päätti edetä Rasputinin poistamisessa vaiheittain. Ensimmäiseksi hän halusi erottaa Rasputinin suojelijan Protopopovin. Hän epäonnistui tässä samoin kuin myös toisessa tavoitteessaan, Rasputinin syrjään siirtämisessä. Kun Trepov epäonnistui, yksityiset Rasputiniin tyytymättömät henkilöt eivät tyytyneet tähän eivätkä luopuneet Rasputinin eliminoimisesta. Hän murhattiin joulukuussa 1916.[485] Saatuaan tiedon tästä keisari sai jonkinlaisen hermoromahduksen ja lamaantui. Trepov erosi tammikuussa 1917 ja keisari nimitti hänen tilalleen jälleen iäkkään pääministerin, tällä kertaa ruhtinas Nikolai Golitsynin. Myös hän piti itseään tehtävään vanhana ja sopimattomana. Golitsyn kuului Pobedonostsevin-koulukuntaan, mutta toimi vailla pienintäkään kunnianhimoa. Tästä johtuen hallituksen sisällä valta kuului sisäministeri Protopopoville, joka oli keisarinnan keskeinen yhteistyökumppani. Keisarinna, varjokabinetin johtaja, Nikolain oikea käsi, ei välittänyt enää pääministereistä. Hänelle riitti, että sisäministerinä toimi Protopopov, joka oli noussut hallituksen todelliseksi johtajaksi. Myös Protopopov oli romahtanut henkisesti Rasputinin murhan johdosta. Keisarinna säilytti edelleen hallitsevan aseman keisarikunnan asioihin.[486]

Kun Nikolai II ei ollut kertaakaan valtakautensa aikana suostunut parlamentaarisen hallituksen muodostamiseen eikä sovintoon duuman kanssa, hän joutui kantamaan linjansa seuraukset: maaliskuussa 1917 levottomuudet ylittivät hallituksen hallintakyvyn. Keisari teki sen, mitä hän oli jo suunnitellut jonkin aikaan ja luopui kruunusta maaliskuussa 1917 maailmansodan edelleen jatkuessa.[487]

Keisarin sisaren Ksenian aviopuoliso Alexander Mihailovitš, joka oli Nikolain läheinen ystävä, kirjoitti heti alkuvuodesta 1917 Nikolaille, että

> *tapahtumat osoittavat, että neuvonantajasi johdattavat Venäjää ja sinua edelleenkin kohti varmaa tuhoa. Joutuu todella epätoivon valtaan havaitessaan, ettet halua kuunnella niiden ääntä, jotka tietävät millaisessa tilanteessa Venäjä on ja neuvovat ryhtymään toimenpiteisiin, joiden pitäisi auttaa meidät pois kaaoksesta.*[488]

Nikolai II oli epäonnistunut hallitsija monellakin tapaa. Ensinnäkin hän ei ollut kyennyt täyttämään lupaustaan säilyttää autokratia. Toiseksi hänen valtakautensa päättyi Venäjän keisarikunnan luhistumiseen. Epäonnistuminen johtui pääosin keisarista itsestään. Hänen henkiset kykynsä eivät riittäneet monikansalliseksi imperiumiksi kasvaneen keisarikunnan henkilökohtaiseen johtamiseen. Tuskin kukaan mukaan olisi kyennyt johtamaan henkilökohtaisesti Venäjän kokoista imperiumia. Parempi hallitsija olisi kuitenkin uudistanut Venä-

jän valtiollisen johtamisen keisarikunnan kokoon sopivaksi. Nikolai II on henkilökohtaisesti vastuussa siitä, että hän ei kyennyt irtautumaan autokratiasta ja siihen kuuluvasta henkilökohtaisesti johtamisesta eikä ottamaan käyttöön parlamentaarista ministerihallintoa. Hänen olisi tullut toteuttaa valtiollisen johtamisen rakenteellinen uudistus. Duuma olisi pitänyt sitoa harjoitettavan politiikan takaajaksi. Se olisi edellyttänyt askeleiden ottamista edustuksellisen ja parlamentaarisen järjestelmän suuntaan.

Nikolai II:n henkilökohtainen johtamistapa vei Venäjää kohti vääjäämätöntä häviötä, sillä hän ei jättänyt ministereilleen, ministerineuvostolle eikä edes kenraaleilleen riittävästi toimivaltaa. Sodan oloissa Venäjän kokoista keisarikuntaa ei voida johtaa yksityiskohtien kautta. Mikromanageraalinen johtamisote ei siihen sovi eikä toimi. Nikolain sanottiin uhmanneen alkeellisimpiakin hyvän sodanjohdon ja hallitsemisen periaatteita. Hän olisi tarvinnut avukseen edes pätevän pääministerin, mutta kun kukaan viimeisistä pääministereistä ei täyttänyt keisarin vaatimuksia, keisari toimi omana pääministerinään ja vaihtoi jatkuvasti ministereitä.[489] Mannerheimin mukaan Nikolai ei ollut kyllin omintakeinen persoonallisuus vapautuakseen isänsä periaatteista ja neuvonantajiensa vaikutuksenalaisuudesta.[490]

Nikolai II:n epäonnistumista pohdittaessa viitataan usein hänen persoonaansa. Hän oli erittäin pidättyväinen ja sulkeutunut eikä avannut persoonallisuuttaan kunnolla kenellekään ulkopuoliselle. Tämä johti eristäytymiseen ja todellisuudesta irtautumiseen. Pidättyväisyys tulkittiin usein välinpitämättömyydeksi. Keisarina hän näki hovissa, hallituksessa ja hallinnossa pelattavat poliittiset pelit, intrigit ja kateudet. Ne kovettivat hänen mielensä ja lisäsivät hänen sulkeutuneisuuttaan. Hän ei avautunut eikä luonut luottamuksellista suhdetta yhteenkään perheen ulkopuoliseen henkilöön.[491]

Lievenin mukaan hän noudatti kaartinupseerin etiikkaa. Hänellä oli erittäin korkea vastuun ja velvollisuuden tunne ja hän oli täydellinen patriootti.

Myös Winston Churchill on teoksessaan *World crisis* kiinnittänyt huomiota Nikolain johtamiseen. Hänen mukaansa

> *Lopullisten ratkaisujen taakka lepäsi hänen (ST: Nikolai II) harteillaan. Huipulla, jossa kaikki ongelmat pelkistyvät muotoon kyllä tai ei, jossa tapahtumat ylittävät ihmisen ymmärryskyvyn ja jossa kaikki on selittämätöntä, vastausten antaminen kuului hänelle. Hänen tehtävänsä oli toimia kompassineulana. Sotia vai eikö sotia? Hyökätä vai perääntyä? Mennäkö oikealle vai vasemmalle? Suostuako demokratisointiin vai pysyäkö lujana? Jättää sikseen vai kestää? Sellainen oli Nikolain taistelukenttä.*[492]

Sodan tuomista kasvavista tappioista ja tilanteen hallinnan häviämisestä huolimatta Nikolai piti kiinni loppuun saakka autokratiasta eikä jättänyt sodanjohtoa perheensä piiristä. Vaikka lännessä vähäteltiin Venäjän taloutta ja kiinnitettiin huomio sen jälkeenjääneisyyteen, tilanne ei ollut lainkaan kovin heikko. Nikolain 20 vuotta kestäneen valtakauden aikana vuoteen 1914 mennessä Venäjän väkiluku oli kasvanut 123 miljoonasta 175 miljoonaan ja Venäjän viljan tuotanto ylitti Yhdysvaltain, Kanadan ja Argentiinan tuotannon yhteensä. Sen viljan tuotanto lisääntyi 70 % vuosien 1894 ja1914 välillä.

Uskonnollisen vakaumuksensa johdosta keisari totesi usein pahojen vastoinkäymisten jälkeen, että onnettomuudet olivat Herran pyhä tahto ja että kaikki maailmassa on Jumalan määräämää. Radzinskin mukaan tämä usko auttoi häntä alistumaan siihen, että kaikki hänen aikomuksensa jäivät merkillisellä tavalla toteutumatta. Kaikki, mihin hän ryhtyi, raukesi, muuttui vastakohdakseen tai epäonnistui.[493]

Nikolai II:n neuvonantajat Suomen hallitsemisessa

Nikolai II otti heti valtaan tultuaan vastaan ministerivaltiosihteeri von Daehnin, joka pyysi keisarilta hallitsijavakuutuksen. Ministerivaltiosihteerillä oli salkussaan kaikkien edellisten keisareiden antamat hallitsijavakuutukset. Myös Nikolai II toimi kuin kaikki aiemmat keisarit. Hän lupasi

> *vakuuttaa ja vahvistaa Maan Uskonnon ja Perustuslait sekä ne oikeudet ja etuudet, joita itsekukin sääty mainitussa Suuriruhtinaskunnassa erittäin ja kaikki sen asujaimet yhteisesti, niin ylhäiset kuin alhaisetkin, tähän asti ovat tämän maan Perusäännön mukaan nauttineet; luvaten säilyttää nämä kaikki vakavina ja rikkomattomina voimassaan ja vakuutuksessaan.*[494]

Heti keisariksi tultuaan Nikolai II päätti säilyttää ministerivaltiosihteerin ja kenraalikuvernöörin, jotka hänen isänsä oli nimittänyt. Aleksanteri III oli menetellyt toisin. Pitäytyminen entisiin neuvonantajiin oli viesti siitä, että keisari ei muuttanut edeltäjänsä noudattamaa linjaa. Näin kenraalikuvernööri Heidenille tuli pitkä ura, sillä Aleksanteri III oli nimittänyt hänet virkaan jo vuonna 1881. Heiden toimi kenraalikuvernöörinä aina vuoteen 1897 saakka. Heidenin kanssa samaan aikaan ministerivaltiosihteeriksi nimitetyn von Daehnin ura päättyi pari vuotta myöhemmin.

Heidenin seuraajaksi keisari nimitti sotaministeri Kuropatkinin suosituksesta Pietarin sotilaspiirin esikuntapäällikön, jalkaväenkenraali Nikolai Bobrikovin. Kenraalikuvernöörin nimitykset oli aiemmin hoidettu ministerivaltiosihteerin esittelystä, mutta Bobrikovin nimityksen esitteli keisarille vuodenvaihteessa 1898 sotaministeriksi Vannovskin jälkeen nimitetty Kuropatkin. Hän oli keskustelemassa keisarin kanssa sotilaallisista kysymyksistä kun keisari totesi haluavansa vaihtaa Suomen kenraalikuvernöörin.

Suomen kenraalikuvernöörin nimittäminen kytkettiin Venäjän sotilaspiireissä keisarikunnan turvallisuuteen ja sen yhteydessä sotaministeriön johdolla yleisesikunnassa valmisteltavana olevaan uuteen asevelvollisuuslakiin. Kuropatkinin tavoitteena ei ollut Suomen osuuden lisääminen keisarikunnan puolustuksessa vaan asevelvollisuuden yhdenmukaistaminen keisarikunnan asevelvollisuuden kanssa. Uusi sotaministeri ja Venäjän sotilaallinen johto tunsivat huolta Saksan sotilaallisesta varustautumisesta ja siitä seuraavasta Saksan uhasta Pietarille ja Itämeren sotilaalliselle tilanteelle. He katsoivat, että Suomen asioita oli arvioitava keisarikunnan turvallisuuden kannalta. Uuden kenraalikuvernöörin tulisi sotaministerin käsityksen mukaan estää mahdollinen Suomen alueen kautta Pietariin suun-

tautuva sotilaallinen vihollistoiminta. Hänen tuli valmistella ohjelma Suomen kysymyksen ratkaisemiseksi.[495]

Bobrikov oli Kuropatkinin ja Venäjän sotilasjohdon kannalta paras mies tehtävään, sillä Bobrikov tunsi sotilaallisen virkauransa[496] perusteella Itämeren alueen sotilaspoliittiset ongelmat ja Saksan nousevan mahdin. Bobrikovin nimittämisprosessi viittaa siihen, että keisari kuuli Suomen asioista päätöksiä tehdessään entistä enemmän virkakoneistoa ja Venäjän mahtiministereitä ja ministeriöiden edustamia intressejä. Sotilaalliset ja keisarikunnan sisäisen turvallisuuden näkökannat painottuivat keisarin Suomea koskevassa päätöksenteossa yhä enemmän. Niinpä keisari kuuli enemmän sotaministeri Kuropatkinin neuvoja kuin suomalaisten kantoja ymmärtävän finanssiministeri Witten kantoja.[497] Bobrikovin nimitys vahvisti sen linjan, joka oli ollut nähtävissä jo Heidenin nimityksestä alkaen, että keisarikunnan mahtiministeriöt olivat osittaneet kasvavaa huolta Suomen hallitsemisesta. Suomi oli integroitua keisarikunnan suurstrategiaan.

Bobrikov otti sotaministeriöstä saamansa linjaukset tosissaan eikä tyytynyt vain Kuropatkinin asettamien sotilaallisten tavoitteiden toteuttamiseen. Pätevänä ammattimiehenä ja konservatiivis-nationalistisen yhteiskuntanäkemyksen edustajana hän tulkitsi, että keisarikunnan sotilaallisten tavoitteiden toteuttaminen edellyttää Suomen hallinnollista ja kulttuurin lähentämistä keisarikuntaan. Tämän mukaisesti hän valmisteli heti pian virkaan tultuaan kymmenkohtaisen toimintaohjelman Suomen erillisaseman murentamiseksi. Toimintaohjelman ensimmäinen kohta oli 1878 perustetun sotaväen yhdistäminen keisarikunnan armeijaan ja kadettikoulun venäläistäminen. Suomen suuriruhtinaskuntaa tuli lähentää Venäjään ja venäjästä oli tehtävä virallinen kieli kouluissa, hallinnossa ja senaatissa. Bobrikov päätti saattaa loppuun Heidenin aloittaman yleisvaltakunnallisen lainsäädäntöhankkeen ja ulottaa yleisvaltakunnalliset toimintaperiaatteet Suomen hallintoon. Vaikka Suomi oli Venäjän rajamaa ja sillä oli erityisasema, Suomen oli kunnioitettava itsevaltiuden periaatetta ja Suomi tuli pitää täydellisessä kuuliaisuudessa ja uskollisuudessa keisarikunnalle.[498]

Aiemmista ohjelmista poiketen Bobrikov sisällytti ohjelmaansa venäläistämispolitiikan ulottamisen Suomeen. Muualla keisarikunnan raja-alueilla tämä politiikka oli aloitettu jo 1880-luvulla. [499]

Bobrikov toimi saamiensa valtuuksien nojalla keisarin ja keisarikunnan valtiojohtamisesta vastaavien viranomaisten kanssa yhdessä sopimien linjojen täsmentäjänä ja toimeenpanon johtajana. Hän oli pitkän linjan sotilas, joka ei kuulunut Pietarin eliittiin eikä ollut luonut uraansa hallituksen ja hovin läheisyydessä. Hänellä ei taustansa johdosta tulisi olemaan suoraa yhteyttä keisariin joten hän ei päässyt niihin piireihin, jotka pohtivat keisarin kanssa Venäjän valtiollisen ylätason johtamisen politiikkaa. Häntä voidaankin pitää keisarin yleisellä tasolla hyväksymän strategisen toimintalinjan täsmentäjänä konkreettisiksi toimenpiteiksi. Hän ei ollut linjan suunnittelija vaan keisarin hyväksymän Suomi-politiikan toimeenpanija. Kuten Langhoff sanoo, Nikolai katsoi kenraalikuvernöörin velvollisuudeksi toimia Suomessa Venäjän etujen edustajana. Langhoff kiinnittää huomiota siihen, että Venäjän etujen mukaisen toiminnan ei olisi tarvinnut syrjäyttää Suomen etuja.[500]

Bobrikovin kenraalikuvernöörikauden dramaattisin tapahtuma ennen hänen murhaansa oli helmikuun manifestin valmistelu ja loppuun saattaminen. [501] Manifesti määritteli Suomen ja valtakunnan lainsäädännön välisen suhteen. Manifestin mukaan yleisvaltakunnallisen lainsäädännön piiriin kuuluivat sekä Suomesta että Venäjältä alkunsa saaneet lait, jotka koskevat Venäjän valtionintressejä ja jotka säädetään Venäjän lainsäädäntöjärjestyksen mukaan. Keisari päätti henkilökohtaisesti siitä, mitkä lait kuuluivat yleisvaltakunnallisen lainsäädännön piiriin ja mitkä olivat suomalaista lainsäädäntöä. Myös Suomen viranomaiset saivat käsitellä yleisvaltakunnallisia lakeja ja antaa niistä lausunnon. Säätyjen hyväksyntä ei ollut kuitenkaan enää tarpeen.

Manifestia pidettiin Suomessa aikoinaan valtiokaappauksena. Kantaa perusteltiin sillä, että säädyt eivät olleet sitä hyväksyneet. Lisäksi viitattiin siihen, että manifestia ei valmistellut kenraalikuvernööri eikä ministerivaltiosihteeri vaan keisarin veli suuriruhtinas Mikael yhdessä yliprokuraattori Pobedonostsevin kanssa. Manifestin tausta-aineiston valmistelussa mukana oli ollut suomalaisia asiantuntijoita, mutta lopullinen työ pidettiin keisarin henkilökohtaisessa ohjauksessa. Tänä päivänä tutkimus pitää aikalaisten esittämää tulkintaa valtiokaappauksesta liioiteltuna. Manifesti supisti ministerivaltiosihteerin valtaa ja oli vastoin suomalaisten perustuslailliseksi tulkitsemia lainsäädäntötapoja, mutta ei se valtiokaappaus ollut.

Helmikuun manifesti synnytti Suomessa vastalauseiden ryöpyn ja levottomuuksia. Niiden torjumiseksi keisari myönsi Bobrikoville 4.3.1903 diktatuurivaltuudet, jotka oli määritelty autokratian suojelemiseksi 1881 annetussa keisarillisessa manifestissa. Jussilan mukaan se tarkoitti Venäjän poliisivaltion ulottamista Suomeen. Kenraalikuvernööri sai poikkeusvaltuudet yleisen järjestyksen turvaamiseksi. Siihen kuului muun muassa kotietsintöjen toteuttaminen ja maastakarkotukset.[502] Suomessa tätä aikaa pidettiin sortokautena.

Bobrikovia kenraalikuvernööriksi ajanut sotaministeri Kuropatkin ja ministerivaltiosihteeriksi hieman myöhemmin nimitetty von Plehwe huomasivat varsin pian, että Bobrikov ryhtyi hoitamaan saamaansa keisarikunnan sotilaallisen turvallisuuden varmistamistehtävää turhan innokkaasti. Hän ylitti saamansa toimeksiannon. Repression sijasta Kuropatkin ja von Plehwe suosittelivat neuvotteluja. Kun keisari kuitenkin hyväksyi Bobrikovin linjan, he luopuivat yrityksestä hiljentää Bobrikovin vauhtia.

Pian sen jälkeen kun Bobrikov oli päässyt sisälle työhönsä, keisari nimitti 1899 Suomelle uuden ministerivaltiosihteerin. Valinta osui tehokkaaseen, lahjakkaaseen ja keisarikunnan harjoittamaa politiikkaa ehdottoman lojaalisti noudattavaan ja sitä jopa suunnittelevaan virkamieheen, valtakunnansihteeri valtioneuvos Vjatšeslav von Plehween. Hän oli hankkinut korkean asemansa Pietarin virkakoneistossa lahjakkuutensa perusteella, sillä hän oli Puolasta 1800-luvun alussa emigroituneen perheen toisen polven vesa. Von Plehwe oli koulutukseltaan juristi. Von Plehwe oli aloittanut uransa oikeusministeriössä ja hankkinut ensimmäiset kannuksensa Venäjän sisäisen turvallisuuden tehtävissä. Tällöin hankkimansa kovan maineen perusteella hänet nimitettiin Aleksanteri III:n murhan selvittelyn yhteydessä sisäasiainministeriöön 1881 perustetun uuden poliisiosaston päälliköksi ja 1885 apulaissisäasiainministeriksi. Tuossa tehtävässä hän toimi vuosina vuoteen 1894 saakka.

Poliisipäällikkönä hän oli johtanut lisätystä ja ylimääräisestä suojelutilasta annettujen säädösten 28.8.1881 valmistelua. Suojelutilasäädöstä pidetään käänteentekevänä Venäjän kehityksessä kohti poliisivaltiota. Tällöin hän keskittyi taisteluun vallankumouksellisia liikkeitä vastaan.[503]

Vaikka von Plehwe oli ollut sisäasiainministeriön osastopäällikkö, hänen roolinsa oli ylittänyt virallisen aseman, sillä hän oli sisäasiainministerinä toimineiden taantumuksellisten ja tiukkojen monarkistien N.P. Ignatiev, D.A. Tolstoi ja I.N. Durnovo oikea käsi. He eivät itse jaksaneet sekaantua kaikkiin niihin hallinnollisiin sotkuihin, joita keisarikunnassa kaatui jatkuvana virtana sisäasiainministerin hoidettavaksi. Nuori, ”hevosmaista työkykyä” osittanut von Plehwe oli ollut sopiva hoitamaan raskaat hommat. Vuonna 1894 von Plehwe oli nimitetty valtakunnanneuvoston pääsihteeriksi eli valtakunnansihteeriksi. Tässä tehtävässä hän oli työskennellyt keisarin lähipiirissä ja istunut ministerikomiteassa. Tehtävä avasi hänelle suoran pääsyn Venäjän hallinnon ja poliittisen johtamisen ytimeen.[504] Hän oli Pobodonostsevin läheisen piirin jäsen.

Jo ennen nimitystään Suomen ministerivaltiosihteeriksi von Plehwe oli osallistunut Bobrikovin nimityksen pohdintaan toimiessaan valtakunnanneuvoston kansliapäällikkönä.[505] Valtakunnansihteerinä von Plehwe oli tutustunut jo etukäteen Suomen asioihin lainsäädännön kannalta, sillä hän johti Suomen ja muiden keisarikunnan reuna-alueiden lakien kodifiointia ja systematisointia osaksi keisarikunnan lainsäädäntöjärjestelmää ja siten osaksi valtakunnanneuvoston ohjausta. Tässä tehtävässä hän oli tutustunut jo Heideniin ja hänen 1882 käynnistämäänsä yleisvaltakunnallisten lakien kodifikaatiohankkeeseen. Suomen tapauksessa yleisvaltakunnallisen näkökohdan varmistaminen tarkoitti paikallisten – eli Suomen sisäisten – asioiden uskomista kenraalikuvernöörin johdolla tapahtuvaksi ja yleisvaltakunnallisten asioiden ja lakien uskomista valtakunnanneuvostolle kaikkien muiden keisarikunnan asioiden tavoin. Lakien kodifikaatioon ei kuulunut kulttuurinen venäläistäminen eikä puuttuminen kansallisten kulttuurien asemaan vaan pelkästään hallinnollinen yhtenäistäminen. Jussilan oivallisen ilmauksen mukaisesti von Plehwe toimi tällöin eräänlaisena systeemin uudistajana.[506]

Se, että keisari otti von Plehwen tapaisen keisarikunnan keskushallinnon ytimeen kuuluneen valtakunnansihteerin Suomen ministerivaltiosihteeriksi helmikuun manifestin jälkeisessä erittäin jännittyneessä tilanteessa, osoittaa keisarin päättäneen jatkaa valitsemallaan linjalla. Nimitys oli linjassa sen politiikan kanssa, jota keisarin noudatti kaikkien raja-alueiden hoitamisessa,[507] sillä von Plehwe tunsi reuna-alueiden integraation ongelmat, mutta lakimiehen taustastaan ja juridisesta virkaurastaan johtuen osasi harjoittaa sovittelevampaa politiikkaa kuin Bobrikov. Hän pyrki hankkimaan Suomesta liittolaisia politiikalleen sekä käymään poliittista kauppaa samalla pitäen kiinni tavoitteistaan.

Helmikuun manifesti oli synnyttänyt Suomessa kansanliikettä muistuttavan vastalauseiden aallon. Suomessa kerättiin poikkeuksellisen nopeasti manifesti, joka toimitettiin keisarille heti keväällä 1998. Se tunnetaan Suomen historiassa Suurena manifestina ja oli Tommilan ilmauksen mukaisesti ensimmäinen suomalaisen yhteiskunnan liikekannallepano.[508] Suomi nousi esille myös kansainvälisessä keskustelussa.[509] Keisari ei muuttanut kantaansa vasta-

lauseista huolimatta. Hän piti kuitenkin kiinni siitä, että Suomea lähennetään hallinnollisesti osaksi keisarikunnan hallintojärjestelmää.

Von Plehwen nimitys poikkesi aiemmista Suomen ministerivaltiosihteerien nimitysperusteista, sillä von Plehwe oli ensimmäinen venäläinen henkilö tässä tehtävässä vuoden 1809 jälkeen, jolloin Speranski oli hoitanut tehtävää. Samoin kuin Speranski, myös von Plehwe oli valtakunnansihteeri.

Suomen ministerivaltiosihteerin tehtävä ei muodostunut von Plehwen päätyöksi, sillä hän jatkoi edelleen valtakunnansihteerinä. Vuosina 1898–1891 hänellä oli kaksi hattua. Toimiessaan valtakunnankanslian päällikkönä, valtakunnansihteerinä, hän ajoi keisarikunnan yleistä etua ja keisarikunnan hallitsemisen toimivuutta. Kantaessaan Suomen ministerivaltiosihteerin hattua hänen tuli yhdistää Suomen hallitsemisen perinteiset traditiot ja siitä keisareiden antamat lupaukset keisarikunnan hallitsemiseen ja keisarikunnan etuihin. Erilaisten roolien yhdistäminen ei ollut tuossa tilanteessa helppoa, sillä keisari oli päättänyt noudattaa Suomen hallitsemisessa samoja periaatteita kuin keisarikunnan muidenkin reuna-alueiden hallitsemisessa. Keisari oli antanut kaksi vuotta aiemmin valtakirjan Bobrikoville valtakunnalliseen yhtenäistämispolitiikkaan ja venäläistämiseen. Von Plehwe tiesi valtakunnanneuvoston pääsihteerinä tämän politiikan olevan virallisesti noudatettava linja.[510] Saatuaan nimityksen ministerivaltiosihteeriksi von Plehwestä tuli ”Venäjän Suomenpolitiikan ratkaiseva ja määräävä henkilö” ja että hän – Jussilan ilmauksen mukaisesti - ”fiksasi” nuo linjat.[511]

Vaikka von Plehwe ja Bobrikov olivat venäläisiä, he ajattelivat Suomen asioista eri tavoin. Bobrikov piti kiinni venäläistämiseen tähtäävästä linjastaan, johon kuului muun muassa koululaitoksen kysymykset ja tiukka voiman käyttö kapinallisia kohtaan. Hänen takanaan oli sotaministeriö ja sen halu turvata keisarikunnan läntisten raja-alueiden puolustuksen kestävyys Itämeren, Suomenlahden ja Pohjanlahden alueella. Von Plehwe ajoi uudistuksia ja sovittelua, mutta sen epäonnistuessa hyväksyi pakon. Vaikka von Plehwe asemansa puolesta oli lähempänä keisaria ja siten hänen läheisin neuvonantajansa, ei hän kyennyt vakuuttamaan Bobrikovia oman linjansa kannattajaksi. Sotilaspoliittiset näkökohdat olivat painavammat kuin väestömäärältään pienen rajamaan sisäinen järjestys.

Sisäministeri Sipjaginin murhan jälkeen 1902 keisari nimitti von Plehwen hänen seuraajakseen. Ehdotuksen siitä oli tehnyt keisarin nuoruuden ystävä Vladimir Meštšersk. Nimitys sisäministeriksi ei muuttanut hänen asemaansa Suomen ministerivaltiosihteerinä. Von Plehwe sai edelleen hoitaa molemmat virat.[512] Tämän jälkeen von Plehwe ei ehtinyt kovin tarkoin paneutua enää Suomen asioihin. Ottaessaan vastaan sisäministerin tehtävät von Plehwe valmisteli keisarille muistion, jossa hän kritisoi kenraalikuvernööriä ja neuvoi häntä pidättäytymään vain yleisvaltakunnallisiin asioihin ja jättämään paikalliset asiat suomalaisille. Bobrikov ei niellyt tätä kritisoimatta, sillä hänen mukaansa suomalaiset eivät hyväksy lainkaan ajatusta yleisvaltakunnallisista asioista.[513]

1900-luvun neljän ensimmäisen vuoden aikana von Plehwe, Bobrikov ja sotaministeri Kuropatkin muodostivat keisarin läheisimmän neuvonantajakunnan keisarikunnan luo-

teisosan turvaamispolitiikassa. Suomen kannalta he muodostivat sotilaspuolueen, joka tarkasteli Suomen asiaa keisarikunnassa ainoastaan keisarikunnan sotilaallisen turvallisuuden kannalta. Kolmikko hajosi 1904, kun Bobrikov murhattiin senaatin rappukäytävässä ja von Plehwe saman vuoden heinäkuussa pommiattentaatissa.[514] Bobrikovin ja von Plehwen murha ja muut korkeisiin virkamiehiin kohdistuneet attentaatit osoittavat dramaattisella tavalla, että tyytymättömyys Nikolain autokraattista hallitsemistapaa kohtaan oli levinnyt hyvin laajalle keisarikunnassa jo ennen Venäjälle nöyryyttävän Japanin sodan päättymistä ja sen jälkeen puhjennutta suurlakko-aaltoa 1904–05. Suurlakon vaikutukset levisivät kaikkialle keisarikuntaan, erityisesti sen reuna-alueille, jotka olivat joutuneet kokemaan keisarikunnan 1880-luvulla alkaneen hallinnon yhtenäistämisen ja venäläistämisen. Erityisesti lakkoja esiintyi Armeniassa, Georgiassa, Latviassa, Valko-Venäjällä ja Suomessa.[515]

Kenraalikuvernöörin ja ministerivaltiosihteerin murhan jälkeen keisarin oli etsittävä uudet henkilöt Venäjän Suomi-politiikan neuvonantajiksi. Hänen oli otettava kantaa murhaviestien sanomaan: keisarin alamaiset keisarikunnassa ja Suomessa eivät hyväksyneet hänen noudattamaansa politiikkaa. Keisari ei empinyt vaan jatkoi taipumatta noudattamaansa hallitsemisen linjaa. Hän ei alistunut painostuksen kohteeksi. Mechelin oli yrittänyt käyttää virallisia ja erilaisia epävirallisia teitä vaikuttaakseen keisarin mielipiteeseen Suomen asiassa, mutta turhaan. Mechelin oli yrittänyt päästä vaikuttamaan keisariin ns. kyökin kautta, mutta ilman menestystä. Hän oli törmännyt sotilaspuolueen rikkumattomaan muuriin.[516] Näin ollen ei ollut yllättävää, että Nikolai nimitti Bobrikovin seuraajaksi ruhtinas Ivan Obolenski ja von Plehwen seuraajaksi hovimestari Constantin Linder. Molemmat jatkoivat edeltäjiensä linjaa, mutta sovitellen ja pehmeitä metodeja käyttäen.

Bobrikovin seuraaja, kenraaliluutnantti, ruhtinas Ivan Mihailovitš Obolenskin toimi tehtävässä suurlakon levottomuuksiin saakka 1905. Rantakarin mukaan Pietarissa päädyttiin leppoisaan ja ailahtelevaan Obolenskiin, sillä Bobrikovin murhan jälkeen Pietarissa ajateltiin, että Suomeen ei tuossa tilanteessa sopisi tavallinen sotilas tai hallintovirkamies. Hän ei kykenisi palauttamaan järkkynyttä kunnioitusta keisaria kohtaan. Katsottiin, että siihen tarvittiin ylhäissukuinen mies. Oli puhuttu jopa jonkun suuriruhtinaan nimittämisestä hallitusvallan ylimmäksi edustajaksi Suomeen. Kun sopivaa ei löydetty, etsittiin ruhtinassukujen edustajaa. Lopulta päädyttiin ruhtinas Oblenskiin, joka oli upporikasta ja ikivanhaa Rurikista polveutuvaa ruhtinassukua. Suku oli tarjonnut keisarikunnan palvelukseen vuosisatojen ajan erinomaisen hyvin menestyneitä diplomaatteja, tiedemiehiä, kirjailijoita ja opettajia. Suomessa ei tunnettu erityisen hyvin Venäjän sukujärjestelmää, mistä syystä Obolenskin nimittämiseen keisarin liittämä symbolinen viesti jäi monelta huomaamatta. Obolenskin ruhtinastaustaan ei kiinnitetty huomiota.

Ivan Ololenski oli taistellut venäläis-turkkilaisessa sodassa Tonavalla, oli palvellut keisarillisessa huvijahdissa, toiminut aatelismarsalkkana, keisarillisena kamariherrana ja Hersonin ja Harkovin läänin kuvernöörinä. Kuvernöörikausiensa aikana hän oli tukahduttanut talonpoikais- ja juutalaiskapinoita saaden tällöin vihatun kuvernöörin maineen. Suomessa hän kuitenkin esiintyi sovittelevasti, mutta ei perunut Bobrikovin diktatuuriasetusta, mistä syystä hänen kenraalikuvernöörikauttaan Jussila kutsuu Obolenskin diktatuuriksi. Obolens-

ki kertoi keskustelleensa keisarin kanssa omasta tehtävästään Suomessa. Keisari oli Obolenskin mukaan sanonut, että suomalaisten, samoin kuin kaikkien muiden venäläisten, täytyy pitää kiinni siitä, että hallitsijalla on rajaton valta valtakunnan koko alueella.[517] Keisari ei perunut diktatuuriasetusta, helmikuun julistuskirjaa, julistusta venäjän kielen käyttöön ottamisesta eikä asevelvollisuuslakia. Keisari sanoi mainittujen lakien peruuttamisen riippuvan kenraalikuvernöörin tulkinnasta, koska niiden säätämisen syyt poistuvat. Keisari ilmaisi tällä tavoin pitävänsä kenraalikuvernööriä omana neuvonantajanaan ja luottomiehenään sekä pitävänsä kiinni valitsemastaan linjasta.

Obolenskin aikana Venäjän armeijan johtojärjestelmiä uudistettiin. Se vaikutti myös Suomeen. Tänne sijoitetut keisarikunnan sotajoukot yhdistettiin yhdeksi armeijakunnaksi, numeroltaan 22. Lakkauttamisen tarkoituksena oli Suomen läheisempi liittäminen Pietarin sotilaspiirin komentajan valvontaan. Aikaisemmin Suomen kenraalikuvernööri oli ollut Suomeen sijoitettujen joukkojen ylipäällikkö. Obolenski kävi valittamassa asiasta sotaministerille, mutta se ei auttanut. Pietarin sotilaspiirin päällikkönä toimi tuolloin suuriruhtinas Nikolai Nikolajevitš.[518] On selvää, että Obolenski ei tälle järjestelylle mahtanut mitään, sillä turha hänen oli lähteä taistelemaan suuriruhtinas Nikolaita vastaan.

Von Plehwen seuraajaksi keisari poimi Bobrikovin hyväksymänä miehenä tunnetun senaatin talousosaston varapuheenjohtaja hovimestari Constantin Linderin. Häntä ennen tehtävää hoiti lyhyen aikaa tilapäisesti Venäjän ministerivaltiosihteerin apulainen Edvard Oerstroem. Hän oli aiemmin toiminut oikeusministeriön osastopäällikkönä. Linder oli tullut nimitetyksi senaatin talousosaston varapuheenjohtajaksi epäpoliittisena myöntyväisyysmiehenä, kuten Tyynilä häntä luonnehtii. Linder oli nuoruudessaan Aleksanteri II:n aikana ollut liberalismiin taipuvainen, mutta senaattiin nimitettäessä Bobrikovin linjan tukija. Bobrikov oli perustellut hänen nimittämistään senaatin talousosaston varapuheenjohtajaksi vuonna 1900 yleisvaltakunnallisilla intresseillä. Tämän suosituksen ohella Linderin nimitystä tukivat hänen sosiaaliset verkostonsa. Linder kuului Pietarin ylimmän eliitin sisäpiiriin. Linderin ja Obolenskin nimitykset viittaavat siihen, että Pietarissa uskottiin edelleen siihen, että korkean eliitin edustajat nauttivat parempaa luottamusta kansan keskuudessa kuin virkamiehet ja sotilaat. Linder liittyi vaimonsa kreivitär Marie Musin-Pushkinin kautta sekä Venäjän että Suomen ylhäiseen eliittiin, sillä hänen isänsä oli kreivi Vladimir Musin-Pushkin ja äitinsä Emilie Stjernvall. Marie Musin-Pushkin oli Aurora Karamzinin sisarentytär. Marie Linderin kuoleman jälkeen Constantin Linder meni naimisiin Elisabet Amélie Hélène de Fontennilliatin kanssa. Hän oli Nikolai Vladimirovitš Adlerbergin tyttärentytär. Adlerbergit olivat kuuluneet vuosikymmeniä keisareiden lähipiiriin.[519] Linder oli jättänyt sotilasuran jo aikoja sitten. Hän oli osallistunut Suomessa valtiopäivätoimintaan ja toiminut liikemiehenä sekä Suomessa että Pietarissa. Pietarissa hän toimi ruhtinas Demidovin liikkeen toimitusjohtajana. Hän jatkoi keisarin hyväksymää toimintalinjaa Suomen asioiden lähentämiseksi osaksi keisarikunnan politiikkaa. Toisaalta hän myötäili useimmissa asioissa kenraalikuvernööri Obolenskia. Epäpoliittisen myöntyväisyysmiehenä Linder tiesi Suomen hallitsemisen valta-asemat: keisari toimi Suomen asioissa kenraalikuvernööriä kuulleen. Ministerivaltiosihteerin on parasta siihen tyytyä. Hänen kautensa jäi lyhyeksi.

1890-luvulta alkaen Nikolain harjoittama Suomi-politiikka poikkesi oleellisesti aiempien keisareiden linjoista. Tähän on monia syitä. Aiemmin viitattiin sotaministeriön huoleen Pietarin turvallisuudesta ja Saksan kasvaneista pyrkimyksistä Itämerellä. Muutoksen taustalla oli myös Venäjän valtiojohtamisen linjamuutos kohti yhtenäistä, keskitettyä hallintoa ja valtakunnanlainsäädäntöä. 1880-luvulta alkaen suomalaisten ja keisarikunnan viranomaisten välille oli syntynyt tulkintaerimielisyys Suomen oikeudellisesta asemasta keisarikunnassa. Venäläiset tulkitsivat vuonna 1809 luota Suomen hallitsemisjärjestelmää toisin kuin suomalaiset. Suomalaiset pitivät Suomea valtiona keisarikunnassa ja että sitä hallitaan kustavilaisten perustuslakien mukaisesti. Aleksanteri I oli ne 1809 vahvistanut Porvoossa. Kaikki keisarit olivat virkaan astuessaan julistaneet kunnioittavansa Suomen vanhoja oikeuksia. Nikolai II lukuun ottamatta kaikki keisarit olivat hallinneet Suomea antamiensa lupausten mukaisesti. Venäjän hallitus-, virkamies- ja tutkijapiireissä kiistettiin tämä tulkinta. Kiistat projisoituivat Suomen valtiopäivien oikeuteen osallistua lakien säätämiseen. Keisarikunnan viranomaiset ja keisari omaksuivat kannan, että keisarikunnalla on oikeus yleisvaltakunnallisten lakien säätämiseen, mutta Suomen valtiopäivät katsoivat, että mitään Suomessa noudatettavia lakeja ei voida säätää ohi Suomen valtiopäivien.[520]

Keisari keskeytti 1905 Suomessa puhjennen suurlakon jälkeen Bobrikovin ohjelman toimeenpanon. Lisäksi hän kumosi pääosan suomalaisten laittomina kokemista säädöksistä. Suomessa koettiin, että sortokausi päättyi.[521]

Kenraalikuvernööri Obolenski oli toiminut lakon käsittelyssä sovittelevasti ja edistänyt laillisen yhteiskuntakehityksen tilapäistä käynnistämistä Suomessa. Hän oli marraskuun alussa neuvotellut suurlakon päättämisestä Mechelinin johdolla valmistellun laillisuusmanifestin pohjalta. Yleislakon vaikeiden asetelmien synnyttämässä paineessa hän pyysi eroa ja sai sen.[522]

Suomessa oltiin tyytyväisiä siitä, että keisari kumosi suurlakon jälkeen sortokauden ns. laittomat säädökset. Kuitenkaan ajatusta yleisvaltakunnallisen lainsäädännön ulottamisesta Suomeen ei Pietarissa ollut hylätty. Se soveltaminen ainoastaan keskeytettiin tilapäisesti.[523] Suomessa pantiin merkille myös että, ensimmäiseksi suurlakon jälkeiseksi kenraalikuvernööriksi keisari nimitti - ilmeisesti omasta tahdostaan - Venäjän siviilihallinnossa, ennen muuta oikeusministeriön hallinnonalalla uransa luoneen lakimiehen, todellisen salaneuvoksen Nikolai Gerardin. Nimityksen takana oli Suomeen jo 1890-luvulla myönteisesti suhtautunut pääministeri Sergei Witte, joka oli Gerardin ystävä. Gerard oli ensimmäinen ei-sotilas Suomen kenraalikuvernöörin virassa. Suomessa oli pelätty että kun Pietarissa oli yleistä tyytymättömyyttä pehmeää Obolenskia kohtaan, hänen seuraajakseen nimitettäisiin Jussilan ilmauksen mukaisesti ”järjestyksenpalauttajasatraappi”.[524] Toisin kuitenkin kävi, sillä Gerard oli siviilimies, joka oli luonut uransa oikeushallinnossa. Hän oli toiminut Venäjän oikeusministeriön kanslian päällikkönä, yliprokuraattorina, senaattorina, oli valtakunnanneuvoston jäsen ja sen siviili- ja kirkollisasiain osaston presidentti.

Gerard oli suomalaisten kannalta erinomainen valinta. Se osoitti keisari ottavan huomioon suomalaisten esittämän vastustuksen Bobrikovin edustamaa valtakunnallista yhtenäistämispolitiikkaa kohtaan. Langhoffin mukaan hän oli venäläinen patriootti sanan parhaassa

merkityksessä, mutta hänellä oli edeltäjiään laajempi näkemys siitä, mitä Venäjän etu Suomessa vaatii. Hänen syvän vakaumuksensa mukaan Venäjän todellinen etu vaati Suomen lakien noudattamista ja että Suomea voidaan lähentää Venäjään vain noudattamalla lakeja, ei venäläistämisen kautta. Hän halusi palauttaa Suomeen järjestyksen laillisin keinoin ilman repressiota.[525]

Gerardin tehtävä ei ollut helppo. Vaikka keisari osoitti Gerardin nimityksen kautta ymmärtävänsä suomalaisten esittämää kritiikkiä, keisarikunnan hallituspiireissä tätä ymmärrystä ei ollut. Keisarin oli otettava huomioon nämä keisarikunnan vaatimukset. Nikolai taipui niiden edessä ja nimitti Gerardin apulaiseksi hänen tietämättään kenraalimajuri F.A. Seynin, joka oli ollut Bobrikovin aikana kenraalikuvernöörin kanslian päällikkönä, mutta saanut eron suurlakon jälkeen. Ajattelutavaltaan liberaali Gerard katsoi parhaaksi erota. Hän jätti kenraalikuvernöörin viran helmikuussa 1907. Hän oli huomannut keisarikunnan lehdistön arvostelevan voimakkaasti Suomen asemaa ja että hän itse ei nauttinut hallituspiirien ja duuman konservatiivien luottamusta. Seynin nimitys kenraalikuvernöörin apulaiseksi osoitti, että Gerard ei nauttinut edes keisarin luottamusta. Hänellä ei ollut käyttöä keisarin Suomi-politiikan neuvonantajana.[526] Tapa, jolla keisari nimitti Seynin Gerardin apulaiseksi, kertoo paljon myös keisarin tahdonvoimasta – oikeammin sen puutteesta. Uskaltamatta kertoa Seynin nimitystä Gerardille keisari osoitti olevansa tuulten vietävissä. Yhtenä päivänä hän nimittää liberaalin avustajan itselleen ja muutaman päivän päästä muuttaa linjansa konservatiiviseen suuntaan rohkenematta sanoa tätä ääneen edes kaikille lähimmilleen.

Kenraalikuvernööri Gerardin edustaman suojasään kausi päättyi 1908, kun hänen seuraajakseen nimitettiin pitkän sotilasuran tehnyt, Suomeen sijoitetun 22. armeijakunnan päällikkö (1906–1908) kenraali Vladimir Boeckmann. Pääministeri Stolpyin, joka toimi samalla keisarikunnan sisäasiainministerinä sekä duuma olivat huolestuneita keisarikunnan santarmiston raportoimasta Suomessa esiintyvästä vallankumouksellisesta liikehdinnästä ja tyytymättömyydestä sekä Suomen sosiaalidemokraattien ja maassa toimivien venäläisten vallankumouksellisten aiheuttamista levottomuuksista.[527] Stolypinin tavoitteiden kannalta Boeckmannilla oli riittävät referenssit tehtävään, sillä hän oli osallistunut sotilaana lujaotteisesti aikaisemmin Baltiassa kapinoiden kukistamiseen. Keisarikunnan raja-alueet olivat hänelle tuttuja, sillä hän oli uransa aikana toiminut Varsovan sotilaspiirin joukkojen komentajana, Grodnon husaarirykmentin komentajana ja Odessan rakuunarykmentin komentaja. Langhoffin mukaan Pietarin ”suomensyöjäpiireissä” häneen oli asetettu suuret toiveet. Pietarissa ei kuitenkaan oltu tyytyväisiä Boecckmannin toimintaan, sillä hän ei pitänyt tilannetta Suomessa niin vaarallisena kuin miten tilanne duumassa ministeriöissä nähtiin. Hänen uransa päättyi jo seuraavana vuonna 1909.[528]

Gerardin kenraalikuvernöörikaudella tapahtui myös ministerivaltiosihteerin vaihdos. Linderin seuraajaksi keisari nimitti vuoden 1906 alusta jalkaväenkenraali, vapaaherra Carl Frederik August Langhoffin (1906−1913). Ennen kuin nimitys saatiin vakinaistettua tehtävää hoiti jälleen lyhyen aikaa Edvard Oerstroem. Hän oli syntynyt Suomessa suomalaisista vanhemmista – isä oli apteekkari – mutta hänellä oli pitkä ansiokas sotilasura Venäjän armeijassa. Hän oli toiminut Suomen sotaväen esikuntapäällikkönä, Suomen kaartin pataljoonan

päällikkönä, 1. henkivartiokaartin Semjonovin rykmentin komentajana ja nimitetty 1. kaartin jalkaväkidivisioonan komentajaksi. Keisari oli mieltynyt Langhoffiin, henkilökohtaisesti tuntemaansa asetoveriin. Keisarin ja Langhoffin suhteita ja hänen rooliaan keisarin neuvonantajana kuvastaa se, että Langhoff asetti viran vastaanottamisen ehdoksi – poikkeuksellinen ilmiö - sen, että hän saisi sanoa aina hallitsijalle avoimesti mielipiteensä, kertoa myös epämiellyttäviä totuuksia sekä seurata toimessaan Suomen lakia. On arveltu, että kun Langhoff ei ollut ottanut osaa uransa aikaisemmissa vaiheissa Suomen politiikkaan, hän olisi keisarille nöyrempi kuin politiikassa uransa luonut henkilö. Senaatissa ja Suomen lehdistössä hänen valintaansa arvosteltiin, vaikka Leo Mechelin piti häntä hyvänä valintana.[529]

Langhoff kertoo keisarin halunneen virkaan hänet, sillä ensinnäkin keisarin tiedettiin itse haluavan valita läheiset neuvonantajansa ja toiseksi hän itse halusi päättää vastoin suomalaisten kantaa henkilön, jonka hän siihen virkaan haluaa.[530] Tämä tarkoitti tuossa tapauksessa käytännössä sitä, että keisari halusi varmistaa sen, että myös Suomessa – kuten muualla keisarikunnassa – olisi venäläinen aines hallitsevassa asemassa. Langhoff sanoo:

> *Suomea kohtaan ei keisari koskaan tuntenut erikoista myötätuntoa, pikemminkin päinvastoin, vaikkei hän sitä tietenkään koskaan sitä minulle suoraan sanonut. … Vaistomaisesti välähti kuitenkin silloin tällöin ilmeestä vastenmielisyyttä meidän maatamme kohtaan, varsinkin viimeisinä vuosina.*[531]

Vaikka Langhoff saattoi sanoa keisarille oman mielipiteensä asioista, hänen oli tyydyttävä siihen uuden perustuslain määrittämään valtiolliseen johtamisjärjestelmään, jossa ministerineuvosto alkoi koordinoida Stolypinin aikana myös Suomen asioita ja sen jälkeen kun keisari nimitti Seynin kenraalikuvernööriksi, kenraalikuvernööri saneli oman tahtonsa keisaille ja keisari kuunteli häntä enemmän kuin Langhoffia. Suomi joutui kovaan paineeseen duuman ja Suomeen kielteisesti suhtautuvan lehdistön suunnalta.[532] Se tarkoitti sitä, että ennen kuin Suomea koskevat asiat tulivat ministerivaltiosihteerin käsiteltäväksi, ne olivat kulkeneet ministerineuvoston kautta. Langhoff joutui puolustamaan Suomen perustuslaillista järjestystä jo heti ensimmäisen duuman asettamia paineita vastaan. Myös Venäjän perustuslakiin oli suunniteltu erittäin epätyydyttävää säännöstöä Suomen asemasta, mutta Langhoff yhdessä Leo Mechelinin kanssa oli onnistunut torjumaan sen.[533] Langhoffin ministerivaltiosihteerikaudella pääministerinä toiminut Stolypin oli huolehtinut tarkoin siitä, että kaikki Suomea koskevat yleisvaltakunnalliset asiat käsiteltiin Venäjän asianomaisissa ministeriöissä. Langhoff yritti pitää esillä Suomen näkökantaa asioita hoitaessaan, mutta huomasi olevansa voimaton. Vaikeudet duuman ja keisarikunnan hallituksen kanssa alkoivat jo 1908, mutta Langhoff jatkoi ministerivaltiosihteerin virassa aina vuoteen 1913 saakka, jolloin hän erosi turhautuneena.[534]

Saadakseen kahlittua levottomuudet ja rauhoittaakseen tilanteen Suomessa keisarikunnan hallitus esitti kenraalikuvernööriksi Boeckmanin jälkeen 1909 kenraaliluutnantti, salaneuvos Frans Albert Aleksandrovitš Seyniä. Keisari hyväksyi sen. Seyn jatkoi tehtävässä aina vuoteen 1917 saakka. Ohjeita tehtävän hoitoon hän sai Stolypinilta ja ryhtyi ajamaan von Plehwen ja Bobrikovin vanhaa venäläistämisohjelmaa.[535] Witten mukaan Seyn ”oli mies,

joka sopi Stolypinille, sillä hän ei ole mikään kenraalikuvernööri, vaan Stolypinin nöyrä palvelija, niin, ja jokaisen neuvoston puheenjohtajan".[536] Witten luonnehdinta Seynistä kertoo aika paljon keisarikunnan uudesta hallitsemisjärjestelmän ja valtasuhteiden institutionaalisesta muutoksesta. Ministerivaltiosihteeri Langhoffin luonnehdinta Seynistä on murskaava: hän oli suunnattoman kunnianhimoinen, liehakoiva seurustellessaan ylempien kanssa, joista hän oli riippuvainen, kova ja häikäilemätön alempiaan kohtaan, inhottavan liehittelevä, epäluotettava ja valheellinen, luonteeltaan pelkuri ja pienekäs, Hän oli Langhoffin mukaan Stolypinin tukijoukkojen nostama "altis kätyri, jota tarvittiin Suomen täydelliseksi venäläistämiseksi."[537] Tätä luonnehdintaa arvioitaessa on muistettava, että hän kilpaili Seynin kanssa ylimmän neuvonantajan ja suosikin asemasta keisarin lähipiirissä ja että luonnehdinta on esitetty muistelmissa Suomen itsenäistyttyä, Seyn ei ollut puolustamassa kunniaansa. Hän menetti henkensä vallankumouksen pyöreissä.

Jussila kiinnittää huomiota siihen, että Suomessa ei tunnettu riittävän hyvin Venäjän perustuslakiuudistuksen ja duuman perustamisen vaikutuksia Suomen hallitsemiseen. Keisarikunnan uudet hallintojärjestelyt manifestoivat Venäjän keisarikunnan yhtenäisyyttä ja jakamattomuutta, kuten Jussila asian ilmaisee.[538] Hallitsemisjärjestelyjen ytimessä oli duuman ja ministerineuvoston ja pääministerin viran perustaminen ja sitä kautta keisarin vallan rajoittaminen. Keisari ei voinut yksin päättää Suonen asioista ministerivaltiosihteerin tekemän esityksen perusteella ja määritellä Suomen hallitsemisen linjaa kenraalikuvernöörin kanssa.

Uudessa järjestelmässä ministerineuvosto päätti pääministerin johdolla mikä valtakunnallinen laki on käypä myös Suomessa ja millä suomalaisilla lakiesityksillä on yleisvaltakunnallista merkitystä. Kaikki Suomea koskevat yleisvaltakunnalliset asiat keisarille esitteli pääministeri tai joku muu keisarikunnan ministeri. Aiemmin esittelyt oli tehnyt keisarille Suomen ministerivaltiosihteeri. Jussilan mukaan tämä tarkoitti Suomen "suosikkihallinnon" loppua, sillä keisari joutui tekemään päätöksiään vain säädöksissä määriteltyjen instituutioiden esitysten perusteella. Aiemmin asioita oli keisarille voitu tehdä ohi ministerineuvoston.[539] Sen jälkeen kun ministerineuvosto oli saanut aiempaa vahvemman aseman keisarikunnan sisäisten asioiden hallitsemisessa ja käsittelyssä, ministerineuvoston puheenjohtajan, pääministerin henkilökohtainen tulkinta Suomen asemasta keisarikunnan valtiollisen johtamisen järjestelmässä määritti keisarikunnan Suomi-politiikkaa. Toki ennen duuman uudistustakaan ei kenraalikuvernöörillä eikä ministerivaltiosihteerillä ollut roolia keisarikunnan ulko- ja sotilaspolitiikan ja valtiojärjestyksen asioiden neuvonantajina, ei edes Suomen osalta. Duuman uudistuksen jälkeen Suomi sijoitettiin keisarikunnan yleisen hallitsemisjärjestelmän entistä kiinteämmäksi osaksi. Venäjän suurlakon ja Suomen yleislakon jälkeen ministerivaltiosihteeri ja kenraalikuvernööri joutuivat kulkemaan keisarin luokse duuman ja ministerineuvoston ja sen puheenjohtajan kautta.

Vaikka keisari oli suurlakon jälkeen hyväksynyt Venäjälle duuman ja ministerineuvoston perustamisen sekä perunut Suomessa Bobrikovin ajamat Suomen keisarikuntaan yhtenäistämiseen tähdänneet muutokset, hän ei ollut luopunut niistä lopullisesti. Nikolai hyväksyi valtakunnan hallinnon yhtenäistämispyrkimyksen, vaikka se ei ollutkaan tärkeällä sijalla

hänen politiikassaan. Nikolai ei ollut kiinnostunut hallinnosta ja hallintoinstituutioista. Hän piti hallintoa muurina itsensä ja Venäjän kansan välissä. Duuma ja ministeriöt ajoivat innokkaasti hallinnon yhtenäistämistä. Nikolailla ei ollut halua sekaantua siihen sotkuun. Hänellä oli riittävästi murheita duuman kanssa muutenkin; kannattiko niitä lisätä ryhtymällä vastustamaan politiikkaa, jonka hän oli hyväksynyt ennen suurlakkoa.

Venäjän perustuslain toisessa pykälässä otetaan kantaa Suomen asemaan. Peruslain mukaan ”Suomen suuriruhtinaskuntaa, joka on Venäjän valtion erottamaton osa, hallitaan sen sisäisissä asioissa erityisten säädösten mukaan, erityisen lainsäädännön perusteella.” Säädöksen valmistelijoilla oli pidemmälle ulottuvia Suomen itsehallinnon rajoittamiseen tähtääviä tavoitteita. Eräässä versiossa, joka oli jo lähellä lopullista, hahmotettiin, että Suomi olisi kuulunut keisarikunnan suvereeniin hallintaan (obladanii) ja että Suomi olisi muodostanut erottamattoman osan Venäjän valtiota. Leo Mechelin oli saanut yksityisesti Witteltä tämän luonnoksen. Hän teki siihen omat ehdotuksensa, jotka perustuivat hänen jo vuonna 1904 laatimiin hahmotelmiin Venäjän perustuslaista. Lars Westerlund on esitellyt nämä Mechelinin hahmotelmat jo 1988 ilmestyneessä tutkimuksessaan.[540] Mechelinillä oli erinomaiset edellytykset pikaisella toimeksiannolla tehdä korjausesityksiä Witten hänelle ”kyökin kautta” toimittamiin pykäläehdotuksiin, sillä Mechelinin oli jo vuonna 1904 ollessaan yhteydessä Venäjän liberaalien kanssa valmistellut luonnoksen Venäjän keisarikunnan perustuslaiksi. Siinä oli ensimmäinen muotoilu Suomen asemaksi keisarikunnassa.

Mechelinin 1904 tekemässä alkueräisessä luonnoksessa Suomen asema määriteltiin kahdella säännöksellä. 6a §: ”Storfurstendömet Finland är förenat med det Ryska kejsardömet under samma monark, men styres enlingt sin egen konstitution.” 6b §: ”I en särskild statsakt stadgas om rättsförhållandena mellan Kejsardömet och Storfurstendömet.”[541] Tässä versiossa Suomen asema tulisi määritellä Suomen omassa perustuslaissa. Lopullisessa Venäjän perustuslaissa nämä Mechelinin muotoilut oli kuohittu muotoon, joka poisti Suomelta kaiken turvan keisarikunnan valtiollisia vastaan. Toisaalta lopullinen muotoilu oli parempi kuin se, jonka Mechelin oli Witteltä saanut, jonka mukaan Suomi olisi kuulunut keisarikunnan suvereeniin hallintaan ja jossa todettiin, että Suomi olisi muodostanut erottamattoman osan Venäjän valtiota. Westerlundin mukaan perustuslain lopullisessa muotoilussa on nähtävissä Mechelinin vaikutus.[542]

Suomen asema herätti Pietarissa perustuslain valmistelijoiden piirissä erittäin paljon keskustelua. Pohdittiin muun muassa sitä, tarkoittiko eräässä aiemmin siteeratussa luonnoksessa oleva ilmaus ”erityinen lainsäädäntö” Suomen eduskunnan säätämää lakia, duuman säätämään lakia vai yhdessä säätämää lakia.[543] Kysymys oli erittäin oleellinen Suomen aseman kannalta. Jos se tarkoitti vain duuman säätämää lakia, Suomen erityisasema olisi pois pyyhitty. Eräässä valmistelun vaiheessa (ns. Solskyn komitea) esillä oli jo hyvin pitkälle valmistellut ja yksityiskohtaisesti – yhteensä 15 – pykälät otettavaksi perustuslakiin Suomen asemasta. Mechelin, joka näistä kuuli Törngreniltä, sai Witten kansa ne poistetuksi ja vaikutti oleellisesti siihen lopulliseen muotoiluun, joka Venäjän perustuslakiin otettiin Suomen asemasta. [544]

Suomen aseman keisarikunnassa määrittelevä pykälä oli ainoastaan yksi Suomen asemaa keisarikunnan valtiollisessa järjestelmässä ja valtiojohtamisessa määrittävistä säännöksistä. Perustuslaki perustui ajatukselle, että Venäjä on yhtenäinen ja jakamaton. Käsite Venäjän valtio kattoi myös keisarikunnan ja Suomen, kuten perustuslain syntyä tutkinut Marc Szeftel sanoo.[545]

Perustuslain valmistelua voidaan pitää valtiojohtamisen ytimeen kuuluvana toimintana. Siinä otetaan kantaa valtakunnan ja sen eri alueiden hallitsemisen perusteisiin. Siinä suomalaisilla ei ollut virallista asemaa. Suomalaiset saattoivat ainoastaan epävirallisten kanavien kautta vaikuttaa siihen. Suomalaiset syrjäytettiin valmistelusta, koska keisarin ja kaikkien Venäjän perustuslakien valmisteluun osallistuneiden viranomaiset sekä suuriruhtinaiden valtiokäsitystä ohjasi ajatus yhtenäisestä Venäjän valtiosta. Kukaan heistä ei halunnut ottaa Suomen viranomaisia, eivätkä edes kenraalikuvernööriä tai ministerivaltiosihteeriä keisarikunnan perustuslain valmisteluun. Näin ollen jälleen kerran Suomen aseman määrittely keisarikunnan valtiojohtamisen ydinalueella, valtiosäännön tasolla kuului keisarikunnan viranomaisille. Tällä kertaa vastuu ei kuulunut sotaministeriölle eikä ulkoasiainministeriölle, vaan Venäjän lainsäädännön valmisteluelimille valtakunnanneuvostossa.[546] Mechelin suorien yhteyksiensä kautta Witteen pääsi vaikuttamaan asiaan epävirallisesti. Hän sai jalkansa suomalaisilta tiukasti kiinni pidetyn oven väliin omien henkilökohtaisten yhteyksiensä kautta Venäjän liberaaleihin, henkilökohtaisen aktiivisuutensa ja erinomaisen korkean juridisen ammattitaitonsa ansiosta. Keisarin uusi valtiojohtamisen neuvonantajakunta koostui uudenlaisen institutionaalisen aseman saaneesta pääministeristä, ulkoasiainministeristä, sotaministeristä ja sisäasiainministeristä. Venäjän ensimmäinen pääministeri, Sergei Witte, edusti vapaamielistä ajattelutapaa ja ymmärsi Suomen perustuslaillisia näkökantoja.[547] Hänen seuraajanaan lyhyen aikaa toiminut Goremykin oli taantumuksellinen, mutta hän ei ehtinyt ottaa kantaa Suomen asioihin.[548] Vasta hänen seuraajakseen 1906 nimitetty Pjotr Stolypin (1906–11)[549] alkoi kiinnittää huomiota yhä enemmän Suomen sisäiseen tilanteeseen, levottomuuksia lietsoneeseen Voima-liittoon, punakaarteihin ja Suomessa piileskeleviin venäläisiin vallankumouksellisiin. Hän kukisti rautaiselle otteella kaiken väkivaltaisen vastarinnan keisarikunnassa ja turvautui pika- ja sotaoikeuksiin. Suomi joutui Stolypinin huomion kohteeksi monestakin syystä, mutta kaikkein konkreettisin oli hänen vastuunsa keisarikunnan sisäisestä turvallisuudesta. Stolypinillä oli kaksi salkkua: hän kantoi pääministerin ja sisäasiainministerin salkkua. Stolypin sanoi heti pian pääministeriksi tultuaan, että Suomessa oli vallankumouksellisia vilisemällä.[550]

Stolypinin pääministerikausi tunnetaan Suomen historiassa toisena sortokautena. Sen ytimessä oli Suomen hallinnollinen yhdistäminen keisarikunnan hallintoon ja Suomen venäläistäminen. Stolypin aloitti Suomi-kritiikkinsä toukokuussa 1908 esittämällä duumassa voimakasta arvostelua Suomen esittelyjärjestystä kohtaan. Hän sanoi keisarin antaneen hänelle ohjeet korjata Suomen asemaa koskevat ongelmat. Stolypin oli monarkisti, joka venäläisen nationalismin kannattajana tiesi, että uudistukset olivat välttämättömiä monarkian säilyttämiseksi. Kyetäkseen toteuttamaan uudistukset hän ajoi sentralistista toimintamallia. Jussilan mukaan Stolypinin visiossa Suomelle oli varattu vain etninen tai etnografinen itsenäisyys, ei poliittista itsenäisyyttä.

Stolypin ei tyytynyt vain palauttamaan Suomelle sitä asemaa keisarikunnan valtiollisen johtamisen järjestelmässä, mikä sillä oli ollut ennen suurlakkoa. Hänen tavoitteenaan oli pitkälle menevä integraatio. Hän saattoi perustella toimintaansa Venäjän perustuslain toisella pykälällä, jossa sanottiin, että Suomi on Venäjän valtion erottamaton osa, jota hallitaan sisäisissä asioissa erityisen lainsäädännön mukaisesti. Jotta Suomea voitiin kutsua Venäjän erottamattomaksi osaksi, tämä tuli varmistaa lainsäädännöllä. Stolypin eteni tavoitteeseensa pienin, mutta johdonmukaisin askelin. Ensimmäisessä vaiheessa 1907 hän perusti ministerineuvoston yhteyteen erityisen Suomen asiain neuvottelukunnan, joka koostui pääministeristä, ministerivaltiosihteeristä ja kenraalikuverööristä. Sen tehtävä oli valmistella ministerineuvostolle kaikki Suomea koskevat asiat.[551] Neuvottelukunta varmisti keisarin Suomi-politiikan sisäisen yhdenmukaisuuden ja yhdenmukaisuuden keisarikunnan yleisen politiikan kanssa. Toinen vaihe, Suomen asioiden uusi esittelyjärjestys oli valmis esiteltäväksi keisarille ministerineuvoston päätöksenä 2.6.1908. Tämän valmistelun Stolypin piti omissa käsissään. Uuden esittelyjärjestyksen mukaan kaikki Suomen lainsäädäntö- ja hallintoasiat oli esiteltävä Venäjän ministerineuvoston tarkastettavaksi ennen niiden esittelemistä keisarille. Ministerineuvosto valvoi, että esitetyt asiat ajoivat keisarikunnan etuja. Samalla asetettiin ministerineuvoston yhteyteen erityinen komitea käsittelemään Suomen asioita. Sen puheenjohtajana toimi todellinen valtioneuvos N.N. Korevo, joka oli tunnettu Suomen aseman arvostelija.[552] Tämä tarkoitti Suomen alistamista Venäjän keisarikunnan hallituksen valvontaan. Keisari päätti hallita Suomea yhdenmukaisesti muun keisarikunnan kanssa.

Stolypin ei tyytynyt vuoden 1908 esittelyjärjestyksen säätämiseen. Tämän täydentämiseksi hän vahvisti kenraalikuvernöörin toimivaltaa aseellisen kapinan ja epäjärjestyksen torjumiseksi, lisäsi venäläistä sotaväkeä Suomessa sekä vahvisti kenraalikuvernöörin kanslian roolia.[553]

Kolmas ja ratkaiseva askel otettiin kesäkuussa 1910, kun keisari vahvisti lain yleisvaltakunnallisesti merkityksellisten Suomea koskevien lakien ja asetusten säätämisjärjestyksestä. Myös tämä laki valmisteltiin pääministeri Stolypin johdolla. Laki sisältää pitkän luettelon Suomea koskevia asioita, jotka on lopullisesti alistettava ministerineuvoston, valtakunnanneuvoston ja duuman ratkaistavaksi. Tämän lain valmistelua perusteltiin Venäjän perustuslain toisella pykälällä. Keisari perusteli tätä ja kaikkia muita tätä edeltäviä toimenpiteitä valtakunnan edulla. Langhoff viittaa keisariin, joka sanoi: ”Me emme tahdo kajota teidän sisäisiin oloihinne, me valvomme vain valtakunnan etuja.[554]

Vuoden 1910 lakina tunnettua lakiesitystä duumassa käsiteltäessä Stolypin sanoi, että valtakunnanlainsäädäntö ei kuulu Suomen eduskunnan kompetenssiin.[555] Vaikka Stolypinin ilmaus tuntuu kovalta iskulta Suomen perustuslaillista ajattelua kohtaan, sitä oli noudatettu kaikkina aikoina vuodesta 1809 lähtien. Kun Suomella ei ollut omaa ulkopolitiikkaa eikä omia sotavoimia eikä voinut olla roolia keisarikunnan sotilaallisten strategioiden valmistelussa, valtakunnanlainsäädäntö ei voinut kuulua Suomen eduskunnalle. Siitä, että Suomi oli kiinteä osa keisarikunnan valtiollisen johtamisen strategiaa, ei estänyt eduskuntaa osallistumasta jollakin tavoin valtakunnanlainsäädännön käsittelyyn.

Vuoden 1910 lain valmistelua voidaan pitää valtiojohtamiseen kuuluvana toimintana. Tässä suomalaisia kuultiin, sillä lain valmistelu aloitettiin komiteassa, jossa oli mukana myös suomalaisia, mutta työ keskeytettiin ja siirrettiin Stolypinin johtoon.[556] Lopputulos ratkaisi, suomalaisten näkökohdat sivuutettiin. Ministerivaltiosihteeri Langhoff ei saanut ymmärrystä omille kannoilleen. Keisari kuuli Stolypinia ja teki päätökset hänen neuvojensa mukaisesti. Stzeftel, joka ei tunne riittävän hyvin Suomen erityisaseman problematiikkaa, Venäjän perustuslakia kommentoivassa teoksessaan sanoo vuoden 1810 lain tehneen Suomen suuriruhtinaskunnasta Venäjän keisarikunnan autonomisen provinssin. Hänen mukaansa Venäjän kaikilla osilla oli ollut aiemminkin yksi ulkopolitiikka ja yhtenäinen sotilaallinen strategia, mutta nyt Venäjällä oli yhtenäinen hallinto ja lainsäädäntö, mihin termi yleisvaltakunnallinen viittasi. Hän kuitenkin sanoo Suomella olleen edelleen oma oikeuslaitos ja sisäistä taloudellista lainsäädäntöä.[557] Tulkinta on liioitellun pessimistinen.

Stolypinin seuraajana toimivat aluksi vanhoillinen Vladimir Kokovtsov (1911–14) ja hänen jälkeensä iäkäs Goremykin (1914–16). Kokovtsovin ei tarvinnut puuttua Suomen asioihin, sillä Stolypin oli jo vakiinnuttanut Suomessa ne venäläistetyt hallintorakenteet, jotka jatkuivat muuttumattomina vuoden 1917 vallankumoukseen saakka. Kokovtsov ei ollut ideologisesti sitoutunut venäläiskansalliseen nationalismiin eikä hänellä siten ollut mitään tarvetta muuttaa Stolypinin luomaa keisarikunnan Suomi-politiikkaa.[558] Kokovtsovin seuraajana helmikuusta 1914 helmikuulle 1916 saakka toimi Ivan Goremykin. Hänen aikana Suomen hallinto kytkettiin entistäkin tiukemmin osaksi keisarikunnan hallintoa, sillä Suomi julistettiin sotatilaan 31.7.1914.

Sotatilalain mukaisesti siviilihallinto alistettiin sotilashallinnolle ja kansalaisten kokoontumis- ja sananvapautta rajoitettiin. Valtiopäivien kokoontuminen lykättiin poikkeustilan päättymiseen asti. Hän, kuten hänen lyhytaikaiset seuraajansakaan – Boris Stürmer, Alexander Trepov ja Nikolai Golitsyn – eivät ennen maaliskuun 1917 vallankumousta jättäneet mitään persoonallista merkkiä Venäjän Suomen-politiikkaan.[559]

Ministerivaltiosihteeri Langhoffin eron jälkeen Nikolai II ei päästänyt lähipiiriinsä valtakautensa lopulla ketään suomalaista. Suomella oli oma senaatti, oma ministerivaltiosihteeri Pietarissa ja kenraalikuvernööri Helsingissä, mutta he eivät edustaneet Suomen näkökantoja. Suomea hallittiin keisarikunnan sotilaallisten ja ulkopoliittisten intressien pohjalta. Keisarikunnan tärkeimmät Suomi-politiikan muotoilijat Langhoffin eron jälkeen olivat kenraalikuvernööri Seyn ja ministerivaltiosihteeri, kenraali Vladimir Markoff.

Seyn oli tyypillinen 1900-luvun alun sotilas, jonka ura oli edennyt askel askeleelta. Hän ei kulunut syntyperänsä kautta Pietarin eliittiin. Seyn oli aloittanut Suomen sotilaallisissa tehtävissä 1890 Suomen sotilaspiirin esikunnan yliupseerina. 1895 hänet ylennettiin everstiluutnantiksi ja 1899 nimitettiin pataljoonankomentajaksi 1. Suomen tarkk›ampujarykmenttiin. Vuosina 1900–06 hän toimi kenraalikuvernöörin kanslian päällikkönä eli oli Bobrikovin oikea käsi. 1905 Seyn ylennettiin kenraalimajuriksi. Tämän jälkeen hän hankki pari vuotta kokemusta kuvernöörin tehtävistä Grodnossa ja palasi 1907 Suomeen kenraalikuvernöörin apulaiseksi.

Langhoffin seuraajaksi keisari nimitti jälleen sotilaan, kenraali Vladimir Markoffin. Hän jäi Suomen viimeiseksi ministerivaltiosihteeriksi ennen Nikolai II:n eroa. Markoff oli ammattisotilas, joka oli luonut loistavan uran pätevyytensä perusteella ilman korkean syntyperän antamaa tukea. Hänellä oli kokemusta palveluksesta venäläisistä joukko-osastoista ja työskentelystä esikunnissa. Suomen asioihin Markoff oli tutustunut toimiessaan Suomen sotilasasioiden väliaikaisena esittelijänä Venäjän sotaministeriössä 1900–1904 ja pääesikunnan liikekannallepano-osaston päällikkönä sekä Pääesikunnan päämajoitusmestarina ja 17. armeijakunnan esikuntapäällikkönä. Lisäksi hän oli toiminut Transbaikalin sotilaskuvernöörinä ja kasakkajoukkojen vara-atamaanina. Suomen asioihin hän oli tutustunut yleisvaltakunnallista lainsäädäntöä käsittelevän ns. Tagantsevin komitean jäsenenä. Suomen senaatin talousosaston varapuheenjohtajana hän toimi 1909–13.[560]

Sekä Langhoff että Markoff ymmärsivät uransa ja sitä kautta hankitun kokemuksen perusteella keisarikunnan hallitsemisen ongelmat ja tunsivat keisarin näkökohdat Suomen-politiikassa. Koska he eivät olleet kasvaneet Suomessa eivätkä sosiaalistuneet suomalaiseen vuosisadan vaihteen sielunmaisemaan, heille Suomen asioiden hoidossa ilmenevät ristiriidat näyttäytyivät tilapäisinä ja kaikkiin muutoksiin aina välttämättä liittyvänä kitkana ja hankauksina. Sotilaina Langhoff ja Markoff tarkastelivat Suomea keisarikunnan raja-alueena Euroopan suurpoliittisten jännitysten perspektiivistä. Euroopan poliittiset asetelmat olivat Pietarista nähtynä hyvin erilaiset kuin Helsingistä käsin katsottuna. Erityisesti ensimmäisen maailmansodan aikana ministerivaltiosihteerinä toimineen Markoffin perspektiivi Suomen asioihin ei voinut poiketa sotaministeriön ja ulkoministeriön näkökulmasta. Suomi oli julistettu sotatilaan syksyllä 1914. Pietarista katsoen Suomen länsiraja oli Venäjän raja länteen. Vesitie Itämereltä Pietariin kulki Suomenlahtea pitkin.

Tänä aikana senaatin puheenjohtajan, kenraalikuvernöörin näkökulma ei poikennut ministerivaltiosihteerin näkökulmasta. Vaikka kenraalikuvernööri ei toiminut Suomeen sijoitettujen joukko-osastojen ylipäällikkönä, taustastaan johtuen hän tarkasteli Suomen tilannetta hyvin samalla tavoin kuin sotaministeri ja sisäministeri. Sisäministerin perspektiivi tarkoitti maan sisäistä turvallisuutta ja terroristisen pesäkkeiden valvontaa ja suomalaisten Venäjään kohdistamien salahankkeiden torjuntaa. Hänen tehtäväänsä kuului myös ymmärryksen luominen Suomessa Venäjän valtakunnallisten intressien ja Suomen paikallisten intressien yhdenmukaisuuteen.

Johtuiko keisarikunnan luhistuminen neuvonantajista?

Venäjän keisarikunta kaatui ja hajosi vallankumousten pyörteissä vuosina 1917–19. Pohdin seuraavassa hajoamista keisarien neuvonantajien kannalta. Hajosiko keisarikunta keisarin heikkojen neuvonantajien takia vai siitä syystä, että keisari ei kuunnellut hänelle annettuja neuvoja? Käsittelen keisarin neuvonantajia sekä poliittisen hallitsemisjärjestelmän kannalta että Venäjän valtiojohtamisen suurstrategian kannalta. Venäjä säilyi autokratiana aina vuoteen 1917 saakka, mistä syystä keisari päättää itse omista neuvonantajistaan ja siitä, kuunteleeko hän heidän neuvojaan.

Lähden siitä, että Venäjä hajosi sisäisesti. Keisarit ja heidän johtamansa valtiokoneisto eivät kyenneet hallitsemaan keisarikuntaa eivätkä kyenneet turvaamaan kansalaistensa hyvän elämän edellytyksiä ja pitämään heitä tyytyväisinä. Ihmiset sen enempää keisarikunnan ydinalueilla kuin sen reuna-alueillakaan eivät tyytyneet köyhyyden jatkumiseen selvästi vaurastuvassa Euroopassa.

Keisarin neuvonantajien roolia Venäjän luhistumisessa arvioinnin keskeisimpiä lähtökohtia on se, että Venäjän autokratia perustui Romanovien ja sukuperusteisen aristokratian keskinäiseen liittoon keisarikunnan hallitsemisesta. Tuon liiton juuret palautuvat Pietari Suuren valtaan nousuun 1600-luvulla. Keisari sai hallita Venäjää yksinvaltiaana pitäessään aatelin ja erityisesti sen ylimmän huipun, aristokratian, mukana hallitsemisessa. Aina 1800-luvun lopulle saakka Venäjän poliittinen eliitti ei kyseenalaistanut tuota mallia. Vasta vuosien 1904–1906 mellakat ja levottomuudet käynnistivät kunnolla julkisen keskustelun autokratian uudistamisesta ja korvaamisesta edustukseen perustuvalla järjestelmällä

Venäjän valtiojohtamisen suurstrategia

Venäjän valtiollista kehitystä aina keisarikunnan kukistumiseen saakka luonnehtii alueellinen laajentuminen. Se on Venäjän valtiollisen johtamisen strateginen linja. 1800-luvulla toteutetun alueellisen laajentumispolitiikan linjaukset olivat mitä ilmeisimminkin peräisin Pietari Suurelta. Selkeimmin ja onnistuneimmin tuota linjaa toteutti Katariina Suuri 1700-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. 1800-luvulla sille tulivat rajat vastaan keisarikun-

nan läntisellä suunnalla sen jälkeen kun Suomi ja Bessarabia oli liitetty keisarikuntaan Napoleonin ja Aleksanterin liittosopimuksen perusteella. Venäjä tavoitteli Moldovaa ja Valakiaa, mutta joutui jättämään ne Itävallalle 1853–54. Turkkia ei saatu ajettua vielä pois Euroopasta. Venäjän ei kannattanut vielä tuossa vaiheessa suunnitella ottavansa alueita Bessarabian eteläpuolelta.

Venäjän sotilaallista strategiaa pohdittaessa on muistettava että Venäjä oli autokratia, jossa keisarin yksinvaltius perustui Romanovien ja aristokratian keskinäiseen liittoon keisarikunnan hallitsemisesta. Keisari sai hallita Venäjää yksinvaltiaana pitäessään aatelin ja erityisesti sen ylimmän huipun, aristokratian, mukana hallitsemisessa. Valtiollisen johtamisen linjan erittely vaatii vielä yhden täsmennyksen: Venäjä oli sotilaalliseen voimaan perustuva valtakunta, jossa sotilaallinen eliitti toimi yhteisymmärryksessä Romanovien johtaman poliittisen eliitin kanssa eikä koskaan kyseenalaistanut sen asemaa. Aina 1800-luvun lopulle saakka ulkopoliittisen ja sotilaallisen eliitin ydin kuului Venäjän aristokratiaan.

Teoksen alussa esitin seuraavan kysymyksen: ketä istui sen pöydän ääressä, jossa keisari määritteli valtiolliset strategiat. Kysymykseen voitaisiin nyt vastata hyvin yksinkertaisesti: virkansa puolesta keisarikunnan sotaministerit, ulkoministerit ja sisäasiainministerit. Heidän lisäkseen päätöksiin vaikuttivat keisarin henkilökohtaiset neuvonantajat, takapirut. Pureudun tähän hieman tarkemmin.

Venäjä oli 1800-luvun puolivälissä noussut Euroopan mahtavimmaksi valtioksi. Se oli laajentunut maantieteellisesti mongolivallan kukistumisen ja tataarien hyökkäyksen päättymisen jälkeen ja erityisesti 1600-luvultaa alkaen Pietari Suuren hahmotelmien pohjalta. Pietari Suuren laatimien suunnitelmien alkuperäisenä ajatuksena oli siirtää Venäjän ulkorajat kauas Venäjän ydinalueelta ja turvata siten Venäjän turvallisuus vihollisia vastaan. Laajentamispolitiikan perusta oli defensiivinen. Siitä ei myöhempinä vuosisatoinakaan harkittu luovuttavan. Seuraavien hallitsijoiden aikana Venäjä kehittyi Britannian ja Ranskan kaltaiseksi imperiumiksi. Puolan, Baltian, Suomen, Ukrainan ja Bessarabian ja Kaukasuksen ja Siperian liittäminen keisarikuntaan aina Tyynelle valtamerelle saakka olivat suurstrategian toimeenpanon johdonmukaisia askeleita. Valloituspolitiikka teki Venäjästä Ranskan ja Englannin tapaisen imperiumin, mutta imperiumin laajentuminen ei kasvattanut Venäjän voimaa samassa määrin kuin mitä keisarikuntaan kuuluvien alueiden määrä kasvoi. Monet liitetyistä alueista olivat taloudellisesti takapajuisia. Niiden kulttuurit poikkesivat Venäjän ydinalueen kansallisesta kulttuurista, mistä syystä niiden liittäminen synnytti sisäisiä hallintaongelmia. Venäjä oli 1900-luvun alussa sisäisesti heikko ja rikkinäinen, monikulttuurinen imperiumi.

Venäjän suuren strategian historiaa tutkineen John P. LeDonnen geopoliittisen tulkinnan mukaan arkistoista ei ole löydettävissä asiakirjaa, jossa olisi määritelty Venäjän valtiojohtamisen strategia ja täsmennetty Venäjän alueelliset rajat.[561] Perinteisessä Clausewitzin määrittelemässä sotilaallisessa ajattelussa sota on politiikan jatkamista sodan keinoin. Kunnollisen sotilasstrategian valmistelun edellytyksenä on, että politiikassa määritellään valtion intressit muihin maihin, erityisesti naapurimaihin nähden. Sotilasstrategissa päätetään siitä, missä toimitaan ja minne joukot sijoitetaan, logistiikan avulla joukot siirretään paikalle

ja taktiikassa määritellään toiminnan tapa ja joukkojen käyttäminen. Taistelun tavoitteena on saavuttaa voitto vihollisesta. Vastuun suuren strategian määrittelystä kantavat yhdessä maan sotilaallinen ja poliittinen johto.[562]

Sotilaallisten strategioiden onnistumisen tärkeä edellytys on, että valtiojohto määrittelee politiikan tavoitteet, valtion tarkoitusperät sekä intressit suhteessa muihin maihin, turvaa riittävät resurssit sodankäyntiin, rakentaa sotilaallis-teollisen kompleksin ja ystävällisten liittolaismaiden verkoston, harjoittaa suurta valtiollista strategiaa tukevaa ulkopolitiikkaa, luo kovan voiman käyttöä tukevan kulttuurin sekä varmistaa, että hallitsevan eliitin hegemoniaa ei uhata valtakunnan millään alueella, ei sen ytimessä eikä reuna-alueilla. Erityisesti viimeksi mainitusta seikasta on huolehdittava valtion reuna-alueilla, jotka ovat aina riskialuetta.[563] Suuren strategian valmistaminen on poliittisen johdon ja kenraalien yhteistyötä. Armeijan ylipäällikön on oltava jatkuvassa yhteydessä valtiojohtoon – erityisesti sodan aikana. Hänen on voitava selvittää strategian toteutumista ja esittää arvio asetettujen poliittisten tavoitteiden realistisuudesta ja niiden toteuttamisen edellyttämistä voimavaroista.

Suuren, yhtenäisen, jatkuvasti päivitettävän strategisen asiakirjan puuttuessa strategia on koottava siitä linjasta, jota Venäjä on tosiasiassa noudattanut keisarikunnan alueellisten rajojen määrittelyssään. Tuon linja sisältö on tiivistettävissä jatkuvaan laajenemiseen.

LeDonne esittää tulkinnan Venäjän keisarikunnan suuren geopoliittisen strategian kehityksestä vuodesta 1650 vuoteen 1917. Hänen mukaansa Venäjän alueellinen laajeneminen eteni kaikilla ilmansuunnilla täysin johdonmukaisesti, vaikkakin joskus tasaisella vahdilla ja välillä pitkiäkin loikkia ottaen. Joskus toimittiin etelässä, joskus idässä ja välillä ei missään. Tuo linja seurasi suurstrategian linjauksia. Suurstrategia muotoutui vuosina 1650–1743. Seuraavaa, vuosille 1743–96 osuvaa ajanjaksoa LeDonne kutsuu hegemonisen ekspansion kaudeksi, jolloin laajeneminen eteni vauhdikkaasti. Venäjän lähinaapurien sotilaalliset ja taloudelliset voimat olivat riittämättömät pitämään hallussaan Venäjältä tämän heikkouden aikana valloittamia alueita. Vuosia 1797–1931 LeDonne kutsuu keisarikunnan alueellistamisen ajanjaksoksi. Viimeinen ajanjakso ulottuu aina vallankumoukseen saakka. Tällöin laajentamispolitiikka oli selvästi patoutunutta. Krimin sodan ja Venäjä-Japani sodan kitkerät tappiot asettivat pidäkkeitä. Lisäksi tänä aikana Saksan nousu ja liitto Itävallan kanssa tekivät Venäjän varovaiseksi ja saivat sen suuntaamaan huomion taloudellisten seikkojen määrittämään ulkopolitiikkaan. LeDonnen analyysissa laajenemispyrkimys nousee keisarikunnan ylimmän johdon ja sitä avustavan valtiokoneiston institutionaaliseksi julkilausumattomaksi suureksi strategiaksi.

Kuinka yllä hahmotettu valtiojohtamisen linja muotoutui ja kenen suunnittelema se oli? Kuinka siitä tuli keisarin hyväksymä strategia? Yksinkertaistaen voidaan sanoa, että vastuu valtiollisen johtamisen suurstrategian kysymyksistä kuuluu diplomaateille ja sotilaille. Diplomatian johto kuuluu ulkoasiainministereille. Muista ministeriöistä poiketen ulkoasiainministeriö edusti Venäjällä jatkuvuutta. Vuosina 1808–1896 Venäjällä oli vain kuusi ulkoasiainministeriä. Pisimmät urat olivat Rumjantsevilla, Nesselrodella (ja hänen parinaan Ioannis Kapodistriasilla), Gortšakovilla ja de Giersillä. Kukaan heistä ei päässyt kuitenkaan

yksin poliittiseksi linjanmäärittäjäksi. Merkittävimmät heistä olivat Gortšakov, Nesselrode sekä Giers. He kuuluvat 1800-luvun lopun suurin venäläisiin valtiojohtamisen linjanmäärittäjiin. Epävakaan keisarin avustajina heidän oli taisteltava jatkuvasti hallitsijan huomiosta ja suosiosta, jota keisari osoitti sekä ulkoasiainministereilleen että sotaministereilleen.

Ulkoasiainministerien tavoin myös merkittävimmät 1800-luvun sotaministerit, prinssi Alexander Tšernyšev, kreivi Dimitri Miljutin, Pjotr Vannovski ja Aleksei Kuropatkin tekivät pitkät ministerin urat. Tšernyševin ura alkoi poliittisena tiedustelijana Ranskassa ja jatkui muualla Euroopassa. Hän pääsi arvioimaan realistisesti Venäjän asemoitumista Euroopan suurpolitiikan kenttään. Hän toimikin Nikolai I:n sotaministerinä samaan aikaan kun Nesselrode toimi ulkoasiainministerinä. He vastasivat yhdessä keisarin valtiojohtamisen strategian muotoilusta. Tuolloin Venäjä piti yllä Wienin kongressissa luotua suurvaltojen välistä tasapainopolitiikka, sillä se takasi rauhan säilymisen. Sen katsottiin turvaavan parhaimmalla tavalla Venäjän kansalliset edut. Tästä huolimatta Venäjä ei malttanut kuitenkaan luopua Turkin heikkenemisestä aiheutuvasta keisarikunnan etupiirin kasvattamisesta. Se johti Venäjän kannalta nöyryyttävän tappion tuottaneeseen Krimin sotaan. Sodan päättyessä Nikolai kuoli ja valtaan noussut Aleksanteri II erotti Nikolain ulkoasiainministerin ja sotaministerin.

Uusi parivaljakko, Miljutin ja Gortšakov, asetti kyseen alle Nikolai I:n ajan linjan, liittokunnan Saksan ja Itävallan kanssa ja ryhtyi rakentamaan liittoa Ranskan kanssa. Tätä linjaa Venäjä noudatti aina keisarikunnan hajoamiseen saakka. Krimin sodan osoitettua keisarikunnan armeijan puutteet, Miljutin käynnisti asevelvollisuusjärjestelmän uudistamisen ja valtiovarainministerit Mikhail Reutern ja Nikolai Bunge tukivat tätä työtä luomalla taloudellisia edellytyksiä tälle.

Giers kuuluu 1800-luvun lopun suuriin venäläisiin ulkoasiainministereihin Gortšakovin ja Nesselroden tavoin, mutta myöskään hän ei päässyt tekemään yksin mitään itsenäisiä ulkopolitiikan suunnitelmia. Kissingerin mukaan kukaan Venäjän 1800-luvun ulkoasiainministereistä, keisarin ulkopoliittisista neuvonantajista, ei päässyt lähellekään sitä asemaa, joka Klemens von Metternichillä oli Itävallassa, Otto von Bismarckilla Saksassa ja Salisburyn markiisilla oli Isossa-Britanniassa.[564]

1800-luvun lopulla Venäjän suurimmaksi ulkopoliittiseksi uhaksi oli noussut Preussi. Se kykeni yhdistämään siihen saakka hajanaiset Saksan ruhtinaskunnat Saksan keisarikunnaksi. Siitä muodostui Euroopan vahvin mahtivaltio. Saksa teollistui, kävi sotia heikompien naapureidensa kanssa ja rakensi taitavan kanslerinsa Otto von Bismarckin johdolla liittokuntia, jotka turvasivat sille alati laajenevan mahdin ja aseman Euroopassa. Bismarck oli taitava reaalipoliittinen strategi, jonka veroista ei ollut muissa Euroopan suurvalloissa 1800-luvun lopulla. Erityisen vaarallinen Venäjän kannalta oli Preussin johdolla nousseen Saksan liitto Itävallan kanssa. Venäjä joutui Turkin heikkenemisen ja Balkanilla voimistuneen panslavistisen liikkeen johdosta suuriin vaikeuksiin Itävallan kansa. Itävallan ja Saksan liittoutumisen seurauksena Venäjän länsirajalle syntyi Puolasta Mustallemerelle ulottuva vyöhyke, jonka piirissä Venäjää kritisoivia kansallis-nationalistisia virtauksia Saksa ja Itävalta tukivat. Venä-

jän keisareilla ei ollut Bismarckin tapaista itsenäistä neuvonantajaa. Keisarit eivät sallineet kenenkään avustajansa nousta Bismarckin kaltaiseen asemaan.

Venäjän valtiojohtamisen suuri strategia turvasi keisarikunnan sydänmaiden rauhan ja olemassaolon, mutta ei rauhaa sen kaikilla reuna-alueilla. On vaikea sanoa, johtuiko keisarikunnan luhistuminen ulko- ja turvallisuuspolitiikan suurstrategiasta vai siitä, että keisarikunnan hallintajärjestelmää ei uudistettu vastaamaan imperiumin hallitsemisen asettamia vaatimuksia. Hallintajärjestelmän arviointi edellyttää huomion kiinnittämistä siihen, kuinka hyvin se otti huomioon keisarikunnan eri väestöryhmien edut ja näkökannat.

1800-luvun lopulta alkaen Venäjän reuna-alueet kokivat hallitsemisen asettavan aiempaa ahtaammat rajat niiden toimintavapaudelle. Kapinoidessaan tätä vastaan ne joutuivat keisarikunnan lujittuvan ja entistä repressiivisempää politiikkaa harjoittavan poliisin tarkkailun kohteeksi. Harjoitettu hallitsemispolitiikka synnytti vallankumouksellisia liikkeitä keisarikunnan sydänmailla ja keisarikunnan reuna-alueilla irtautumispyrkimyksiä, vaikka poliisin tarkoituksena oli vastarinnan nujertaminen.

Keisarikunta ei kaatunut ensimmäisen maailmansodan taisteluissa ja sodan synnyttämien tappioiden johdosta vaan Venäjän sisäisen tyytymättömyyden synnyttämissä vallankumouksissa. Myöskään Nikolai II:n kruunusta luopumista ei ollut ohjannut edessä oleva sotilaallinen tappio. Hän ajatteli kriisin ratkeavan, kun hän luopuu vallasta ja uudet voimat ottavat johdon käsiinsä. Kruunusta luopuminen käynnistä ennalta arvaamattoman prosessin, joka päättyi lokakuun vallankumoukseen ja sitä kautta keisarikunnan hajoamiseen ja Suomen, Baltian maiden, Puolan, Ukrainan ja Georgian itsenäistymiseen. Sekä vallankumous että eroamiset olivat harjoitetun politiikan seuraus. Tämän politiikan ajajina olivat keisarin tukijana loppuun saakka seisonut aristokratia ja ortodoksinen kirkko. Keisarin tukena oli myös slavofiilistä mielipidettä edustanut lehdistö. Autokratian tukipilarit miehittivät sisäasiainministeriön ja poliisipolitiikan johdon. Ulkopuolisille vaikutuksille altis keisari ei kyennyt arvioimaan harjoittamansa politiikan rakenteellisia ja pitkän ajan vaikutuksia. Keisarikunnan vanhakantainen edustuslaitos tuki tätä politiikkaa. Siihen sisältyi samaan aikaan sekä aristokraattisia ja plutokraattisia piirteitä.

Venäjän vuosikymmenestä toiseen toistuneiden sotien merkitystä Venäjän heikkenemiselle on vaikea arvioida. Riippumatta siitä, kuinka hyvin Venäjä menestyi maailmansodan taisteluissa, vuosia jatkuessaan sota kärjisti Venäjän yhteiskunnallisia ristiriitoja. Tällä kertaa Venäjä ei lähtenyt sotaan omien rajojensa puolesta vaan otti roolikseen ortodoksisen kirkon ja uskonnon sekä slaavi-veljien ylimmän puolustajan aseman Serbiassa. Venäjällä slavofiilit vaativat keisaria vastaamaan myöntävästi Balkanilta esitettyyn panslavistiseen avunpyyntöön. Lehdistö lietsoi uutisia Turkin ja myöhemmin myös Itävallan ortodokseihin ja alueen slaavilaiseen väestöön kohdistamasta sorrosta. Kun Venäjä oli jo pitkään toiminut ortodoksien ja slaavien puolustajana Balkanilla, Sarajevon laukausten jälkeen Nikolai II taipui painostuksen alla ja lähti sotaan.

Keisarin päätös lähteä mukaan sotaan ei perustunut Venäjän suureen ulkopoliittiseen linjaan ja sotilaalliseen strategiaan. Suurstrategia edellytti Venäjän sydänmaiden puolusta-

mista ja siihen tarvittavan suojavyöhykkeen rakentamista. Taistelu Balkanilla ei palvellut tätä tavoitetta. Sota maksoi Venäjälle paljon, se lisäsi sisäistä tyytymättömyyttä ja vei keisarin kaiken huomion. Hän ei havainnut mitä Venäjälle tapahtui sinä aikana. Venäjälle kehittyi vallankumouksellinen tilanne, jota keisari ei kyennyt enää hallitsemaan.

Venäjän hallitsemispolitiikka

Pietari Suuren perustama Venäjä oli pääosin etnisesti venäläisistä koostuva valtakunta, mutta 1700-luvun lopulla Venäjään kuului monien eri kulttuureja ja etnisiä ryhmiä edustavia kansoja. Venäjän keisarikunta oli saanut tämän muodon pääosin Katariina Suuren toteuttamien alueellisten laajennusten seurauksena.

1800-luvun puoliväliin saakka Venäjän laajaa keisarikuntaa hallittiin hyvin kevyellä kädellä monikansallisena yhteisönä, joka suvaitsi erilaisuutta ja antoi ”monien kukkien kukkia”. 1700-luvulla keisarikuntaan liitetyillä Krimin kaanikunnalla, länsirajalle kuuluneilla Baltialla, Kuurinmaalla, Puolalla, Volynialla ja Ukrainalla oli erilaiset hallintorakenteet. Uusia alueita liitettäessä otettiin huomioon niiden perinteisiä hallitsemisen malleja. Puola-Liettua oli Puolan vanhan kuningaskunnan ja Liettuan suuriruhtinaskunnan muodostama valtioliitto. Puola oli kuningaskunta ja Liettua suuriruhtinaskunta. Aateli valitsi valtioliiton kuninkaan äänestämällä. Valtioliitolla oli yhteinen edustajisto sekä senaatti. Kuurinmaalla valta oli pitkään kuulunut saksalaisperäiselle aatelille, joka tosiasiassa piti käsissään alueellista herruutta. Ukraina oli jaettu historian aikana monta kertaa ja joutunut Venäjän keisarikunnan, Krimin kaanikunnan ja Puola-Liettuan alistamaksi ja jakamaksi. Krimin kaanikunnan ylin johtaja oli sulttaani.

Venäjän eliitti tiesi Siperian valloittamisesta saamistaan kokemuksista, että keisarikunnan kaikilla alueilla ei voida toteuttaa yhtenäisiä hallitsemisen periaatteita. Jotkut alueet olivat kehittyneempiä kuin toiset. Aasian puolipaimentolaisella tasolla olevia kansoja ei voitu hallita samalla tavoin kuin Puolaa ja Baltian maita tai Suomea. Läntisillä raja-alueilla kannatti korostaa suureen imperiumiin valtikan alla kuulumisesta saatavia taloudellisia hyötyjä ja sotilaallista turvaa. Paimentolaisasteella olevien Kaukasuksen kansoja valloittaessa ei käytetty kauniita perusteluja. Kun Aleksanteri I valloitti 1800-luvun alussa uusia alueita Kaukasuksella ja liitti niitä Venäjään, hän hyväksyi terrorin hallitsemismuodoksi sanomalla, että aasialaisten silmissä ystävällisyyttä pidetään heikkoutena. Tämä asenne aasialaisia kohtaan säilyi aina 1800-luvun lopulle saakka. Venäjän laajentamista Kaukoitään edistänyt ulkoministeri Mihail Muravjov julisti, että aasialaisiin tehoaa voima ja kovuus.[565]

Keisarikunnan hallitseminen kunkin uuden alueen erityispiirteet huomioon ottaen ei johtunut kaikissa tapauksissa niinkään halusta toimia sivistyneesti vaan keskusvallan kyvyttömyydestä puuttua uusien valloitettujen alueiden sisäisiin asioihin. Kun keskusvalta jätti uudet alueet rauhaan ja antoi niiden elää omillaan ilman, että niitä sidottiin tiukasti keskitettyyn keisarikunnan hallitsemismalliin, keskusvalta huomasi alueiden intressien tulleen tyydytetyiksi ja saaneensa keisarikuntaan suhteellisen tyytyväisiä alamaisia. Yleensä ihmi-

set ovat tyytyväisiä, kun niiden rauhaa ei häiritä, liikaa veroja ei kerätä eikä heidän uskonnon harjoitukselle aseteta rajoitteita.

On vaikea sanoa, missä määrin keisarit pohtivat neuvonantajiensa kanssa erilaisten hallitsemismallien kustannuksia ja hyötyjä aina kun uusi alue liitettiin keisarikuntaan. Tuskin heillä oli käytössään vaihtoehtoisten mallien palettia, josta valita tilanteeseen parhaiten sopiva. Ottaen huomioon kuinka erilaisia hallitsemismalleja sovellettiin, voidaan sanoa, että Venäjää hallittiin aina 1800-luvun alkuun saakka monikulttuurisena valtakuntana suhteellisen hellällä kädellä. Oikeastaan keisarikunnan reuna-alueita ei edes yritetty hallita kunnolla vaan kaikkien kukkien annettiin kukkia. Alamaiset, joita ei häiritä, eivät myöskään häiritse keisaria. Laajentaminen kasvatti tällöin Venäjän voimaa.

Puolan tapaus on hyvä esimerkki siitä, että tyytymättömät alamaiset, joiden rauhaa häirittiin, häiritsivät myös keisarin rauhaa. Puola, jolla oli vahva itsenäinen historia ja jolle 1815 oli annettu vahva itsenäinen asema keisarikunnassa ja joka oli kaikkein kehittynein Venäjään liitetyistä läntisistä reuna-alueista, ei hyväksynyt oikeuksiensa polkemista. Se halusi jatkaa uudistuksia omalla tavallaan. Kun keisarikunta pelkäsi Puolan mallien leviävän Venäjän sydänmaalle ja muihin reuna-alueille, keisari kukisti puolalaisten irtiotot Puolalle asetetuista rajoista.

1800-luvun lopulla keisarikunta muutti hallitsemispolitiikkaansa. Keskusvalta vahvisti otettaan. Tämä koettiin keisarikunnan reuna-alueilla etnisen, kielellisen, kulttuurien, uskontojen ja elämäntyylien moninaisuuden tukahduttamisena ja alistamisena yhdenmukaiseen muottiin. Hallitsemispolitiikan muutoksessa on erotettava kolme ulottuvuutta ja tasoa. Ensinnäkin keskusvalta toi hallitsemiseen entistä tehokkaampia menettelyjä ja ryhtyi hallitsemaan keisarikuntaa yhdenmukaisten hallintoperiaatteiden ja hallintomenettelyjen avulla. Toiseksi aiempaa tiukemman ja keskitetymmän hallitsemisen kohteena oli keisarikunnan kulttuuri. Kolmanneksi yhdenmukaistamisen sisältö oli slavofiilisyys. Keisarikunnan reuna-alueilla mitään näistä ei otettu vastaan tervehtien. Ne herättivät huolta. Huolestuneisuus johtui siitä, että 1800-luvun loppu oli aikakausi, jolloin valistusajattelu ja poliittinen liberalismi nostivat kaikkialla Euroopassa vaatimuksia kansakunnan muodostumisesta ja valtiomuodostumisesta sekä kansanedustuksesta. Myös Venäjän reuna-alueilla tiedostettiin omat kansalliset juuret eivätkä ne olleet samat kuin mitä slavofiilit ajoivat.

Hallitsemispolitiikan alistaminen slavofiilisyyden alle johti välittömästi jyrkkiin ristiriitoihin keisarikunnan reuna-alueilla heräävän kansallistunteen kanssa. Keisari kielsi kansallistunteen keisarikunnan reuna-alueilla, mutta ajoi omaa, slavofiilista kansallistunnetta yleiseksi kansallistunteeksi koko keisarikuntaan. Harjoitettu vahva hallinnollinen ja kulttuurien integraatio johti muiden, Venäjän omasta toiminnasta riippumattomien ongelmien laiminlyöntiin. Keisari ei huomannut sitä, että valtiollisen johtamisen ongelmat olivat sisäsyntyisiä ja seurausta siitä, että keisarikunta oli omaksunut vääränlaisen hallitsemisstrategian ja tämä heikensi keisarikunnan valtaa ja voimaa.

Keisari ja hänen neuvonantajansa joutuivat keskittymään sisäisten konfliktien selvittämiseen ja jättämään keisarikunnan suurvalta-aseman turvaamiseen liittyvät ongelmat ratkai-

sematta. Ulkoisen vihollisen sijasta keisari siirsi huomion keisarikunnan todellisista ongelmista vääriin kohteisiin ja toteutti politiikkaa, jonka seurauksena Venäjä jäi jälkeen muista maista. Venäjän taloudellinen kehitys ei pysynyt 1800-luvun lopulla muun Euroopan vauhdissa. Se menetti asemaansa Euroopan suurvaltakilpailussa jäämällä kehittymättömäksi maatalousvaltioksi. Se kärjisti sosiaalisia ongelmia ja siten synnytti negatiivisen kuristumiskierteen. 1900-luvun alkuun mennessä Venäjä oli menettänyt asemansa Euroopan vahvimpana valtiona, vaikka olikin pinta-alaltaan suurin imperiumi.

Venäjän hallitsemispolitiikan historia on vähän tutkittu asia. Sen suunnittelijoista ja keisarin neuvonantajista on myös vain satunnaista tietoa. Parhaiten tunnetaan Aleksanteri I:n avustajan Speranskin rooli hallinnon uudistajana. Hänen kauttaan voidaan kuitenkin havaita, että hallitsemispolitiikka nousi ensimmäisen kerran Pietari Suuren jälkeen tärkeäksi kysymykseksi Pietarin ylimmissä hallitsemisen kamareissa. Speranski valmisti Aleksanterille keisarikunnan hallitsemisen suunnitelmia, joissa pohdittiin keskityksen ja hajautuksen probleemaa. Suomen ja Puolan hallitseminen ovat erinomaiset esimerkit Aleksanterin strategiasta, joka perustui moninaisuuden hyväksymiseen. Kuitenkin Aleksanterikin hallituskautensa lopulla alkoi taipua keskitettyyn kontrolliin.

Speranski on poikkeus keisareiden hallitsemispolitiikan suunnittelijoiden joukossa. Hän ei ollut sotilas vaan todella harvinainen Pietarin keskushallinnon siviilibyrokraatti, joka valmisteli suunnitelmiaan kirjoituspöytänsä takana. Hänellä ei ollut kokemusta valloitussodasta eikä reuna-alueiden hallitsemisesta ennen kuin sai tehtäväkseen hallitsemissuunnitelmien laatimisen. Siihen saakka tehtävää olivat hoitaneet sotia käyneet kenraalit. He olivat raja-alueiden kuvernöörejä ja käytännön hallintomiehiä. He saivat tämän aseman myös Nikolai I:n aikana. Nikolai luotti kenraaleihin neuvonantajinaan. Useimmat hänen sisäasiainministerinsä olivat kenraaleita. He olivat vastuussa paikallishallinnon tehtävistä ja poliisista. Kovin monet olivat toimineet ennen ministeriksi nimitystään kuvernööreinä. Myös 1800-luvun lopun sisäasiainministerit olivat enemmäkseen kenraaleja ja entisiä kuvernöörejä. 1890-luvun puolivälistä alkaen sisäasiainministerien enemmistö oli siviilejä.

Autokratia uudistumisen esteenä

Keisarikunnan luhistumisen keskeiset syyt juontuvat Venäjän luonteesta autokratiana. Itsevaltius piti yllä Venäjällä monia sellaisia vallankäytön tapoja, joista muualla Euroopassa oli päästy eroon jo 1800-luvulla. Venäjän keisareilla ei ollut periaatteessa mitään rajoituksia siinä, ketä he kuulevat ja kenen neuvoja seuraavat päätöksiä tehdessään. Venäjän keisarit hallitsivat valtakuntaansa vahvemmin ja henkilökohtaisemmin kuin muut Euroopan monarkit, jotka olivat joutuneet 1800-luvulla perustuslakien säätelemiksi. Venäjän keisarit eivät tosiasiassa jakaneet valtaansa ennen maaliskuun vallankumousta. Tästä johtuen esimerkiksi ulkoasiainministerit eivät Kissingerin mukaan olleet enempää kuin ailahtelevan ja hermostuneen autokraatin palvelijoita, joiden oli taisteltava hallitsijan suosiosta muiden sisäpoliittisten toimijoiden kanssa. Heillä ei ollut mahdollisuutta oma-aloitteisuuteen, vaikka he kuuluivatkin niihin harvoihin henkilöihin, joilla oli suora pääsy keisarin puheille.[566]

Venäjä on eri vuosisatoina pyrkinyt seuraamaan eurooppalaisia hallitusmalleja, mutta on tehnyt niistä autokratiaan soveltuvat tulkinnat. Aleksanteri I oli uudistanut Venäjän vanhakantaista hallintoa Napoleonin mallien mukaisesti heti 1800-luvun alussa luomalla Venäjälle ministeriöt, ministerikomitean ja valtakunnanneuvoston. Vahvasta autokraattisesta perinteestä johtuen ministeriöiden toiminta ei ollut yhtä vakaata kuin useimmissa Euroopan maissa. Länsi-Euroopassa oli ryhdytty jo 1800-luvun alussa korostamaan myös hallitsemisessa rule of law-periaatetta ja toteuttamaan perustuslaillisia uudistuksia. Venäjän keisareille nämä uudistukset olivat liikaa. Aleksanteri harkitsi askeleita perustuslaillisiin uudistuksiin, mutta luopui niistä lopulta.

Keisarikunnan hallitsemisen suurin ongelma oli perustuslaillisten uudistusten lykkääminen vuoteen 1906 saakka ja tällöin toteutetun uudistuksen vanhakantaisuus. Muualla Euroopassa oli 1900-luvun alkuun mennessä otettu merkittäviä askeleita parlamentaariseen hallitsemisen, kansalaisten yleisten perusoikeuksien tunnustamisen ja yleisen ja yhtäläisen äänoikeuden toteuttamisen suuntaan. Uudistuksia toteutettiin valistusajattelun ja poliittisen liberalismin hengessä. Kuljettiin kohti edustuksellista demokratiaa. Liberalismin vaikutuksesta politiikkaa määritti perustuslakiajattelu. Toimeenpanovallan johdossa ollut hallitus muuttui maan poliittiseksi johtokeskukseksi ja ministerit, jotka siihen saakka olivat toimineet hallitsijoiden neuvonantajina toimeenpanon asioissa, nousivat poliittisiksi johtajiksi. 1800-luvun lopulle tultaessa vallankumouksen ajatukset olivat jäsentyneet liberalismiksi, joka korosti valtiosta riippumattoman yksilön oikeutta sanan- ja kokoontumisvapauteen, poliittiseen järjestäytymiseen, poliittiseen edustukseen, äänioikeuteen sekä oikeuteen osallistua poliittiseen päätöksentekoon parlamentissa ja vaikuttaa sitä kautta hallituksen muodostukseen. Liberalistisessa hallitusjärjestelmässä valtiollinen päätöksenteko sidottiin parlamentaarisen luottamuksen varassa toimivan hallituksen esitykseen tai monarkit pantiin viralta ja monarkiat muutettiin tasavalloiksi. Valtionpäämies oli joko tehtävään valittu presidentti, joka toimi todellisena toimeenpanovallan johtajana tai hallituksen johdossa oleva pääministeri, josta tuli maan poliittinen johtaja.

Venäjällä kaikki oli toisin. 1906 toteutetussa duuman uudistuksessa teollisuustyöväestölle ja maaseutuväestölle ei uskallettu antaa kunnolla äänioikeutta. Duuman vaali ei ollut yleinen eikä yhtäläinen. Äänioikeuden ulkopuolelle jäivät naiset, kaksi miljoonaa työläismiestä, alle 25-vuotiaat, asepalveluksessa olevat ja monet kansalliset vähemmistöt. Maanomistajan valitsemiseen tarvittiin 2 000, kaupunkilaisen 4 000, talonpojan 30 000 ja työläisen 90 000 ääntä äänestäjäluokkansa sisällä. Kun Aleksanteri II oli Krimin sodan päätteeksi käynnistänyt uudistuksia, kansan tyytymättömyys sodan lopputulokseen laantui, mutta kun Nikolai II petti Japanin sodan päätteeksi antamansa lupaukset uudistuksista, tyytymättömyys kasvoi ja sai yhä rajumpia muotoja. Kun äänestystulos eivätkä duuman toiminta tyydyttäneet keisaria eikä hänen neuvonantajiaan muutenkaan, keisari turvautui lainvastaiseen menettelyyn ja muutti vaalilakia lisäten maanomistajien suhteellista valtaa ja supistaen maaseutuväestön ja työväestön osuutta duumasta.

Vuoden 1906 perustuslaki ja sen perusteella perustettu duuma eivät muuttaneet Venäjää perustuslailliseksi monarkiaksi. Ensimmäinen pääministeri Witte esitti keisarille hallitus-

järjestelmän uudistusohjelman, jonka ytimessä oli siirtyminen parlamentaariseen hallitusjärjestelmään, jossa pääministerin johtaman hallituksen tulee nauttia sekä duuman että keisarin luottamusta. Olisi luotava kahdesta kamarista koostuva duuma, jolle on annettava lainsäädäntövalta, ei vain oikeus keskustella lainsäädännöstä, luotava oikeusvaltio, toteutettava yleiset kansalaisoikeudet ja turvattava lehdistön vapaus. Witte sanoi, että Venäjää ei kyetty johtamaan tuolloisilla järjestelyillä.[567] Vaikka keisari ei rohjennut toteuttaa Witten esittämää ohjelmaa, vuoden perustuslaki toi Venäjälle häivähdyksen demokratiasta. Lopulliset askeleet otettiin vuonna 1917 puhjenneissa vallankumouksissa. Bolsevikkien toteuttaman lokakuun vallankumouksen kiihkossa keisariperhe surmattiin, keisarikunnan hallitseva eliitti syrjäytettiin ja ne, jotka eivät onnistuneet paeta ulkomaille, surmattiin. Keisarikunta muutettiin sosialistiseksi Neuvostoliitoksi. Se oli alueellisesti oleellisesti pienempi kuin keisarikunta.

Sen lisäksi, että keisarit lykkäsivät perustuslaillisia uudistuksia ja vesittivät niitä, myöskään Aleksanteri I:n toteuttamia uudistuksia ei viety läpi alkuperäisessä muodossaan. Niitä toteutettiin autokraattisessa hengessä. Niinpä ministeriöiden johdossa toimineet ministerit eivät päässeet nousemaan hallintonsa johtajiksi, sillä keisarit valmisteluttivat asioita omilla luottomiehillään tai tekivät päätöksiä omien suosikkiensa ja hovissa pyörineen sukupohjaisen aristokratian sanelusta. Ministereiden oli toimittava moderneissa rakenteissa, mutta monarkin suosiosta riippuvaisina epäitsenäisinä käskyläisinä. Ministeriöt olivat siten tuuliajolla. Itsevaltiaana toimineet keisarit olivat tottuneet työskentelemään ministerien ja neuvonantajiensa kanssa henkilökohtaisesti ilman riittävän selkeää työnjakoa ja vakiintunutta hierarkkista päätöksentekokäytäntöä. Ministerit eivät saaneet riittävää itsenäisyyttä. Jokainen ministeri pyrki varmistamaan sen, että pääsi esittämään viimeisen sanan ennen kuin keisari tekee päätöksen. Viimeiseksi kuullulla oli yleensä suurin vaikutusvalta hallitsijan lopulliseen päätökseen.[568] Keisari saattoi vaihtaa vähän aiemmin jonkun ministerin esittelystä tekemänsä päätöksen keskusteltuaan asiasta toisen ministerin tai jopa ministerin alaisen virkamiehen kanssa. Sotaministeri Kuropatkin koki tämän erityisen konkreettisesti Venäjän ja Japanin sodan tilanteessa, kun keisari kuuli enemmänkin omaa luottomiestään, seikkailija Bazobrazovia kuin ministeriä. Suosikkihallinnosta johtuen Venäjän linja oli sattumanvaraisesti keisarin lähipiiriin päässeiden onnenonkijoiden ja kamarillojen johdattamaa toimintaa. Rasputin ja keisarinna Aleksandra ovat esimerkkejä tästä.[569]

Erityinen ongelma Venäjällä oli keisarin autokraattisesta asemasta johtuva institutionaalinen sekavuus. Polvinen kiinnittää huomion siihen, että virallisen hallituksen, ministerikabinetin rinnalla ja ajoittain sitä ylempänäkin toimi vaihtelevista suosikeista koostuva hovikamarilla. Se koostui kasvottomista neuvonantajista, jotka vastustivat muutoksia. Tällaista taustaryhmää kutsuttiin usein Espanjan hoviin Ferdinand VII:n aikana (1814–30) *camarillaksi.* Keisarin taustalla toiminut *camarilla* piti yllä väärää todellisuuskuvaa keisarikunnasta. Hovi ja keisarin suljetut sisäpiirit estivät keisaria näkemästä keisarikunnan todellisuutta.

Kaikilla 1800-luvun keisareilla oli omat takapirut ja oikeat kädet, jotka antoivat neuvoja asioiden hoidosta ja sekaantuivat institutionaalisen hallintojärjestelmän toimintaan vaikeuttaen sitä. Aristokratialla oli syntyperänsä perusteella paras pääsy hallitsijan kamariin,

salonkiin ja pöytään. Jotta keisarit olisivat kyenneet turvaamaan Venäjän keisarikunnan olemassaolon, heidän olisi pitänyt luoda hyvin toimivan meriitteihin perustuva neuvonantajajärjestelmä ja luottaa neuvonantajiinsa ja delegoida heille valtaa teknisissä asioissa. Nikolai II:n kyvyttömyys itsenäiseen johtamiseen ja riippuvuus keisarinnasta ja hänen taustallaan toimineesta Rasputinista johtivat lopulta keisarikunnan luhistumiseen.

Keisarikunnan hallitsemisen ylimmän tason sulkeutuneisuudesta ja perinteisyydestä huolimatta Venäjän käytännön hallitsemiseen tarvittiin ammatillisilla perusteilla toimiva hallintokoneisto. Sen koko kasvoi keisarikunnan väestön kasvun ja talouden kehityksen seurauksena. Ilmiötä voidaan luonnehtia hallitsemisen byrokratisoitumiseksi. Ammattivirkamiehistön toimintalogiikka perustuu pysyvien säädösten ja ammatillisen koodiston *esprit de corps* määrittämään toimintaan. Virkamiehet edustavat tällöin vakautta, jatkuvuutta ja institutionaalista valtaa. Virkamiesten lojaalisuus ei kohdistu enää hallitsijaan vaan säädöksissä määriteltyyn valtioon ja sen oikeusjärjestykseen. Asiantuntemus ja virkamiesasema valtiokoneistossa antoivat heille suhteellisen itsenäisyyden suhteessa hallitsijaan.

Puutteistaan huolimatta vuoden 1906 perustuslaki vahvisti tätä hallitsemisen byrokratisoitumiskehitystä ja virkamiehistön tietoisuutta omasta roolistaan jatkuvuuden edustajana ja vastuuta yleisen edun edustamisesta. Tämän muutoksen ymmärtäminen oli kuitenkin lähes mahdotonta Nikolai II:lle. Hän ei ollut luottanut hallintoon valtakautensa alkukaudesta saakka. Näin ollen hän joutui vaikeuksiin yrityksessään toimia oman päänsä mukaisesti autokraattina, jota eivät säädökset sido. 1800-luvun alussa tämä oli ollut vielä mahdollista.

Useimmat Venäjän ministereistä ja keisarin neuvonantajista tekivät parhaansa palvellakseen keisarikunnan suurta strategiaa ja näkivät myös mitä pitäisi tehdä. Harvat heistä olivat kuitenkaan riittävän rohkeita esittämään muutosta edellyttäviä ajatuksia hallitsijalle. Nikolai II:n ministereistä yhtenä parhaimmista oli valtiovarainministeri Witte, joka käynnisti 1880-luvulla Venäjän voimakkaan talouden modernisointiohjelman. Witten tapaus kuvaa erinomaisella tavalla neuvonantajan asemaa ja tilannetta autokraatin palveluksessa. Witte oli taustaltaan tilastotieteilijä ja matemaatikko, joka toimi ennen ministeriksi nimittämistään Venäjän rautatielaitoksen johtajana. Hän oli taitava teknokraatti, joka hyväksyi autokratian ja ryhtyi uudistamaan keisarikunnan taloutta niiden kapitalistisen talouden periaatteiden mukaisesti, joita Euroopassa sovellettiin. Hän ei nähnyt ristiriitaa autokratian ja kapitalismin välillä.

Sisäasiainministeri von Plehwe puolestaan edusti vanhan järjestyksen (*ancien régime*) mukaista yksinvaltiutta, jossa aatelin johtavaa asemaa ei kyseenalaisteta ja jossa ei suvaittaisi juutalaisia. Von Plehwe piti heitä järjestelmän syöpänä.[570] Witten oli tyydyttävä siihen, että se henkinen ilmapiiri, joka Venäjällä vallitsi siihen aikaan kun hän yritti tuoda kapitalismia, oli kaukana innovatiivisesta. Venäjän tunnelmaa määritti ahdasmielinen slavofiilisyys ja sitä pani toimeen sisäasiainministeriön poliittinen poliisi. Se taisteli ylioppilaslevottomuuksia, vuosisadan vaihteessa Ukrainan talonpoikaiskapinallisia, muita reuna-alueiden levottomuuksia ja kapitalismin ja teollistumisen synnyttämiä työläiskapinoita vastaan.[571]

Kun slavofiilit ja panslavistit saivat 1880-luvulta alkaen vahvan henkisen otteen Venäjän hovissa, Venäjän asema Euroopan suurvaltapolitiikassa alkoi heikentyä. Keisarikunnan sisäinen hajoaminen, poliittisten ja etnisten ristiriitojen kasvu ja kansainvälisen aseman heikkeneminen synnyttivät negatiivisen kierteen, jota keisarit sukupohjaisen avustajaverkostonsa avulla pyrkivät ratkaisemaan poliisin avulla. Aleksanteri III ja Nikolai II eivät olleet riittävän kyvykkäitä näkemään, että autokratia on mahdoton hallitsemisjärjestelmä Venäjän kokoiselle valtakunnalle.

Witte sai käännettyä Nikolai II:n pään duuman ja perustuslain kannalle, mutta kun keisarin lähipiiri ei ajatusta hyväksynyt eikä keisari nimittänyt avukseen ketään witteläisiä uudistajia, keisari menetti tilaisuuden. Jopa konservatiivista ja autokraattista ajattelua edustavat tahot vuoden 1905 tienoilla, kuten Pobedonostsev ja ensimmäisen maailmansodan aikana myös suuriruhtinaat tulivat vakuuttuneiksi siitä, että Venäjällä tarvitaan realistinen tilannearvio Venäjänmaan hallitsemisen uudistamisesta. Useimmat ministerit ja virkamiehet olivat nähneet jo paljon aikaisemmin, että keisarikuntaa ei voida hallita itsevaltaisesti.

Valtakunnansihteeri Polovtsovin analyysiin Venäjän hallitsemisjärjestelmästä viitaten Tuomo Polvinen sanoo, että näkyvissä ei ollut harkittua, periaatteellista linjaa. Politiikkaa tehtiin irrallisesti, sattumanvaraisesti, milloin minkäkin vaikuttajayksilön johdattelemana. ”Nuori tsaari osoitti itsevaltiuttaan sporadisesti, ilman ennakkoharkintaa ja yhteyttä asioiden yleiseen kulkuun.”[572]

Aina 1800-luvun lopulle saakka valtaosa ministereistä nimitettiin sukuperusteisesti. Alemmasta sosiaalisesta taustasta ministeriöiden ja hallinnon johtopaikoille ei ollut pääsyä. Tämä koskee myös hallitsijan muita neuvonantajia. Perinteisen aristokratian ja eliitin intressit kytkeytyivät autokratian etuihin. Sekä hallitsija että hänen neuvonantajansa vastustivat valistuksen edustamia poliittisia muutoksia. Edistyksellisenä hallitsijana pidetty Aleksanteri I puki Venäjän Euroopan santarmin kaapuun ja ajoi keisarikunnan alueellisen laajenemisen politiikkaa lännen, etelän ja idän suuntaan. Nikolai I jatkoi veljensä politiikkaa ja ympäröi itsensä sotilaskurin omaksuneilla avustajilla, jotka tukahduttivat kaiken vastarinnan Venäjällä ja pyrkivät estämään vallankumouksen aatteiden leviämisen. Aleksanteri II, myös suurena reformaattorina pidetty hallitsija, taipui uransa lopulla konservatiiviksi, mikä lisäsi keisarikunnan sisäisiä poliittisia jännitteitä.

Venäjän kokoista suurvalta ei voitu hallita omia etujaan puolustavan ja vanhan, aikansa eläneen järjestyksen säilyttämisen puolesta taistelevan syntyperäisen avustajakunnan avulla. Keisarin lähipiiriin ja ministeriksi pääsi lukuisia lahjakkaita vaatimattomasta taustasta tiensä ylös raivanneita virkamiehiä ja intellektuelleja, mutta heitä olisi tarvittu enemmän. Kaikkein oleellisinta oli kuitenkin se, että heidän mahdollisuutensa puhua totta vallalle olivat todella heikot.

Sen ohella, että keisarit kuulivat harmaita eminenssejä valtakunnan hallitsemisessa, he nimittivät lapsuuden ja nuoruuden tuttaviaan, entisiä opettajiaan ja luottomiehiään kaikkialle hallintoon ja keisarikunnan eri osiin kuvernööreiksi, kenraalikuvernööreiksi ja sotilaskomentajiksi. Tämä johtui siitä, että useimmat keisarit – eivät kuitenkaan kaikki - eivät

luottaneet hallintoinstituutioihin ja virkamiehiin, joiden he katsoivat ajavan omaa etuaan. Nämä keisarin oikeat kädet toimivat tehtävissään itsenäisinä satraappeina, sillä he olivat saaneet valtuutensa suoraan hallitsijalta. He eivät välittäneet virallisista säädösten määrittämistä järjestelmistä eivätkä alistuneet ministerien johtovallan alaisuuteen ja hoitivat tehtäväänsä suoraan hallitsijan kanssa. Tämä vaikeutti hallinnon toimintaa ja demoralisoi virkamiehistöä.

Neuvonantajajärjestelmän sosiaalinen rakenne piti yllä Venäjän sosiaalisen järjestelmän ja talouden vanhakantaisuutta. Aristokratia puolusti taloudellisia etujansa. 1860-luvulla toteutettu paikallishallintouudistus ja maaorjuuden lakkauttaminen ovat esimerkkejä tästä. Uudistukset eivät avanneet muutoksen voimia Venäjän maaseudulla. Myöhään käynnistyneen teollistumisen synnyttämät porvaristo ja työväenluokka eivät saaneet asemansa mukaisia oikeuksia eivätkä ääntään kuuluviin päätöksenteossa. Vuoden 1906 perustuslain säätäminen ja duuman perustaminen eivät korjanneet vääristymiä. Vuosina 1906–1917 keisarin lähimmät korvaan kuiskuttelijat antoivat vääristyneen käsityksen keisarikunnan poliittisesta, taloudellisesta ja sosiaalisesta tilanteesta ja alamaistensa elämän todellisuudesta ja sielun liikkeistä. Keisari tiesi neuvonantajiensa sosiaalisen vinouden, mutta ei tehnyt asialle mitään. Hallitsija ja hänen neuvonantajansa varmaan kuvittelivat kykenevänsä hallitsemaan alamaistensa elämää ja ajattelua, sillä koululaitos määritti ihmisten lukutaitoa, sensuuri valvoi mitä he lukivat ja ortodoksinen kirkko piti huolen siitä, että keisarin valtaa ei kyseenalaisteta. Poliisi ja salainen poliisi seurasivat kaikkea valtaa uhkaavia vaaroja keisarikunnan kaikille kulmille saakka. Jos jotain epäilyttävää oli tekeillä, poliisi saattoi diktatuurivaltuuksiensa avulla asettaa matkustusrajoituksia, karkottaa maasta vaaralliset henkilöt ja kieltää kaikki mielenosoitukset.

Venäjälle ei kehittynyt koskaan kunnollista kollegiaalisesti toimivaa hallitusta, jota olisi johdettu yhtenäisen ohjelman pohjalta. Kukaan keisari ei johtanut keisarikuntaa hallituksen kautta, mutta ei sallinut myöskään sitä, että hallituksen johtoon olisi asetettu politiikkaa suunnittelevaa ja hallituspolitiikkaa johtavaa pääministeriä ennen kuin vasta 1906. Vuosina 1905–14 on merkkejä tämän suuntaisesta kehityksestä, aluksi Witten ja sittemmin Stolypinin pääministerikausilla.

Kun ensimmäinen pääministeri Witte ei nauttinut keisarin eikä duuman luottamusta, Witte sai lähteä. Hän yritti jatkaa 1906 toteutettujen hallitsemisjärjestelmää koskevia uudistuksia, mutta törmäsi vastustukseen. Hänen seuraajansa, puoli vuotta pääministerinä toiminut vanhuuden heikentämä perusvanhoillinen Goremykin ei saanut duuman hyväksyntää. Myöskään kolmas pääministeri Stolypin ei nauttinut duuman luottamusta, mutta koska hän oli konservatiivi, hänellä oli keisarin ja konservatiivien luottamus. Stolypin yritti muuttaa duuman valintaa määrittävää lainsäädäntöä niin, että päästäisiin eroon duuman radikaaleista aineksista. Hän ei onnistunut siinä. Sen sijaan hän joutui murhan kohteeksi 1911. Keisari otti pääministeriksi jälleen uudestaan 1914 Goremykinin, jonka toiminnan korkein peruste oli uskollisuus keisarille. Kun keisari ei supistanut valtaansa vaan piti ohjat käsissään toimien jopa sotavoiman ylipäällikkönä ensimmäisessä maailmansodassa ja nimittäen pääministeriksi omia luottomiehiään eikä duuman luottamusta nauttivia henki-

löitä, uudistus pääministerin johtamasta hallituksesta kuivui kokoon. Ensimmäisen maailmansodan pääministerit olivat keisarin epäitsenäisiä käskyläisiä, joiden meriitit periytyvät 1800-luvulta.

Euroopan mahtavimman valtion hajoaminen ja keisarivallan luhistuminen osoittavat, että jotain meni pieleen. Keisarit ja hänen neuvonantajansa eivät kyenneet hallitsemaan keisarikunnan sisäistä poliittista kehitystä, pysymään taloudellisesti perässä muiden Euroopan valtioiden kasvuvauhdissa ja näkemään eurooppalaisen suurvaltapolitiikan asetelmia. Suomen ja keisarikunnan muiden reuna-alueiden irtautuminen heti kun se oli mahdollista, osoittaa, että keisarikunta pysyi koossa vain pakon sekä sotilas- ja poliisivoiman avulla.

Suomen paikka keisarikunnan valtiollisessa johtamisessa

Taustaa

Pohdin tässä viimeisessä jaksossa kootusti Suomen asemaa Venäjän valtiollisen johtamisen strategisessa kuviossa. Edellisessä jaksossa pohdin sitä, ketkä toimivat keisarin neuvonantajina niissä neuvotteluissa, joissa keisarit määrittelivät Venäjän suurstrategia. Tässä jaksossa täsmennän kysymyksen koskemaan Suomea. Lähtökohtaisesti siihen voitaisiin vastata hyvin yksinkertaisesti: virkansa puolesta niissä pöydissä istuivat keisarikunnan sotaministerit ja ulkoministerit sekä sisäasiainministerit ja luottoasemansa perusteella keisarin henkilökohtaiset neuvonantajat, takapirut. Kysymystä tulee täsmentää edelleen ja konkretisoida siihen, mikä rooli Suomen ministerivaltiosihteerillä ja kenraalikuvernöörillä oli keisarin valtiojohtamista koskevien strategisten päätösten toimeenpanossa Suomessa. Pääsivätkö ministerivaltiosihteeri ja kenraalikuvernööri vaikuttamaan keisarikunnan valtiollisen johtamisen suurstrategiaan Suomea koskien?

Lähden liikkeelle Suomen asemasta Venäjän luoteisen suunnan suurstrategiassa. Edellisessä jaksossa kuvasin LeDonnen esittämän tiivistyksen Venäjän strategian johdonmukaisesta kehityksestä aina vuoteen 1809 saakka, jolloin Suomi liitettiin Venäjän keisarikuntaan. Venäjä oli pitkään tuntenut epävarmuutta sydänmaansa turvallisuudesta, mistä syystä se pyrki siirtämään länsirajaansa kauas länteen. Suomen asema muuttui tässä suhteessa dramaattisesti 1712, kun Pietari korotettiin Venäjän pääkaupungiksi. Suomi oli tämän jälkeen aivan Venäjän sydänmaan porteilla.

Olen teoksen alussa kuvannut Suomen Venäjään liittämisen pitkiä juuria, jotka ulottuvat Suureen Pohjan sotaan. Olen korostanut sitä, että Kaarle XII:n tappio Pultavassa käynnisti Ruotsin rajojen siirtämisen yhä lähemmäs Tukholmaa. Pultavan taistelun jälkeen Pietari valloitti Riian, Tallinnan, Viipurin ja Käkisalmen. Suuren Pohan sodan päätteeksi solmitussa Uudenkaupungin rauhassa 1721 Venäjä siirsi rajaa Suomen suunnalla lännemmäksi. Venäjä saa haltuunsa Baltian, Inkerinmaan, Viron ja Liivinmaan sekä Käkisalmen läänin etelä- ja keskiosat sekä pääosa Viipurin läänistä Venäjän haltuun. Alueet olivat Venäjälle tärkeät, sillä se tarvitsi turvavyöhykkeen uuden pääkaupunkinsa, Pietarin suojaksi. Pietarin perustamisen seurauksena Venäjän suurstrategioiden suunnittelijoiden kartoilla Suomesta ha-

luttiin tehdä turvavyöhyke Pietarin kupeeseen. Suomi ja Baltian maat muodostivat yhden kohdan Venäjän läntisen raja-alueen tukikohtien ketjussa. Muut pisteet olivat Puola, Valko-Venäjä ja Ukraina. Keisarikunnan sydänmaa voidaan säilyttää turvassa vihollisilta, kun valtakunnan raja siirretään mahdollisimman kauas länteen.

Suomen kaakkoisten osien liittäminen keisarikuntaan eli Suomen paloittelu oli hyvässä vauhdissa siinä vaiheessa kun Napoleon käynnisti Euroopan poliittisen kartan myllerryksen 1796. Katariina Suuri oli jättänyt Suomen suunnan rauhaan toteuttaessaan läntistä laajentamispolitiikkaansa. Tämä ei tarkoittanut suinkaan sitä, että Suomi ei olisi kuulunut keisarikunnan sotilasstrategien suunnittelupöydillä niiden alueiden piiriin, jotka olisi parasta ottaa mukaan Venäjän suuralueeseen.

Napoleonin sotien ajan poliittisesti epävakaassa Euroopassa Katariina II:n käynnistämä poliittinen tyytymättömyyttä ruokkiva muokkaustyö tuotti hedelmiä. Ruotsissa oli säätyvallan kaudella alkanut viritä tyytymättömyyttä Ruotsin epävakautta kohtaan. Kun kuninkaan valta oli 1719 riisuttu ja valta siirretty säädyille ja puolueille, Venäjä lähetti agenttinsa lahjomaan johtajia ja pehmittämään heidän mielipiteitään Venäjän suuntaan.

Suomen kannalta oli erityisen tärkeää, että Aleksanteri onnistui 1812 Ruotsin kruunuprinssi Karl Johanin kanssa tekemässään niin sanotussa Turun sopimuksessa saamaan Ruotsin tuen Napoleonia vastaan. Ruotsi suostui yhteistyöhön Napoleonin kukistamiseksi ja sai Venäjän tuen Norjan valloitukseen. Sopimus oli tärkeä osa Venäjän suurta strategiaa. LeDonnen ilmauksen mukaan Ruotsi liittyi sopimuksen kautta Venäjän klienttivaltioksi patronaattiseen suhteeseen Venäjän kanssa.[573] Se tarkoitti sitä, että Venäjän ei tarvinnut ainakaan vähään aikaan kantaa erityistä huolta siitä, että Ruotsi olisi tavoitellut Suomea takaisin valtakuntaansa. Kun Venäjä puolestaan lupasi kunnioittaa Ruotsin rajoja, keisarikunta sai vakiinnutettua luoteisen rajansa turvallisuuden.

Neuvonantajat

Niissä neuvotteluissa, joita Pietarissa käytiin ennen Suomen sodan alkamista, otettiin kantaa Suomen tulevaan asemaan yli sadaksi vuodeksi eteenpäin. Suomalaiset eivät päässeet näihin neuvotteluihin. Ainoastaan eversti, sittemmin Venäjällä kenraaliksi kohotettu G.M. Sprengtporten oli tuonut esille Suomen liittämiseen liittyviä näkökohtia. Koska hän ei kuulunut keisarikunnan sotavoimien johtoon 1808 sodassa, hänen näkökantansa jäivät yleiselle tasolle. Hänellä ei ollut myöskään kokemusta eurooppalaisesta suurpolitiikasta. Hänellä oli kuitenkin vahva tahto ja selkeä tavoite: Suomi oli liitettävä Venäjän keisarikuntaan.

Sprengtportenin ajatusten taustalla oli erilaisia tekijöitä. Hän oli seurannut aktiivisesti Ranskan vallankumouksen aatteiden leviämistä Euroopassa ja Yhdysvalloissa. Häneen oli tarttunut valistusajattelun siemen. Toisaalta hän oli joutunut alttiiksi Katariina II:n houkutuksille. Katariina II:n Ruotsissa toteuttama poliitikkojen lahjonta tuotti tuloksia Kustaa III:n valtakaudella. Sprengtporten ryhtyi puuhaamaan Suomen eroa Ruotsista ja liittymistä Venäjään. Hän uskoi Venäjän sieppaavan Suomen ennemmin tai myöhemmin.[574] Mukaansa Sprengtporten sai kapteeni Johan Anders Jägerhornin, luutnantti Klickin ja linnoituskon-

duktööri Ehrenströmin. Myöhemmin siihen liittyi myös kenraalimajuri G. M. Armfelt. Aktiivisimmin töitä kulisseissa Suomen liittämiseksi keisarikuntaan teki Sprengtporten.

Venäjän toiminta Suomessa 1700-luvun jälkipuolella ei ollut mitään erityistä. Tällöin Venäjän keisarikuntaan oli liitetty lukuisia uusia alueita ja kansoja. Osassa niistä asui slaaveja, mutta vain osassa. Keisarikunnan sisäinen tilanne oli suhteellisen rauhallinen, vaikka keisarikunta kehittyi kohti monikansallista imperiumia. Lieven kutsuu tuon ajan Venäjää suhteellisen suvaitsevaiseksi, moniarvoiseksi ja jopa suopeaksi asenteeltaan keisarin suojelukseen kuuluneita, myös ei-venäläisiä yhteisöjä kohtaan. Lieven pitää tätä erittäin tärkeänä Aleksanteri I:n hallitsemisperiaatteena. Keisari integroi hallitusjärjestelmäänsä eri kansallisuuksien eliittejä. Jo aiemmin olivat keisarit toimineet yhteistyössä uusien keisarikuntaan liitettyjen alueiden ei-venäläisen aristokratian kanssa ja sitonut sen mukaan hallitsemiseen ja keisarikunnan herruusjärjestykseen. Se oli taitavaa integraatiopolitiikkaa. Hyvänä esimerkkinä tästä olivat Baltian saksalaiset ja Ukrainan kasakat, jotka pääsivät nopeasti hyviin asemiin keisarikunnan hallinnossa.[575]

Keisarikunnan hallitsemisen asiat olivat olleet Aleksanterin sydäntä lähellä jo ennen keisariksi tuloa. Aleksanteri oli nuoruuden ystäviensä muodostamassa niin sanotussa salaisessa komiteassa suunnitellut keisarikuntaan perustuslaillisia uudistuksia ja toteutti näiden innoittamana Ranskan mallin mukaan hallintoreformeja. Valtakunnansihteeri Speranski oli saanut vastuun näistä hankkeista. Suomen uudenlaista autonomista asemaa suuriruhtinaskuntana voidaan pitää osana Aleksanterin hahmottelemaa keisarikunnan uudenlaista hallitsemismallia. Sen ytimessä oli tietoisuus paikallisten näkökohtien huomioon ottamisesta hallitsemisessa. Suomea ei liitetty keisarikuntaan eikä sitä hallittu keisarikuntaan liittämisen jälkeen samalla tavoin kuin oli menetelty Kaukasuksella, jossa turvauduttiin kovakouraisiin menetelmiin.

Harjoittaessaan vapaamielistä politiikka Suomessa ja myöntäessään Puolalle valtiolliset oikeudet Aleksanteri on ansainnut vapaamielisen keisarin maineen. Sitä ei murra Aasiassa harjoitettu kuriin perustuva politiikka. Aleksanterin politiikkaa tutkinut Lieven ei hyväksy väitettä, että Aleksanterin politiikkaa olisi ollut pelkästään imperialistista eikä se olisi palvellut keisarikunnan intressejä. Ajoittamalla hallitsemisen uudistukset Suomessa ja Puolassa ja ajamalla Napoleonin johtaman Ranskan pois Saksasta Aleksanteri vakautti Euroopan poliittista karttaa. Samalla nämä toimenpiteet edistivät Venäjän kansallisia intressejä. Lieven pitää Aleksanterin toimintaa Napoleonin kukistamisessa Venäjän ja Euroopan vakauden turvaamista edistävänä tekona.[576] Sotilaallinen suurstrategia, ulkopolitiikka ja hallitsemisen käytännöt kytkeytyivät toisiinsa. Suomen liittäminen keisarikuntaan ja Suomen hallitsemiskäytännöt olivat Aleksanterin suuren strategian toisiinsa liittyneitä osia.

Hallitsijan neuvonantajajärjestelmä on hierarkkinen siten, että ainoastaan sen ylimmältä tasolta oli pääsy hallitsijan puheille. Aleksanteri I:n luomassa Suomen hallitsemisjärjestelmässä tällainen asema oli kenraalikuvernöörillä ja ministerivaltiosihteerillä. Lähes kaikki Suomen kenraalikuvernöörit, jotka edustivat Suomessa keisarikunnan etuja, olivat joko kenraaleita tai amiraaleja ja lähes poikkeuksetta venäläisiä. He toimivat yleensä Suomessa olevien joukkojen komentajana ja kuuluivat siten Venäjän sotalaitokseen. He tarkastelivat

Suomen asioita keisarikunnan hallitsemisen ja sotilaallisen turvallisuuden näkökannalta. Heillä oli tästä johtuen tietty, Suomen suuriruhtinaskunnan turvallisuuteen rajoittuva rooli keisarin valtiollisessa johtamisessa. Koska kenraalikuvernöörit olivat Venäjän sisäisessä hallitsemisjärjestelmässä kuvernementtitason toimijoita, heillä ei ollut automaattista pääsyä keisarikunnan valtiojohtamisen ydinryhmään.

Kenraali Barclay de Tolly, Suomen vallituksesta vastanneiden venäläisten joukkojen ylipäällikkö nimitettiin heti Suomen tilanteen rauhoituttua Venäjän sotaministeriksi. Tässä roolissa hän vastasi keisarikunnan armeijan varustamisesta ja vuonna 1812 alkaneen Ranskaan suuntautuneen sodan taktisten suunnitelmien laatimisesta.[577] Barclay de Tollya voidaan pitää henkilönä, joka asemansa puolesta pääsi vaikuttamaan aivan ratkaisevalla tavalla keisarin käsityksiin siitä, mikä asema Suomelle tulisi antaa keisarikunnassa ja kuinka Suomen hallinto tulisi järjestää. Ennen Barclay de Tollya kenraalikuvernöörinä oli toiminut lyhyen aikaan myös Sprengtporten, mutta hänen merkitystään ei voida verrata Barclay de Tollyyn.

Marc Raeff korostaa sitä, että kuveröörit olivat vanhastaan Venäjällä keisarin henkilökohtaisia ja suoria luottomiehiä ja että heidän tehtävänsä oli heikentää paikallisen eliitin vaikuttamispyrkimyksiä. Raeffin mukaan Aleksanteri I ja Nikolai I jatkoivat tätä vanhaa perinnettä ja pitivät kuvernöörejä paikallisen eliitin vastavoimana.[578] Tämän tulkinnan perusta on oikea, mutta käytännön hallitseminen Suomessa ei toiminut yleisen mallin mukaisesti kahdestakin syystä.

Ensinnäkin suomalaiset ministerivaltiosihteerit sopeutuivat uuteen hallitsemisjärjestelmään ongelmitta. He pitivät sitä hyvänä suomalaisille. Toinen syy siihen, että Raeffin tulkinta ei toimi Suomen tapauksessa perusmuodossaan, johtuu Suomelle myönnetystä erityisasemasta keisarikunnassa. Suomalaiset olivat tyytyväisiä aina 1800-luvun lopulle saakka omaan asemaansa keisarikunnassa. Kenraalikuvernöörit, jotka toimivat Suomessa, huomasivat tämän, mistä syystä he saattoivat pääasiallisesti yhtyä ministerivaltiosihteerien tulkintaan keisareiden Suomi-politiikasta.

Ministerivaltiosihteeri oli kenraalikuvernöörin suomalainen vastinpari keisarin neuvonantajana. Koska Suomi oli suuriruhtinaskunta, Venäjän ulkopolitiikka, sotilaalliset kysymykset eivätkä keisarikunnan valtiojärjestelmän perusteet kuuluneet ministerivaltiosihteerin käsiteltäväksi. Suomen ministerivaltiosihteeri, joka toimi keisarillisessa kansliassa,[579] oli keisarin neuvonantaja numero yksi Suomen sisäisissä asioissa, mutta tämä asema ei avannut hänelle pääsyä keisarin valtiojohtamisen neuvonantajien piiriin.

Ensimmäiset suomalaiset, jotka pääsivät keskustelemaan keisarin kanssa valtiojohtamisen asioista, olivat kenraalit Sprengtporten ja G.M. Armfelt. Sprengtporten vaikutti keisarin käsityksiin Suomen valtaamisesta ja Suomen hallitsemisjärjestelmän rakenteista ja instituutioista. Siinä vaiheessa kun suomalaiset pääsivät yhteyteen keisarin kanssa, Sprengtporten menetti asemansa. Käytännössä hän menetti asemansa parin vuoden päästä Pietariin siirtyneelle Armfeltille. Euroopan hovien maailman tuntijana hän toi tärkeitä näkökohtia keisarille ja auttoi häntä muotoilemaan Suomi-politiikkaansa. Armfelt erosi Sprengtportenista siinä, että hänellä oli tuore tuntuma suomalaisten ajatusmaailmaan ja käsityksiin Suomen

uudesta asemasta. Sprengtporten ei ollut tässä suhteessa luotettava neuvonantaja. Armfeltin kausi jäi valitettavan lyhyeksi, sillä hän menehtyi ennenaikaisesti.

Suomen 1800-luvun alun eliitti koostui reaalipoliitikoista, jotka hyväksyivät kolme toisiinsa liittyvää seikkaa: ensinnäkin Venäjä ei Suomesta luovu, toiseksi Suomi on liitetty Venäjään suuriruhtinaskuntana, jota hallitaan Suomen perinteiden mukaisesti ja kolmanneksi koska Suomi on Pietarin kupeessa oleva rajamaa, Venäjälle oli tärkeää, että Suomi irrotettiin Ruotsista henkisesti, poliittisesti, taloudellisesti ja sotilaallisesti. Suomen poliittisten johtajien seuraava polvi, joka koostui ensimmäisen polven jälkeläisistä ja uusista nousevista kyvyistä, ja joka toimi Suomen johtajina 1830- 1850-luvulla, oppi vuoden 1809 jälkeen muotoutuneet hallitsemiskäytännöt kotonaan. Uuden sukupolven hallintoeliitti osasi erottaa ”väärät” ajatukset ”oikeista”. Näin he nostivat uskollisuuden Venäjän keisarille kaikkea toimintaansa määrittäväksi periaatteeksi ja kytkivät Suomen edut keisarikunnan etuihin. He olivat orientoituneet Pietarin suuntaan jo lapsuudestaan saakka. Heillä ei ollut taakkanaan vanhoja henkisiä kiinnityksiä Ruotsin ja Euroopan yleisiin aatevirtauksiin, erityisesti liberalismiin. Lisäksi he kokivat henkilökohtaisesti sen, mitä etuja keisarikunnasta on saatavissa.

Kaikki Venäjän keisarit sijoittivat Suomen keisarikunnan suurstrategiaan sotilaallisten ja ulkopoliittisten avustajiensa kanssa. Näitä päätöksiä tehdessään he eivät kuunnelleet ministerivaltiosihteeriä. Luultavasti kenraalikuvernöörit jotka toimivat Suomessa olevien sotajoukkojen komentajana, saivat äänensä kuuluviin sotaministerin kautta. Keisarikunnan valtiojohtamisen sisäpiiriin pääsivät erityisesti ne kenraalikuvernöörit, jotka kenraalikuvernöörin viran ohella toimivat Venäjän ministereinä (Zakrewski, Menšikov). Tällainen asema oli myös ministerivaltiosihteeri von Plehwellä, joka toimi sisäasiainministerinä. Osa kenraalikuvernööreistä kuului valtakunnanneuvostoon (Menšikov, Rokassowski, Berg ja Seyn). Ministereinä toimivat kenraalikuvernöörit pääsivät asemansa kautta suoraan ja säännöllisesti keisarin puheille. Tällaisessa tilanteessa valtiosihteeri jäi kenraalikuvernöörin varjoon. Tämä ei tarkoittanut kuitenkaan sitä, että Suomen intressejä olisi poljettu tai että Suomea olisi kohdeltu huonosti. Nikolai I sanoikin neuvonantajilleen, että jättäkää Suomi rauhaan, sillä se on keisarikunnan ainoa maakunta, joka ei ole aiheuttanut hänelle pienintäkään murhetta.[580]

Kenraalikuvernöörin rooli keisarikunnan etujen vartioijana Suomessa vaihteli vuosikymmenten myötä. Kaikkien heidän tehtävä oli valvoa keisarikunnan etuja Suomessa. Se, että kenraalikuvernöörit tulkitsivat aina 1800-luvun lopulle saakka keisarin Suomi-politiikkaa yhdenmukaisesti ministerivaltiosihteerien kanssa, perustui siihen, että he tunsivat Suomen olot. He katsoivat, että Suomen lakien noudattaminen edisti Suomen lähentymistä Venäjään, missä mielessä he olivat aitoja isovenäläisiä isänmaanystäviä. Suomalaiset olivat tyytyväisiä uuteen valtiolliseen asemaansa ja saamiinsa etuihin. Toimiessaan Suomessa senaatin puheenjohtajina he tutustuivat suomalaisiin virkamiehiin ja yliopiston professoreihin ja oppivat ymmärtämään suomalaisten asenteita keisarikuntaa kohtaan. He tulivat tietoiseksi miten Suomen pitkä historia Ruotsin osana oli vaikuttanut suomalaisten mentaliteettiin.

Jokainen kenraalikuvernööri ja ministerivaltiosihteeri loi Suomessa toimiessaan ympärilleen luotettujen ystävien ja virkamiesten muodostamana verkoston. He saivat sitä kautta syvällisempää tietoa Suomen tilanteesta ja suomalaisten käsityksistä. Vaikka monet senaattorit kävivätkin usein nimittämisensä jälkeen lyhyellä audienssilla keisarin luona, he eivät päässeet keisarin henkilökohtaisiksi neuvonantajiksi, varsinkaan valtiojohtamisen asioissa. Tämä ei sulkenut pois sitä, että sellaiset senaattorit ja eliitin jäsenet, jotka olivat onnistuneet luomaan yhteyden kenraalikuvernööriin omien kykyjensä, sukutaustansa tai taloudellisten seikkojen kautta, vaikuttivat kenraalikuvernöörin näkemyksiin ja linjauksiin Suomen asioissa.

Senaatin suosikkijärjestelmää tutkineen Savolaisen mukaan Aleksanteri I:n aikana kenraalikuveröörin ja valtiosihteerin suosikkisenaattoreita olivat C.E. Mannerheim, joka toimi hallituskonseljin talousosaston jäsenenä 1809–1816, G.E. von Haartman (hallituskonseljin talousosaston jäsenenä 1811–15) ja J.A. Ehrenström (senaattorina 1820–25).[581] Luonnehdintaa voidaan pitää varsin realistisena. Mannerheim johti lähetyskuntaa Pietariin 1808 ja Ehrenström oli aloittanut lähentymisen Venäjään jo 1700-luvun lopulla. Von Haartman oli vaikutusvaltainen ja vahvatahtoinen professori, joka raivasi itselleen tien hallitukseen.

Savolaisen mukaan Nikolai I:n aikana suosikkisenaattorin asema oli A.F.R. de la Chapellella (senaattori 1822–56), C.J. Walleenilla (senaattori 1820–22, prokuraattori 1822–54) ja L.G. von Haartmanilla (senaattori 1830–31, 1840–41 ja varapuheenjohtaja 1841–58).[582] Walleen oli erinomaisen kyvykäs suurten linjojen pohdiskelija ja oli siten tärkeä Rehbinderin tukija Helsingissä. Von Haartman puolestaan peri isänsä tahdonvoiman, kykeni hallitsemaan suuret linjat ja tajusi, että Suomen ”isänmaani onni on kuulua Venäjälle.” Hän sanoi taistelevansa kuolemaansa saakka kaikkea enemmän tai vähemmän salattua toimintaa vastaan, joka horjuttaa yleisen mielipiteen luottamusta ja lojaalisuutta Venäjää kohtaan. Hänen suuri visionsa oli Suomen ja Venäjän yhdistäminen ylimmällä hallintotasolla sekä maiden lähentäminen toisiinsa kielen ja kulttuurinopiskelun kautta. Luonnollisestikin von Haartman pääsi neuvoantajien lähipiiriin. Olihan Armfeltinkin oma tavoite sulauttaa (assimiloida) Suomi ”suureen keisarikuntaan, josta se muodostaa osan. … Suhteemme Venäjään ovat sellaiset, että johtaakseen maata (so. Suomea) hyvin täytyy tuntea molemmat maat täydellisesti, ja tämä on tähän asti laiminlyöty.”[583]

Aleksanteri II:n ajan suosikkisenaattoreiksi Savolainen laskee J.A. von Bornin (senaattorina 1856–73), C.O. Cronstedtin (senaattorina 1845–70) ja J.Ph. Palménin (senaattori 1867–71 ja varapuheenjohtaja 1877–94). Heistä Cronstedt oli Alexander Armfeltin luotettu henkilökohtainen ystävä, jolle ministerivaltiosihteeri saattoi antaa vaikeita tehtäviä hoidettavaksi tietäen, että Cronstedt ne hoitaa kunnolla toimeksiantajansa ajatuksia mukaillen. Tästä johtuen hän sai ylittää Savolaisen ilmauksen mukaisesti ”senaattorin toimen muodolliset rajat”.[584] Merkittävin mainituista henkilöistä on ehdottomasti professori Palmén, joka toimi senaatin oikeusosaston varapuheenjohtajana, prokuraattorina, yliopiston sijaiskanslerina ja lainopin professorina. Hän oli ”sydämeltään juristi ja piti ohjenuoranaan laillisuuden ja Ruotsin vallan ajoilta periytyvän oikeusjärjestyksen puolustamista”, mistä syystä hän esimerkiksi vastusti Heidenin käynnistämää lakikodifikaatiota.[585] Von Born on päässyt mukaan

joukkoon ilmeisesti pitkäaikaisesta lojaalisuudestaan von Haartmanille ja ministerivaltiosihteeri Armfeltille. Hän ymmärsi toimia lukuisissa luottamustehtävissään suosijoidensa tahtoa mukaillen.[586]

Aleksanteri III:n ajan suosikkeina Savolainen pitää Leo Mecheliniä (senaattori 1892–90 ja varapuheenjohtaja 1905–06), G.Z. Yrjö Koskista (senaattori 1882–89) ja S. G. Tudeeria (senaattori 1889–91, varapuheenjohtaja 1981–1900).[587] Mechelin on itseoikeutettu henkilö tällä listalla. Ongelma on lähinnä se, että tänä aikana ministerivaltiosihteerit ja kenraalikuvernöörit suhtautuivat häneen varauksellisesti, sillä hänen tietonsa olivat erinomaiset ja analyysit ylivertaiset, mutta ne olivat noudatettavan valtiollisen linja kannalta ongelmalliset. Mechelin ei hyväksynyt Suomen aseman alistamista yhtenäisesti johdetun keisarikunnan kuvernementiksi, mitä tavoitetta slavofiilit ja heidän kirjoituksiinsa ymmärtäväisesti suhtautuvat keisarikunnan virkamiehet ajoivat. Hovitallimestari Tudeer on mukana tässä joukossa, sillä hänen nopeaa virkauraansa edistivät hänen hyvät henkilökohtaiset suhteensa paitsi keisariin myös kenraalikuvernööri Heideniin. Tudeer osasi viihdyttää kenraalikuvernööriä juoruilla. Hänen äänensä ratkaisi helmikuun manifestin julkaisemisen 1899. Vuonna 1900 hän puolusti esitystä venäjän kielen asemasta Suomessa.[588] Tudeerilla oli käyttöä tuon ajan kenraalikuvernööreille ja ministerivaltiosihteereille. Yrjö-Koskinen oli fennomaanien johtaja, joka pääsi 1880-luvulla vaikutusvaltaiseen asemaan Heidenin kenraalikuvernöörikaudella.[589]

Jos Venäjän valtiojohtamisen neuvonantajajärjestelmää kuvattaisiin erisuuruisista ympyröistä koostuvana rakennelmana, kenraalikuvernöörin ja ministerivaltiosihteerin vaikutusvaltaiset ystävät, luottomiehet ja politiikan toimeenpanijat, sijoittuvat kolmannelle kehälle. Ensimmäiselle kehälle asettuvat Venäjän ulkoasiain- ja sotaministerit, mahdollisesti suuriruhtinaat ja jotkut keisareiden luottomiehet. Tärkeät strategisia ministerisalkkuja hallussaan pitäneet kenraalikuvernöörit pääsivät tälle kehälle. Ministerivaltiosihteerit ovat toisella kehällä kenraalikuvernöörien kanssa. Hierarkkisesti kolmannen tason kehällä pääsevät aktiivista syötettä kenraalikuvernööreille ja ministerivaltiosihteereille antaneet senaattorit ja johtavat professorit.

1880-luvulta lähtien keisarikunnan eri alueille aiemmin sallittuja kansallisia erityispiirteitä ryhdyttiin nujertamaan. Aleksanteri III:n ja Nikolai II:n käynnistämä Venäjän sisäisen hallitsemisen strategian muutos ajoittuu samoille vuosikymmenille, kun keisarikunnan talous alkoi jäädä jälkeen muun Euroopan kehityksestä. Monikulttuurista Venäjää ryhdyttiin muuttamaan monokulttuuriseen suuntaan ja monikulttuurisen erilaisuuden sallivaa desentralistista hallitsemismallia ryhdyttiin vääntämään keskitettyyn suuntaan. Venäjän kansallisuus nostettiin politiikkaa hallitsevaksi ismiksi. Reuna-alueiden kansoja ja etnisiä ryhmiä ryhdyttiin lähentämään venäläisen identiteetin suuntaan. 1800-luvun lopulta alkaen harjoitetusta politiikasta voidaan esittää seuraava tulkinta: keskus, eli Pietarin ministeriöt, katsoi tietävänsä parhaiten sen, kuinka reuna-alueita hallitaan ja kuinka niiden väestön tulee elää. Tämä politiikka yhdessä keisarikunnan hitaan taloudellisen kasvun kanssa heikensi reuna-alueiden sitoutumista keisarikuntaan ja horjutti keisarin ja keskusvallan reuna-alueilla nauttimaa legitimiteettiä. Venäjä harjoitti tässä suhteessa Itävallan keisarikunnasta

poikkeavaa toimintalinjaan. Itävalta kehittyi 1800-luvulla kohti monikansallista federaatiota, mutta Venäjän reuna-alueiden väestö alkoi pitää Venäjän keisarikuntaa ahdasmielisenä poliisivaltiona.

Keisarikunnan uusi valtiollisen johtamisen linja ilmeni Suomessa ensimmäiseksi kenraalikuvernöörin nimityksissä. Kenraalikuvernöörit saivat keisarilta selkeän ohjeen: heidän tuli painottaa enemmän keisarikunnan yhtenäistämistä hallitsemista ja sotilaallisten näkökantojen turvaamista kuin suomalaisten omien intressien edistämistä. Kun keisarikunnassa käynnistyi politiikan, kulttuurin ja hallinnon yhdenmukaistaminen, kenraalikuvernöörit eivät osanneet eivätkä halunneet – ennen muuta Bobrikov – kertoa keisarille ja hänen avustajilleen Suomessa versovaa tyytymättömyyttä keisarikuntaa kohtaan ja suomalaisen lojaliteetin heikkenemistä. Bobrikov oli nimitetty sotaministeri Kuropatkinin neuvosta kenraalikuvernööriksi, mistä syystä Bobrikov ei tietenkään voinut arvostella entistä esimiestään, vaikka olisi halunnutkin.

Keisarikunnan hallinnon kasvun ja byrokratisoitumisen seurauksena Venäjän hallitsemisesta katosi 1800-luvun parin viime vuosikymmenen aikana moninaisuus. Erilaiset hallintomallit kiellettiin. Suomi, jolle oli vuoden 1809 jälkeen kehittynyt selkeä valtiollinen identiteetti, joutui vaikeuksiin tämä politiikan seurauksena. Suomalaiset kokivat, että vuosikymmeniä Aleksanteri I:n ajoista saakka noudatettu Suomen hallinnollisen erityisaseman sekä suomalaisen kulttuurin ja identiteetin kunnioittamisen politiikka hylättiin ja korvattiin yhdenmukaisuuden politiikalla, joka perustui persoonattomuuteen, yhdenmukaisuuteen, sääntöjen noudattamiseen ja kurinalaisuuteen. Vastuu siitä kuului virkamiehille.

Uusi keskitetty hallitsemisen strategia omaksuttiin samaan aikaan kun slavofiilisyys sai tunnustetun aseman Venäjän hallitsemisen politiikassa ja Venäjä rakensi ulkopoliittisen strategiansa Ranskan varaan. Nämä kytkeytyvät toisiinsa. Keisarikunnan sotilaallisessa suurstrategiassa Venäjän ja Ranskan liitto tarkoitti sitä, että Saksa muodosti Venäjälle uhan. Pietarin sotilasesikunnissa laadittiin uudet suunnitelmat läntisten sotilasalueiden puolustamista varten. VihollisKuvan keskiössä oli muskeleitaan kasvattanut Saksan keisarikunta. Tämän lisäksi Pietarissa sekä sotilaat että poliisi pelkäsivät reuna-alueiden kapinoita, levottomuuksia ja tyytymättömyyttä. Saksan tiedettiin lietsovan niitä ja käyttävän niitä hyväkseen omien tavoitteidensa ajamisessa. Sotilaallisista esikunnista ja sisäasiainministeriöstä viestitettiin hallitsijalle, että keisarikunnan reuna-alueet on saatava keskitettyyn kontrolliin. Keisari ymmärsi huolen ja ryhtyi suosimaan keskitettyä hallitsemispolitiikkaa ja rationaalisten periaatteiden mukaisesti toimivan keskitetyn hallinnon rakentamista.

Keisarikunnan uusi valtiollisen johtamisen strategiaa ryhdyttiin toteuttamaan Suomessa vaiheittain. Ensimmäisessä vaiheessa otettiin käyttöön uudenlaiset ministerivaltiosihteerin ja kenraalikuvernöörin nimitysperusteet. Erityisen merkittävää oli se, että ministerivaltiosihteeriksi nimitettiin keisarikunnan yhtenäistä hallintoa rakentaneita johtavia juristeja (Bruun ja von Plehwe) sekä Venäjän armeijassa uransa luoneita sotilaita (Langhoff, Markov). He eivät pitäneet ongelmana sitä, että Suomea lähennettiin Venäjän keskitettyyn hallitsemisjärjestelmään. He olivat omaksuneet keisarikunnan intressit omiksi ammatillisiksi maksiimeikseen ja oman lojaliteettinsa perustaksi pitkän keisarikunnan hallinnossa luomansa

uran aikana. He pitivät Suomen ja Venäjän intressejä identtisinä eivätkä ymmärtäneet suomalaisten tyytymättömyyttä. Tästä johtuen he eivät osanneet varoittaa uuden keskitetyn hallitsemispolitiikan tuomasta vaarasta – tyytymättömyyden kasvusta Suomessa – keisarikunnalle. Keisarille uskollisuuden valan tehneinä sotilaina he katsoivat, että ei ole heidän tehtävänsä arvioida sitä, mikä on keisarikunnan ja Suomen intressien keskinäinen suhde. Se on keisarille kuuluva asia. Suomalaisten kansallisten intressien laiminlyönti heikensi suomalaisten solidaarisuutta keisarikuntaa kohtaan ja lisäsi Suomen rauhattomuutta.

Sen ohella että kenraalikuvernööri ja valtiosihteeri toimivat keisarin lähimpinä virkamiesavustajina Suomen hallitsemisessa, keisarilla oli lukuisa joukko epävirallisia neuvonantajia, jotka saattoivat kommentoida keisarille Suomen asioista. Siihen ei suomalaisessa historiantutkimuksessa ole paljon viitteitä. On kuitenkin hyvin todennäköistä, että Suomen asiat ovat nousseet esille keisarin keskusteluissa Venäjän yleisestä turvallisuustilanteesta ja puolustussuunnitelmista. Rajamaat ovat aina tärkeitä hallitsijalle, poliittisille poliiseille, jotka etsivät terroristeja, kenraaleille ja sotilaallisille esikunnille, jotka ovat vastuussa Venäjän strategisten puolustussuunnitelmien laatimisesta ja maanpuolustuksesta. Keisarin halukkuuteen tai edes mahdollisuuteen kallistaa korvansa Suomen hallitsemisessa joko kenraalikuvernöörin tai valtiosihteerin suuntaan vaikutti eniten keisarin oma ja häntä Venäjän hallitsemisessa avustaneiden venäläisten valtiojohtamisen asiantuntijoiden esittämä tulkinta Venäjän sotilaallisesta ja poliittisesta turvallisuustilanteesta ja sitä uhanneista vaaroista ja riskeistä.

Ensimmäisen ja toisen sortokauden toimenpiteet ovat suora ja välitön seuraus edellä kuvatusta Venäjän valtiollisen johtamisen muutoksesta. Heidenin seuraaja, Bobrikov ainoastaan toteutti sen, mitä Pietarissa oli päätetty. Nimittäessään Bobrikovin Suomen kenraalikuvernööriksi ja von Plehwen ministerivaltiosihteeriksi keisari päätti panna toimeen uutta keisarikunnan yhtenäistämiseen tähtäävää politiikkaa. Sen tavoitteena oli turvata, että Suomessa otetaan huomioon keisarikunnan yhteisen johtamisen edellyttämät yhteiset hallintojärjestelyt.

Duuman perustaminen muutti Venäjän hallitsemisen mallia. Keisari myöntyi perustuslakiin ja hyväksyi duuman, mutta hyvin vastahakoisesti. Perustuslaki ei heikentänyt keisarin valtaa valtiollisen johtamisen kovaan ytimeen kuuluvissa asioissa, ulkopolitiikassa ja sotilaallisissa kysymyksissä, mutta lisäsi duuman ja ministerikomitean roolia Venäjän sisäisissä asioissa. Suomen kannalta duuman perustaminen nosti Venäjän pääministerit ja ministerit keisarin neuvonantajiksi Suomen sisäisten asioiden käsittelyssä. Ei ole kovin liioiteltua sanoa, että Venäjän pääministeristä tuli keisarin tärkein Suomen asioiden neuvonantaja. Sotaministeri, sisäministeri ja ulkoministeri neuvoivat keisaria valtiojohtamisen asioissa ja tältä osin myös Suomen asemasta keisarikunnassa.

Duuman perustaminen heikensi kenraalikuvernöörin ja ministerivaltiosihteerin roolia keisarin Suomen asioiden neuvonantajana, vaikka virat säilyivät entisellään. Kenraalikuvernööri ja ministerivaltiosihteeri siirtyivät yhtä porrasta alemmaksi Suomen hallitsemisen hierarkiassa. Uudessa järjestelmässä ministerivaltiosihteerin ja kenraalikuvernöörin oli asioitava Venäjän ministeriöiden ja ministerien kanssa aiempaa kiinteämmin. Kummat-

kaan – ministerivaltiosihteeri ja kenraalikuvernööri – eivät esittäneet tästä vastalauseita tästä muutoksesta. Langhoff yritti, mutta hänen seuraajansa Markov ei pitänyt tilannetta ongelmana. Syy on yksinkertainen ja selkeä: he olivat venäläisiä kenraaleja tai Venäjän keskushallinnon ytimessä virkauransa tehneitä virkamiehiä. He pitivät uutta hallitsemismallia luonnollisena.

Kun Venäjän duuma julisti 12. maaliskuuta 1917 ottaneensa hallitusvastuun, Venäjänä autokratia saavutti päätepisteensä. Nikolai puolusti edelleen keisari-instituutiota ja siirsi vallan veljelleen suuriruhtinas Mihail Aleksandrovitšille, mutta hän kieltäytyi tästä. Tämän seurauksena keisarin valta siirtyi Venäjän väliaikaiselle hallitukselle. Se siirsi Suomen sisäisten asioiden vallan Suomen senaatille ja eduskunnalle. Ulkopolitiikassa ja sotilaallisissa asioissa valta säilyi Venäjän väliaikaisella hallituksella aina Suomen itsenäistymiseen saakka.

Vaikka Suomessa oli 1800-luvun lopulta lähtien havaittu Venäjän kehityksen jäävän jälkeen muun Euroopan taloudellisesta ja poliittisesta kehityksestä, Suomessa ei osattu sentään varautua keisarikunnan romahtamiseen. Ensimmäisen maailmansodan aikana toki pieni aktivistiryhmä oli lähtenyt Saksaan hankkimaan sotilaallista koulutusta, mutta sen varaan ei kukaan ollut osannut tehdä suuria suunnitelmia. Venäjän helmikuun 1917 vallankumous käynnisti kehityksen, joka johti lopulta Venäjän sortumiseen ja bolševikkien valtaannousuun ja Venäjän muuttumiseen Neuvostoliitoksi. Lokakuun vallankumouksen jälkeisessä uudessa poliittisessa tilanteessa Suomi saattoi itsenäistyä ja ottaa valtiollisen johdon omiin käsiinsä.

Helmikuun vallankumouksen jälkeinen aika aina heinäkuulle 1919 saakka, jolloin eduskunta hyväksyi Suomen hallitusmuodon, on poikkeuksellisen kiintoisa valtiojohtamisen ja valtiojohdon neuvonantajien kannalta. Muutokset ilmenevät selvästi valtiojohdossa. Vastaus yksinkertaiseen kysymykseen ketkä toimivat tänä aikana Suomen valtiollisina johtajina ja heidän neuvonantajinaan tulee olemaan pitkä ja sisältää lukuisia katkeamia ja poliittisia linjamuutoksia. Kausi on aloitettava jo heti maaliskuulta 1917; Venäjän väliaikainen hallitus käytti ylintä valtaa lokakuun vallankumoukseen saakka ja päätti siten Suomen asemasta Venäjän valtakunnassa. Oliko tuo valta todellista? Missä vaiheessa suomalaiset itse ottivat vallan käsiinsä ja ketkä toimivat Suomen valtiojohdon neuvonantajina? Tässä yhteydessä ei ole tarvetta lähteä erittelemään jatkoa tarkemmin. Se on erillisen tutkimuksen kohde, jota käsittelen teossarjan kolmannessa osassa.

Viittaukset

1 Heikkilä 1965, 357.
2 Ks. lisäksi Juhani Aromäki: Napamiesten taustahahmot. HS 19.10.1986.
3 Ks. Venäjän suurstrategian kehityksestä LeDonne 1997 ja 2004.
4 Ks. Tommila 1962, Paasivirta 1978, Klinge 2009, Polvinen 1985 ja Luntinen 1985.
5 Ks. esim Baldwin 1985, 8–9.
6 Brotherus, 1924, 448–449.
7 Ks. tästä Kissinger 1994, 56–67.
8 Kissinger 1994, 66.
9 Ks. käsitteen kehittymisestä 1500- ja 1600-luvulla Russell 1990, 41.
10 Korhonen 1999, 24.
11 Ks. esim. Lagerspetz, 5-7.
12 Lord 2003, 23–24.
13 Ks. esim. Ardant 1975, 164–242 ja Braun 1975, 243–327.
14 Tiihonen 2014, 65–68.
15 Baldwin 1985.
16 Kekkonen 1980, 24–25.
17 Lord 2003, 27–28.
18 Berlin 1996, 47.
19 Lagerspetz emt 27.
20 Lord 2003, 28–29.
21 Lasswell 1936 ja Baldwin 1985, 13–14.
22 Lord 2003, 113–220.
23 Burns 1978, 46.
24 Jussila 1987, 25–30, Jussila 2004, 34–43, Rieber 2014, 100, 109, 114, 216, 226, 326, 367–370, 380–383 ja Thaden 1981, 16–17.
25 Ks. Jussila 1987, 34–42 ja Jussila 2004, 53–80.
26 Rainer Knapas: Katariina II (1729–1796). Biografiakeskus.

27 Vernadsky 1967, 168.

28 Paléologue 1938, 10–11 ja Tiihonen 2014.

29 Ks. Venäjän historiasta Hosking 2001, Riasanovsky 1993, Luukkanen 2009, 116–129 ja LeDonne 1997, 23–37, 89–104, 155–169, 227–238, 289–294, 347–354.

30 Katariinan alueellisesta laajentamispolitiikasta ks. Rieber 2014, 209, 225, 114, 119, 216, 226, 326, 367–370, 380–383, 540, Luukkanen 2009, 132–135, LeDonne 1997, 37–57, 96–112, 155–162, 238–246 ja 295–300 sekä Platonov 1933, 347–361.

31 Platonov 1933, 361–368, Rieber 2014, 204, 401, 383–384 ja 385 ja Seton-Watson 1988, 62–68.

32 Rainer Knapas: Paavali I (1754–1801). Biografiakeskus.

33 Klinge 2009.

34 Keskeisiä lähteitä Aleksanteri I:stä ja hänen kasvatuksestaan tässä ovat olleet Almedingen 1964, Troyat 1981, Palmer 1974 sekä Hartley 1994 sekä Keränen 2009, 141–145.

35 La Harpesta ks. Keränen 2009, 136–145.

36 Palmer 1974, 6-13 ja Hosking 2001, 246–248.

37 La Harpesta Aleksanterin kasvattajana ks. Keränen 2009, 139–145.

38 Seton-Watson 1988, 69–70.

39 Keränen 2009, 146–150.

40 Raeff 1966, 85–87. Seton-Watson 1988, 73–83. Palmer vertaa sitä 1930-luvulla Yhdysvaltain presidentti Rooseveltin asettamaan *Brain Trustiin*. Palmer 1974, 47–52 ja Almedingen 1964, 34–37 ja 63–70. Keränen 2009, 151–156. Palmer 1974, 32 - 36 ja Raeff 1957, 56–57, Paléoloue1938, 27.

41 Paléologue 1938, 13–18.

42 Paléologue 1938, 52 ja 84–85.

43 Raeff 1957, 41–46, 106–107, Raeff, 1966, 75–109, Keränen 2009, 151–156, LeDonne 1991, 100–101, Tiihonen 1994, 279.

44 Ilmaus Keränen 2009, 163.

45 Les Influences du “modele” Napoleonien d’administration sur l’organisation administrative des autres pays 1995.

46 Raeff 1957, 1-28, 52–54 ja Platonov 1933, 372–375.

47 Raeff 1957, 47–81, 105–118, Yaney 1973, 193–221 ja Tiihonen 1994, 279.

48 Palmer 1974, 164–174 ja Almedingen 1964, 106–111.

49 Jussila 2004, 190–191.

50 Palmer 1974, 210–215 ja Almedingen 1964, 105–107. Suomalaisista lähteistä ks. Rauhala 1910, 145–150, Jussila 2004, 88–92, Tyynilä 1992, 17–19.

51 Raeff 1957, 26–27.

52 Siitä ks. Vernadsky 1967, 208–210.

53 Ks. Ranskan valloitussodista Hosking 2001, 249–252 ja Venäjän ja pohjolan kannalta Klinge 2009, 45–63 ja Luntinen 2008, 213–221.

54 Hänen kukistajinaan mainitaan pääministeri Belašov, marsalkka Saltykov, historioitsija Karamsin ja Rostopovitš. Speranskin erottamisesta ks. Raeff 1957, 170–203, erityisesti 179 - 185 ulkomaisten nousukkaiden vaikutuksesta. Ks. myös Paléologe 1938, 153 ja Klinge 2009, 369 ja Pentti Luntinen: Araktshejev, Aleksei Andrejevitsh (1769 - 1834). Biografiakeskus.

55 Raeff 1957, 187-188.

56 Raeff 1957, 185–189 ja 191–199.

57 Raeff 1957, 190–201

58 Lieven 2009, 92–93.

59 Lieven 2009, 45–55, Lehtonen 1908, Luntinen 2008, 226–229, Klinge 2009, 64–91 ja Troyat 1981.

60 Vernadsky 1967, 210–211.

61 Lieven 2009, 73–75.

62 Klinge 2009, 64-91ja Hovi 1994, 67–70.

63 Lieven 2009, 71-72.

64 Russia against Napoleon - Dominic Lieven's speech at the Russian Embassy on 3 December http://rusemb.org.uk/1812/21.

65 Palmer 1974, 117–120, 210–215 ja Almedingen 1964, 105–107.

66 Lieven 2009, 12–13.

67 Rainer Knapas: Rumjantsev, Nikolai Petrovitsh (1754 – 1826). Biografiakeskus.

68 Lieven 2009 passim.

69 Nesselrode ja Tšernyševin tiedusteluroolеista ks. Lieven 2009, 80–81

70 Lieven 2009, 12, 289-291 ja 528 sekä Russia against Napoleon – Dominic Lieven's speech at the Russian Embassy on 3 December http://rusemb.org.uk/1812/21 7.12.2012.

71 Kissinger 1994, 175.

72 Hosking 2001, 246-252, Platonov 1933, 375–376, Vernadsky 1967, 208 ja Klinge 2009, 41–91.

73 Platonov 1933, 380–387.

74 Hovi 1997, 72.

75 Paléologue 1938, 259–260 ja Vernadsky 1967, 215–216.

76 Lieven 2009, 2912, 467-471.

77 Raeff 1966, 92–109.

78 Vernadsky 1967, 214–216.

79 Ks. Wittram1973, 89-93.

80 Venäjän sodista Suomen valloituksen jälkeen ks. Luntinen 2008, 229–245, Pearson 1994, 198–199 ja Rieber 2014, 57, 112–113, 216–220, 221–222, 226–226, 228–229, 332–335, 384–386.

81 Lincoln 1989 21–23.,

82 Lincoln 1989, 48–72.

83 Paléologue 1938, 269.

84 Paléologue 1938, 275.

85 Danielson-Kalmari 1920, 15–16.

86 Talvitie 2002, 256–257.

87 Jutikkala, Osmonsalo 1949, 618.

88 Ramel 2005, 71–126.

89 Jutikkala, Osmonsalo 1949, 625–641.

90 LeDonne 2004, 61–67.

91 Ks. tästä esim. Korhonen 2006 ja Soikkanen 2009, 13–25, Jussila 1969, Tommila 1962, Klinge 1978a ja 1978b, Korhonen 1963.

92 Kalleinen 1994.

93 Engman 2009, 151–191.

94 Savolainen 1991.

95 Jussila 2004.

96 Klinge 1997.

97 Danielson-Kalmari 1911, 9-10, Heikkinen & Tiihonen 2009, 117–118.

98 Veli-Matti Syrjö: Sprengtporten, Georg Magnus (1740–1819). Biografiakeskus.

99 Osmonsalo 1949b, 48.

100 Ramel 2005, 197–220.

101 von Bonsdorff 1929.

102 Heikkinen & Tiihonen 2009.

103 Siteerattu Ferguson 2004, 225-226.

104 Veli-Matti Syrjö: Buxhoevden, Friedrich Wilhelm von (1750 – 1811). Biografiakeskus.

105 Michael Andreas Barclay de Tolly. Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Andreas_Barclay_de_Tolly luettu 7.5.2012.

106 Jussila 2004, 58–62.

107 Jussila 2004, 58–62.

108 Ks. Venäjän reuna-alueista Thaden 1985.

109 Ks. Tyynilä 1992.

110 Kenraalikuvernöörin yleinen esittely Kalleinen 1994 ja Jussila 1996, 47–294.

111 Paasivirta 1978, 43.

112 Raeff 1957, 71. Ks. Jussila 2004, 107–131

113 Tommila 2008, 98.

114 Soikkanen 2009, 35–40. Ks. kuitenkin Jussila 1987, 56.

115 Soikkanen 2009, 40–43.

116 Soikkanen 2009, 43–47 ja 49–54. Ks. Heikkinen & Tiihonen 2008, 82–98, 107–109, 377–396, 523–535.

117 Nolde 1981, 31 ja Tommila 2008, 98.

118 Jussila 2004, 65 ja 85.

119 Jussila 2004, 84 ja 88–89.

120 Jussila 2004, 68, 89, 93, 95–99 ja Tommila 2009 ja Tyynilä 1992.

121 Jussila 2004, 83–88 ja Veli-Matti Syrjö: Barclay de Tolly, Mihail (1761–1818). Biografiakeskus.

122 Ramel 2005, 221–247 ja Ramel 1997, 312.

123 Jussila 2004, 106.

124 Worthing 2010, 130.

125 Kagan 2010, 36-37 ja 40.

126 Goldsworthy 2010, 214.

127 Worthington 2010 125–126.

128 Goldsworthy 2010, 215.

129 Soikkanen 2009, 55–59 ja Heikkinen & Tiihonen 2009, 107–109.

130 Ks. Kalleinen 1994, 337–355 ja Soikkanen 2009, 77.

131 Ks. Kalleinen 1994, 335–336, Jussila 1987, 27–33 ja Nolde 1981, 11–23.

132 Soikkanen 2009, 76–77.

133 Ks. Rauhala 1915, 31–80, Tommila 2008, 139–166, Jussila 1996, 59–88 ja Tyynilä1992, Suomen keskushallinnon historia 1809–1996, 1996, Uudemmista tulkinnoista ks. Jussila 2004,81–114.

134 Tyynilä 1992, 92–96.

135 Kristiina Kalleinen: Steinheil, Fabian (1762–1831). Biografiakeskus.

136 Kristiina Kalleinen: Steinheil, Fabian (1762–1831). Biografiakeskus.

137 Raeff 1957, 76–79.

138 Raeff 1957, 181–182.

139 Jussila 2004, 114, 115, 120–122 ja 124–129. Raeff 1957, 73 ja Korhonen 1964.

140 Armfeltin asemasta Kustaa III:n neuvonantajana ks. Ramel 1997, 33–105 ja 127–140 sekä Kustaa IV Adolfin neuvonantajana 255–263.

141 Ramel 1997, 258, 279–280

142 Jutikkala, Osmonsalo 1949, 632–642, Ramel 1997, 279–280.

143 Ramel 1997, 257–258.

144 Ramel 1997, 257–258, 283–285 ja Klinge 2009, 252–253.

145 Ramel 1997, 298–299, 306–307.

146 Korhonen 1964 ja Jussila 2004, 124–127.

147 Danielson 1911, 88 ja Heikkinen & Tiihonen 2009, 119–121 ja siinä mainittu kirjallisuus.

148 Raeff 1957, 179–183.

149 Klinge 2009, 367–368.

150 Klinge 2009, 304.

151 Cederberg 1914.

152 Ks. Paasivirta 1978, 52–54 ja Klinge 2009, 314–315 ja Ramel 1997, 93 ja 377–392.

153 Ramel 1997, 359.

154 Ramel 1997.

155 Raeff 1957, 181–183.

156 Ramel 1997, 315.

157 Korhonen 1963, 102.

158 Markku Tyynilä: Walleen, Carl Johan (1781–1867). Biografiakeskus.

159 Heikkinen & Tiihonen 2009, 116–127.

160 Talvitie 2002, 19–32 ja Wahlbäck 2002, 82 ja Klinge 2009, 369–372

161 Sitaatti Armfeltin kirjeestä Rehbinderille, Klinge 2009, 258.

162 Klinge 2009, 367–372.

163 Soikkanen 2009, 48–49.

164 Tommila 1984, 94. Ruotsin ”uhka” poistui, kun se ja Venäjä solmivat liiton vuoden 1812

lopulla; Osmonsalo 1949b, 58.

165 Savolainen 1994.

166 Ks. Speranskista Rauhala 1910, 435 ja Kristiina Kalleinen: Speranski, Mihail (1772–1839). Biografiakeskus.

167 Rauhala 1910, 436. Mannerheim oli esittänyt useiden henkilöiden nimiä, mutta valinta osui Pietarissa Rehbinderiin. Markku Tyynilä: Rehbinder, Robert Henrik (1777–1841). Biografiakeskus.

168 Ks. Rehbinderistä Markku Tyynilä: Rehbinder, Robert Henrik (1777–1841). Biografiakeskus.

169 Klinge 1997, 59.

170 Paasivirta 1978, 61–62 ja 70.

171 Screen 1983 ja Screen & Syrjö 2003.

172 Tiihonen 1993, 13–30 ja siinä mainittu kirjallisuus.

173 Ks. Kalleinen 1994, 105–110 ja Kristiina Kalleinen: Zakrewsky, Arseni Andrejevitsh (1786–1865). Biografiakeskus.

174 Klinge 1997, 73–74 ja Jussila 2004, 192.

175 Paasivirta 1978, 97–98.

176 Jussila 2004, 191 puhuu esimerkiksi saksalaisesta ja kansallisesta puolueesta.

177 Ks. Nikolai I:stä esim. Lincoln 1989 ja Riasanovsky 1969.

178 Riasanovsky 1969, 23–25 ja myös Platonov 1933, 397–398.

179 Hänen pojanpoikansa Nikolai Vladimirovitš Adlerberg toimi Suomen kenraalikuvernöörinä 1866–1881.

180 Riasanovsky 1969, 23.

181 Lincoln 1989, 49–51 ja Riasanovsky 1969, 23–24 ja 28–29.

182 Julia Adlerbergin puolisosta V.F. Adlerbergistä tuli sittemmin Nikolain adjutantti ja Nikolain läheinen avustaja. Riasanovsky 1969, 40.

183 Lincoln 1989, 53.

184 Riasanovsky 1969, 24–25.

185 Lincoln 1989, 55–58 ja Riasanovsky 1969, 29.

186 Kapinasta ks. Hosking 2001, 259–264.

187 Lincoln 1989, 60–61, Riasanovsky 1969, 27–28 ja 39, Platonov 1933, 398.

188 Lincoln 1989, 65–66 ja Riasanovsky 1969, 28-29.

189 Lincoln 1989, 63–64 ja Riasannovsky 1969, 29, sitaatti 11.

190 Ks. kapinasta Hosking 2001, 259–264 ja Luntinen 2008, 245–247.

191 Platonov 1933, 393–394 ja 398–399.

192 Lincoln 1989, 80–85.

193 Lincoln 1989, 69–70, 85–87 ja Paasivirta 1978, 95–97.

194 Hovi 1997, 72–73.

195 Riasanovsky 1969, 37–38, Hosking 2001, 257–258 ja Hovi 1997, 75–76.

196 Hovi 1997, 76–77, Hosking, 257–259, 304–306, Platonov 1933, 413–414 ja Rieber 2014, 229–231, Paasivirta 1978, 101–103.

197 Riasanovsky 1969. 41–42.

198 Lincoln 1989, 103.

199 Lincoln 1989, 294. Aivan samanlaisen kannan esitti opetusministeri prinssi Shirinski-Shikhmatov , ks. Riasanovsky 1969, 42 ja 46.

200 Uvarovista ks. Kalleinen 1994, 45–47, Lincoln 1989, 87, 159, 239–294.

201 Lincoln 1989, 239–252, Riasanovsky 1969, 73–79 183 ja Hosking 2001, 267–268.

202 Ks. slavofiisyydestä ja siitä käydystä keskustelusta Venäjällä Luukkanen 2009, 162–164.

203 Riasanovsky 1969, 46 ja Luukkanen 2009, 140–142.

204 Nesslerodesta ks. Kalleinen 1994, 47–48, Lincoln 1989, 110-112, 159, 163, 198.

205 Riasanovsky 1969, 237–238.

206 Kissinger 1957 ja Riasanovsky 1969, 241–244.

207 Riasanovsky 1969, 238–243, 245–246 ja Platonov 1933, 407–408.

208 Rieber 2014, 218–219.

209 Rieber 2014, 219–220, Platonov 1933, 407–410 ja Luntinen 1995, 70–72 ja Korpela 1999 passim.

210 Riasanovsky 1969, 249.

211 Platonov 1933, 419.

212 Venäjän laajenemisesta ks. Pearson 1994, 200–201 ja Platonov 1933, 411–412.

213 Sodasta ks. Lincoln 1989, 325–350, Luntinen 2008, 273–292, Hosking 2001, 279–281 ja yleisesti Riasanovsky 1969, 235–265.

214 Lincoln 1989, 60.

215 Lincoln 1989, 85–88, 154–166.

216 Lieven 2009 passim.

217 Lieven 2009, 8-9, 80-85, Alexander Chernyshyov. http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander_Chernyshyov.

218 Benckendorffista ks. Kalleinen 1994, 46–47, Lincoln 1989, 159, 82, 99, 103, 154, 177.

219 Riasanovsky 1969, 37–39.

220 Riasanovsky 1969, 40–41.

221 Vernadsky 1967, 216.

222 Lincoln 1989, 92–98, Riasanovsky 1969, 190–191.

223 Riasanovsky 1969, 189–190.

224 Riasanovsky 1969, 42–43, Speranskista 211–212, Raeff 1957, 281–34 ja Platonov 1933, 401, 403–405.

225 Kankrinistä Riasanovksy 1969, 46 ja 212, Kalleinen 1994, 53-55 ja Ahonen 1992, 88–89. Täydellisempi luettelo Nikolain neuvonantajista vuosien 1830 ja 1848 välisenä aikana ks. Lincoln 1989, 159–166. Kiseleffistä ks. Hosking 2001, 266–267.

226 Riasanovsky 1969, 42–43 ja Lincoln 1989, 99–100 ja lisää Menškovista 159.

227 Lincoln 1989, 88–91, 100, 103, Monas 1961, Squire 1968, Riasanovsky 1969, 47–49 Tiihonen 1994, 260 Amburger 1966, 89–91, Pipes 1979, 289–291.

228 Lincoln 1989, 100–103.

229 Riasanovsky 1969, 192–193.

230 Lincoln 1989, 159–163 ja Riasanovsky 1969, 41–42.

231 Yaney 1973, 193–229.

232 Riasanovsky 1969, 11, 13, 16.

233 Riasanovksy 1969, 17.

234 Lincoln 1989, 156–157.

235 Jussila 2004, 193–199, Paasivirta 1978, 93–94 ja Kristiina Kalleinen: Zakrewsky, Arseni Andrejevitsh (1786 – 1865). Biografiakeskus.

236 Jussila 2004, 176–199.

237 Tommila 1999, 21.

238 Mylly 2009, 93–99.

239 Paasivirta 1978, 115–116.

240 Kalleinen 1994, 110–118 ja Kristiina Kalleinen: Menschikoff, Alexander Sergejevitsh (1787–1869). Biografiakeskus.

241 Savolainen 1994, 244.

242 Hirn 1948, 340–343 108, Savolainen 1994, 245–246 ja Jussila 2004, 199–231. Von Haartmanin sukuryhmä oli 1830- ja 1840-luvulla vaikutusvaltaisin suomalainen mahtisuku. Mannerheim-suku ja von Haartmanin suvut kiinnittyivät toisiinsa. L. G von Haartman jatkoi isänsä perinteitä vahvana poliittisena johtajana, verkoston keskeisenä vaikuttajana. Carl Gustaf Mannerheim, Turun hovioikeuden presidentti, oli C. E. Mannerheimin poika, jolla oli erittäin läheinen suhde L.G. von Haartmaniin. On muistettava, että Aleksanteri I korotti Mannerheim vapaaherrallisen suvun kreivilliseen arvoon 1824 ja aateloi Haartmanit. L.G. von Haartmanin ensimmäinen vaimo Sophie oli puolestaan Carl Erik Mannerheimin sisko. Kun Sophie kuoli, von Haartman meni naimisiin Sophien siskon Eva Wilhelmiinan kanssa.

243 Kristiina Kalleinen: Menschikoff, Alexander Sergejevitsh (1787–1869). Biografiakeskus.

244 Jussila 2004, 229–231 Menšikovin ja von Haartmanin yhteistyöstä. Raimo Savolainen: Klinckowström, Wilhelm (1778–1850). Biografiakeskus.

245 Matti Klinge: Nikolai I (1796–1855). Biografiakeskus.

246 Ks. Hirn 1948, 246, Tyynilä 1992, 149–150 ja Schweitzer 1996, 38–39.

247 Menšikovista ks. Kalleinen 1994, 56–58 ja Jussila 1996 106–107.

248 Paasivirta 1978, 116–118.

249 Klinge 1997, 128.

250 Kristiina Kalleinen: Thesleff, Alexander Amatus (1778–1847). Biografiakeskus.

251 Pentti Luntinen: Rokassowskij, Platon Ivanovitsh (1800–1869). Biografiakeskus.

252 Kristiina Kalleinen: Berg, Fredrik Wilhelm Rembert (1794–1874). Biografiakeskus.

253 Ensimmäisenä kansliapäällikkönä toimi Costantin Fisher. Ks. Sjöblom 1993, 247 ja Kristiina Kalleinen: Fischer, Constantin (1805–1880). Biografiakeskus.

254 Raimo Savolainen: Kothen, Casimir von (1807–1880), Biografiakeskus.

255 Jussila 2004, 199–231 ja Kristiina Kalleinen: Menshikoff, Alexander Sergejevitsh (1787–1869). Biografiakeskus.

256 Mainittakoon, että samaan aikaan senaattoreista tähän harvinaisen korkeaan luokkaan pääsivät L. G. von Haartman ja Otto Wilhelm Klinckowström. Aiemmin tämän tittelin oli saanut vain Carl Erik Mannerheim.

257 Paasivirta 1978, 103–115.

258 Klinge 1997, 154–166 ja Klinge 1978a, 190–228.

259 Ks. Nurmio 1947 ja kiristyvästä otteesta ylioppilaiden maailmassa Klinge 1978a, 144–158 ja

190–213 ja Klinge 1997, 158–160.

260 Klinge 1997, 151–156 ja Klinge 1978a, 146–159, sitaatti 159.

261 Paasivirta 1978, 142–143 ja 155–162.

262 Klinge 1978a, 134.

263 Keisarin kasvatuksesta ks. Troyat 1990, 10–16 ja Lincoln 1989, 156–157.

264 Merja Manninen: Maria Aleksandrovna (1824–1880). Biografiakeskus. Troyat 1990, 18–30.

265 Troyat 1990, 32–34, Riasanovsky 1969, 40 ja Wortman 2000, 19–21.

266 Wortman 2000, 21-57.

267 Wortman 2000, 26-29.

268 Troyat 1990, 47–48, 93 ja 122–124.

269 Hovi 1994, 81–82 ja Krusius-Ahrenberg 1981a, 20–21.

270 Krusius-Ahrenberg 1981a, 19–23 ja Klinge 1997, 210.

271 Ks. Gortšakovista Kissinger 1994, 141, 148, 152–153, 154–160 ja 175–176 ja Wittram 1973, 105-107.

272 Osmonsalo 1949a, 218–219.

273 Lieven 2000, 271–274, 278–281, 292–293.

274 Hosking 2001, 335–337.

275 Ks. Paasivirta 1978, 256–257 ja Wortman 2000, 129–134 ja Dmitry Milyutin. http://en.wikipedia.org/wiki/Dmitry_Milyutin.

276 Ks. keisarikunnan alueellisesta laajentamispolitiikasta Hosking 2001, 320–333.

277 Ks. Junnila 1980, 96–123. Ulkoministerin sitaatti Hosking 2001, 323–324 ja Riasanovsky 1993, 388–390.

278 Riasanovsky 1993, 386–389, Wortman 2000, 134–145 ja Wittram 1973, 110.

279 Rieber 2014, 343–344 ja Osmonsalo 1949a, 226–227.

280 Ks. Seton-Watson 1961, 90–107.

281 Rieber 2014, 393–423, Riasanovsky 1993, 387, Pearson 1994, 64, 202–203, Hosking 2001, 321–333, Luntinen 1995, 71–78 ja Luntinen 2008, 305–317 ja Wortman 2000 144–145.

282 Ks. Radzinski 2000, 173–174.

283 Riasanovsky 1993, 369–378, Wortman 2000, 58–91, Vernadsky 1967, 228-231 ja Troyat 1990, 63–66, 59–74.

284 Komiteaan kuuluivat Aleksei Orlov, Dolgorugov, Nikolai Adlerberg, Gagarin, Viktor Panin ja Rostovtsev. Troyat 1990, 63–66, maaorjien vapauttamisesta ks. 59–74.

285 Lieven 2000, 274–287.

286 Riasanovsky 1993, 380–384, Vernadsky 1967, 238-241 ja Pipes 1979, 300, 304–305.

287 Hovi 1994, 81–82.

288 Hosking 2001, 333–334.

289 Troyat 1990, 85, Puolan tapaus 75–92, Rieber 2014, 231–233 ja Hosking 2001, 304–306 ja Hovi 1994, 80–83.

290 Tyytymättömyydestä ks. Pipes 1979, 269–275.

291 Pipes 1979, 281–287, Zaionchkovsky 1979, 75–76, Paasivirta 1978, 256–267 ja Wortman 2000, 92–93, 110–113.

292 Wortman 2000, 110–114 ja Hosking 2001, 333–334.

293 Troyat 1990, 104–117, 122 ja 168–189.

294 Zaionchkovsky 1979, 92–144.

295 Esitys painettuna teoksessa Raeff 1966, 132–140.

296 Zaionchkovsky 1979, 145–189, Hosking 2001, 317–319 ja Wortman 2000, 147–148.

297 Päätetään kutsua koolle komiteoita, joihin voisivat osallistua zemstvojen ja kaupunkien valitut edustajat. Troyat 1990, 215–216 ja Wortman 2000, 150–152.

298 Zaionchkovsky 1979, 190–240.

299 Whelan 1982, 35–36 ja Troyat 1990, 169–221.

300 Paasivirta 1978, 187.

301 Paasivirta 1978, 197–198, Kalleinen 1994, 118–124 ja Kristiina Kalleinen: Berg, Fredrik Wilhelm Rembert (1794–1874). Biografiakeskus.

302 Savolainen 2006, 603.

303 Kristiina Kalleinen: Berg, Fredrik Wilhelm Rembert (1794–1874). Biografiakeskus ja Jussila 2004, 260–261.

304 Savolainen 2006, 603–607, Paasivirta 1978, 209–210. Fennomaanien tukemisesta ks. Klinge 1997, 181, 197, 198 ja 214 ja Mylly 2002, 151–152.

305 Paasivirta 1978, 212.

306 Savolainen 2006, 611.

307 Ks. Klinge 1978b, 16–42 ja Savolainen 2006, 608–661.

308 Savolainen 2006, 612, 676, 682.698 ja Krusius-Ahrenberg 1981a, 63.

309 Pertti Luntinen: Rokassowskij, Platon Ivanovitsh (1800–1869). Biografiakeskus.

310 Savolainen 2006, 697–699, Klinge 1997, 206–208 ja Krusius-Ahrenberg 1981a, 25–65.

311 Klinge 1997, 210–211.

312 Paasivirta 1978, 230–231 ja Tommila 1999, 25.

313 Klinge 1978b, 106–107.

314 Pertti Luntinen: Rokassowskij, Platon Ivanovitsh (1800–1869). Biografiakeskus ja Jussila 2004, 260, 330 ja 415–416 ja uudistussuunnitelmista Tyynilä 1992, 190–211.

315 Savolainen 2006, 699–708 ja 724 sekä valtiopäivien avaamisesta Krusius-Ahrenberg 1981b, 115-127.

316 Savolainen 2006, 709–715.

317 Paasivirta 1978, 239–245.

318 Savolainen 2006, 698, 708, 721–722 ja 708.

319 Ks. kansalaismielen synnystä Klinge 1978b, 106–183.

320 Klinge 1997, 227. Ks. yleisesti Mylly 2006, 32–40 ja Krusius-Ahrenberg 1981c, 253–324.

321 Paasivirta 1978, 251–253.

322 Schweitzer 1996, 48–49, 57–58.

323 Savolainen 2006, 676–677 ja Raimo Savolainen: Stjernvall-Walleen, Emil (1806–1890). Biografiakeskus.

324 Jussila 2004, 261.

325 Raimo Savolainen: Armfelt, Alexander (1794–1876). Biografiakeskus.

326 Jussila 2004, 261 ja Robert Schweitzer: Adlerberg, Nikolai Vladimirovitsh (1819–1892). Biografiakeskus.

327 Jussila 2004, 261.

328 Robert Schweitzer: Adlerberg, Nikolai Vladimirovitsh (1819–1892). Biografiakeskus.

329 Klinge 1978b, 182.

330 Jussila 2004, 262.

331 Paasivirta 1978, 256–266.

332 Jussila 2004, 263.

333 Seitkari 1951.

334 Jussila 2004, 429–439.

335 Wortman 2000, 100–109.

336 Wortman 2000, 165–167 ja Markku Tyynilä: Aleksanteri III (1845–1894). Biografiakeskus.

337 Wortman 2000, 239–256, 313–314, 320–321, Lieven 1993, 42–47 ja Osmosalo 1949, 233–234.

338 Wortman 2000, 177–181.

339 Sergej Solovjov. http://sv.wikipedia.org/wiki/Sergej_Solovjov.

340 Whelan 1982, 22–23. Troyat 1990, 129–130. Pobedonostsevista ks. Zaionchkovsky 1976, 23–29 ja Hannu Immonen: Pobedonostsev, Konstantin Petrovitsh (1827–1907). Biografiakeskus. Katkovista 31–37.

341 Whelan 1982, 19 ja 24, Zaionchkovsky 1976, 14–19.

342 Mannerheim 1951, 237.

343 Vernadsky 1967, 242.

344 Riasanovasky 1969, 73–183.

345 Whelan 1982, 19–23.

346 Riasanovsky 1993, 391–392.

347 Zaionchkovsky 1976, 1–3.

348 Seton-Watson 1988, 463–464.

349 Ks. Monas 1961 ja Hingley 1970, Pipes 1979, 290–318 ja Hosking 2001, 359–362 ja 374.

350 Pipes 1979, 290–318.

351 Ks. esimerkiksi Ferguson 2006, 64–70, Wortman 2000, 237–238 ja Riasanovsky 1993, 394–395.

352 Lieven 1983, 24–26.

353 Nikolaj von Giers. http://sv.wikipedia.org/wiki/Nikolaj_von_Giers. Luettu 4.8.2011.

354 Pearson 1994, 203 ja Hosking 2001, 320–327.

355 Ferguson 2006, 48 ja Hosking 2001, 327–333.

356 Wittram 1973, 111–114, Seton-Watson 1988, 571 ja Riasanovsky 1993, 398-400.

357 Wortman 2000, 237–238.

358 Seton-Watson 1961, 320-330.

359 Seton-Watson 1988, 485–505 ja Russification in the Baltic provinces and Finland 1855-1914, 1981.

360 Rieber 2014, 446–466.

361 Tästä ks. Paasivirta 1978, 298–299, Seton-Watson 1988, 485–505.

362 Ilmaus Seton-Watson 1961, 318.

363 Wheelan 1982, 59–61 ja Lieven 1993, 138 ja Nikolai II:n suhteesta Meštšerskiin Lieven 1983, 72–73.

364 Wheelan 1982, 59–79.

365 Wortman 2000, 169, 181–183,.

366 Harcave 2004, 99–100.

367 Schweitzer 1996, 185.

368 Markko Tyynilä: Heiden, Feodor Logginovitsh (1821–1900). Biografiakeskus ja Jussila 2004, 467–529.

369 Schweitzer 1996, 190–192 ja ks. myös Klinge 1997, 290–291.

370 Paasivirta 1978, 322–323.

371 Jussila 2004, 467–491, erityisesti 481–482.

372 Jussila 2004, 615–634 ja 388 ja Klinge 1997, 309–316 ja Osmonsalo 1949, 265–275 ja Tommila 1999, 29.

373 Kristiina Kalleinen: Bruun, Theodor (1821–1888). Biografiakeskus.

374 Schweitzer 1996, 188–189.

375 Jussila 2004, 286.

376 Schweitzer 1996, 149 ja 185–186.

377 Kristiina Kalleinen: Bruun, Theodor (1821–1888). Biografiakeskus.

378 Ehrnrooth 2002, 42–320 ja Raimo Savolainen: Ehrnrooth, Casimir (1833–1913). Biografiakeskus ja Jussila 2004, 475.

379 Ehrnrooth 2002, 321–447.

380 Markku Tyynilä: Daehn, Woldemar von (1838–1900). Biografiakeskus ja Jussila 2004, 519–529.

381 Ks. arviota Schweitzer 1996, 189.

382 Ks. Jussilan tulkintaa Jussila 2004, 590.

383 Klinge 1997, 316 ja Osmonsalo 1949, 275.

384 Klinge 1997, 324–325 ja Luntinen 1983, 35–78.

385 Tommila 1999, 30–31.

386 Markku Tyynilä: Aleksanteri III (1845–1894). Biografiakeskus ja Schweitzer 1996, 186 ja Jussila 2004, 530–540.

387 Matti Klinge: Nikolai II (1868–1918). Biografiakeskus.

388 Lieven 1993, 22–23.

389 Lieven 1993, 28 ja Ferro 1990, 24–25.

390 Lieven 1993, 22.

391 Wortman 2000, 309–313 ja Massie 1967, 32–35 ja Radzinski 1992, 26–31.

392 Lieven 1993, 35. Ks. Bungesta Pertti Luntinen: Bunge, Nikolai Hristianovitsh (1823–1895). Biografiakeskus.

393 Lieven 1993, 35.

394 Lieven 1993, 42–47 ja myös Ferro 1990, 25–27.

395 Vernadsky 1967, 242 ja Langhoff 1922, 127–134.

396 Lieven 1993, 39–42, Ferro 1990, 25–26 ja Wortman 2000, 321–322 ja 341–342.

397 Lieven 1993, 69.

398 Tuomi-Nikula 2010, 45–46.

399 Ks. kruunajaisista Massie 1967, 65–72 ja Tuomi-Nikula 2010, 54–74

400 Venla Sainio: Aleksandra Feodorovna (1872–1918). Biografiakeskus. Massie 1967, 44–64.

401 Lieven 1983, 70.

402 Ks. Wortman 2000, 331–339, Massie 1967, 73–75.

403 Lieven 1993, 73–76, Polvinen 1985, 12–18 ja Wcislo 2011, 158–169.

404 Ks. esim. Lieven 1993, 226.

405 Ks. Wittestä Harcave 2004, 49–105 ja Lieven 1993, 73–75.

406 Ks. ulkopoliittisesta linjasta Lieven 1993, 92–98.

407 Ferguson 2006, 48.

408 Ks. Harcave 2004, 85–103 ja Lieven 1993, 70, 94–95 ja esimerkiksi Bezobrazovin klikistä. Aleksandr Mikhailovich Bezobrazov. http://en.wikipedia.org/wiki/Aleksandr_Mikhailovich_Bezobrazov.

409 Ferro 1990, 65–67 ja Harcave 2004, 85–103, Lieven 1993, 89–99 ja 105. Wcisco 2011, 185–188, Polvinen 1985, 19–21. Bazobrazovista ks. Judge 1983, 159–167. Kuropatkinista Suomen kannalta ks. Hannu Immonen: Kuropatkin, Aleksei Nikolajevitsh (1848–1925). Biografiakeskus.

410 Ks. sodasta Luntinen 2008, 351–366 ja Seton-Watson 1988, 579–597 Lieven 1983, 28–31 ja Harcave 2004, 105–115 ja rauhanneuvotteluista Harcave 2004, 141–155.

411 Ks. Kissinger 1994, 181–191.

412 Lieven 1983, 28–29, 70–72 ja Massie 1967, 102–103. Wikipedia: Бьёркский договор ja Treaty of Björkö. http://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Bj%C3%B6rk%C3%B6

413 Ferro 1990, 60–65.

414 Ks. von Plehwen toiminnasta Judge 1983, 152–153 ja Wittestä Harcaave 2004, 45, 99–100.

415 Lieven 1983, 72–74.

416 Lieven 1993, 69–72, Ferro 1990, 69. 1990 ministerien kierrätyksestä 70–71 ja Lieven 1983, 69–73 ja 102–103.

417 Ks. Wittestä Wcislo 2011.

418 Wcislo 2011, 138-188.

419 Harcave 2004, 114–115 ja Judge 1983, 152–153.

420 Lieven 1993, 72–84, Ferro 1990, 69-70, 98-99, Wortman 2000, 266, 267-268, 394 ja Luntinen 1992, 56-62 sekä Hannu Immonen: Witte, Sergei Juljevitsh (1849–1915). Biografiakeskus.

421 Hannu Immonen: Goremykin, Ivan Logginovitsh (1839–1917). Biografiakeskus.

422 Wortman 2000, 379–381.

423 Judge 1983, 38–92.

424 Judge 1983, 93–121.

425 Wortman 2000, 399.

426 Ks. Harcave 2004, 120-126.

427 Lieven 1993, 134–136 ja Harcave 2004, 121–126.

428 Wortman 2000, 394–396.

429 Wortman 2000, 382–384.

430 Seto-Watson 1988, 606–612 ja Rieber 2014, 466-483.

431 Luukkanen 2009, 179–183.

432 Wortman 2000, 395–396, Massie 1967, 104–114 ja Harcave 2004, 129–140.

433 Wcislo 2011, 215–230 ja Harcave 2004, 167–176, 222, Wortman 2000, 397–399 ja Massie 1967, 109–112 ja Riasanovsky 1993, 407–408.

434 Polvinen 1985, 26-27.

435 Massie 1967, 107.

436 Ks. perustuslaista ja duuman perustamisesta Szeftel 1976, 171–198 ja Raeff 1966, 139–152.

437 Wortman 2000, 401–409.

438 Perustuslaista ks. Szeftel 1975 ja keisarin asemasta erityisesti 171–189 ja Lieven 1983, 50–60.

439 Wcislo 2011, 231–240.

440 Wcislo 2100, 232–233.

441 Wortman 2000, 399.

442 Witte 1990, 492–686 ja Massie 1967, 221–222.

443 Harcave 2004, 177–247, Ferro 1990, 86, 95, 102 ja 106–107.

444 Sitaatit Massie 1967, 111–112.

445 Goremykinistä ks. Hannu Immonen: Goremykin, Ivan Logginovitsh (1839–1917). Biografiakeskus ja Massie 1967, 198 ja Vernadsky 1967, 281–282.

446 Hannu Immonen: Stolypin, Pjotr Arkadjevitsh (1862–1911). Biografiakeskus ja arvio Massie 1967, 198–205.

447 Hosking 2000, 375–378.

448 Wortman 2001, 394, 399–400 ja 407.

449 Wortman 2000, 159–503.

450 Wortman 2000, 439–448.

451 Wortman 2001, 406-408, Hosking 2001, 375–380 ja Seton-Watson 1988, 663.

452 Asher 2001 ja Ferro 1990, 111–112, 124–125, 126–129 ja 134–136 ja Wortman 2000, 404–406.

453 Tuomi-Nikula 2010, 147–148.

454 Tuomi-Nikula 2010, 216.

455 Tuomi-Nikula 2010, 215.

456 Tuomi-Nikula 2010, 148–149.

457 Wcislo 2011, 232–233 ja Radzinski 2000, 263.

458 Tuomi-Nikula 2010, 96–99 ja 196–197. Tommila 1999, 39, 110, 282–283.

459 Perheestä ks. Ferro 1990, 46–50 ja maininta sedistä 48 sekä Radzinski 1992, 67–68, 72–76, 104–106.

460 Lieven 1993, 164–165, 168–170 ja 227–228, Radzinski 2000, 128–138, 158–159, 166–167, 171–172, 175–179, 192–201 ja 214–216, Wortman 2001, 409–410 ja Hosking 2000, 381–382 ja 390–391.

461 Radzinski 2000, 173–176. Rasputinista yleisesti ks. Massie 1967, 177–197.

462 Radzinski 2000, 177–178 ja Lieven 1993, 170–171.

463 Hosking 2001, 379–380.

464 Lieven 1983, 59–60, Vernadsky 1967, 286 ja Hannu Immonen: Kokovtsov, Vladimir Nikolajevitsh (1853–1943). Biografiakeskus.

465 Lieven 1983, 59.

466 Massie 1967, 198.

467 Vernadsky 1967, 287–297, Seaton-Watson 1961, 310–359, Radzinski 2000, 241–243 ja Lieven 1983, 68–69.

468 Ks. keskusteluista ja argumenteista Lieven 1983, 51–152 ja Seaton-Watson 1961, 310–359.

469 Wortman 2000, 507–509, 512 ja 516, Ferro 1990, 107, 123, ja 134, Radzisnki 2000, 331 ja Massie 1967, 222–231, 239–240.

470 Siitä ks. Massie 1967, 250–259 ja 268–269.

471 Massie 1967, 270.

472 The Letters of the Tsaritsa to the Tsar 1914 - 1916 1923.

473 Radzinski 2000, 400.

474 Radzinski 2000, 432, 512 ja Aanna Virubovasta Massie 1967, 153–153.

475 Radzinski 2000, 432, 512 ja Aanna Virubovasta Massie 1967, 153–153.

476 Massie 1967, 275, 290–291.

477 Massie 1967, 292.

478 Mannerheim 1951, 242.

479 Keisari ei saanut todellista tietoa verisunnuntain 1905 kuolonuhrien määrästä. Radzinski 1992, 98–99 ja helmikuun 1917 levottomuudet 213–214 ja 216.

480 Massie 1967, 292 - 293.

481 Massie 1967, 293–294.

482 Radzinski 2000, 508, 511 ja Massie 1967, 295–302.

483 Massie 1967, 303 ja 305.

484 Massie 1967, 305.

485 Massie 1967, 312–324.

486 Massie 1967, 325–328.

487 Massie 1967, 335–361.

488 Radzinski 2000, 208.

489 Ferro 1990, 72 ja Lieven 1993, 204–233, erityisesti 220–223.

490 Mannerheim 1951, 240.

491 Lieven 1993, 106–108.

492 Radzinski 2000, 195.

493 Radzinski 2000, 80.

494 Langhoff 1922, 119–121.

495 Polvinen 1985, 52–66, 73–4, Klinge 1997, 335–344 ja Tuomo Polvinen: Bobrikov, Nikolai Ivanovitsh (1839–1904). Biografiakeskus.

496 Bobrikov oli Novgorodiin sijoitetun 22. jalkaväkidivisioonan esikuntapäällikkö, upseeri erityisiä toimia varten, kaartinjoukkojen ja Pietarin sotilaspiirin komentaja suuriruhtinas Nikolai Nikolajevitšin luona 1876 ja suuriruhtinas Vladimir Aleksandrovitšin komentamien kaartinjoukkojen esikuntapäällikkö. Polvinen 1985, 67–72.

497 Jussila 2004, 613, 615–616.

498 Polvinen 1985, 342–343.

499 Polvinen 1985, 91–92, 133–134 ja Tuomo Polvinen: Bobrikov, Nikolai Ivanovitsh (1839–1904). Biografiakeskus, Jussila 1996, 219, 224–237 ja Jussila 2004, 649–655 sekä Thaden 1981, 25–110.

500 Langhoff 1922, 158.

501 Ks. tästä Rantakari 1949, 302–308, Soikkanen 2009, 67–68, Jussila 1979, 36–38, Jussila 2007, 247, Tommila 1999, 39–66, Mylly, 2002, 214–217, Klinge 1997, 344–347, 349. Manifesti on julkaistu Tommila 1999, 60–63.

502 Jussila 1979, 47–48 ja ks. Pipes 1979, 311–312.

503 Pipes 1979, 297–312.

504 Ks. Judge 1983, 12–32, Polvinen 1985, 138–144, Judge 1983 sekä Jussila 2004, 672–674.

505 Judge 1983, 1-14 ja Jussila 2004, 674, 679.

506 Jussila 2004, 675–684 ja Polvinen 1985, 141–142.

507 Rieber 2014, 446–466.

508 Tommila 1999.

509 Stubb 2012.

510 Jussila 1996, 225, 228–229 ja Jussila 2004, 672–693. Hannu Immonen: Plehwe, Vjatsheslav Konstantinovitsh von (1846–1904). Biografiakeskus.

511 Jussila 2004, 674.

512 Polvinen 1985, 267.

513 Polvinen 1985, 269–270.

514 Judge 1983, 218–237.

515 Riebell 2014, 466–487.

516 Stubb 2012, 113–135.

517 Rantakari 1949, 353–354, 357, Paasikivi 1957, 114 ja Kristiina Kalleinen: Obolenski, Ivan Mihailovitsh (1853–1910). Biografiakeskus ja Jussila 1979, 51–52.

518 Jussila 1979, 53 ja Seitkari 1949, 375.

519 Kalleinen Kristiina: Linder, Constantin (1836–1908). Biografiakeskus, Jussila 2004, 667 ja Tyynilä 1992, 303.

520 Ks. eri kannoista tiivistetysti Soikkanen 2009, 13–86.

521 1900-luvun ensimmäisiä vuosia pidetään edelleen sortokautena. Ks. kuitenkin Jussila 2007, 244-264 ja Klinge 2009, 450-482.

522 Jussila 1979, 64–89 ja Rantakari 1949, 364–365.

523 Jussila 2004, 691.

524 Jussila 2004, 667.

525 Langhoff 1922, 159–160 ja Jussila 1979, 88–94.

526 Langhoff 1922, 273–277, Seitkari 1949, 401–402 ja Jussila 1979, 93.

527 Jussila 1979.

528 Kristiina Kalleinen: Böckmann, Vladimir Aleksandrovitsh (1848–1923). Biografiakeskus ja Langhoff 1922, 161-170,

529 Ks. Langhoffin valinnasta Langhoff 1922, 16–46, Seitkari 1949, 377–278 ja Jaana Gluschkoff:

Langhoff, August (1856 –1929). Biografiakeskus.

530 Langhoff 1922, 17 ja 34.

531 Langhoff 1922, 17, 34 ja 134.

532 Langhoff 1922, 44–46, 79, 149–150, Ascher 2001, 305–320, Tokmakoff 1981, 69–121 ja Korros 2002, 169–180.

533 Seitkari 1949, 389–390.

534 Langhoff 1922.

535 Luntinen 1985, Jussila 1996, 255–257 ja Pertti Luntinen: Seyn, Franz Albert (1862–1918). Biografiakeskus.

536 Sitaatti Jussila 1996, 267. Ks. Langhoffin arviointeja Seynistä ja kuvaus hänen nimittämisprosessistaan Langhoff 1922, 172–187.

537 Langhoff 1922, 172–174.

538 Jussila 1996, 240.

539 Jussila 2004, 717–725.

540 Westerlund 1988, 75–78.

541 Westerlund 1988, 75. 6 a §: Suomen Suuriruhtinaskunta on yhdistetty Venäjän keisarikuntaan saman monarkin alaisuudessa, mutta sitä hallitaan oman perustuslain mukaan. 6b §: Keisarikunnan ja Suuriruhtinaskunnan oikeussuhteista säädetään erityisessä valtiosopimuksessa.

542 Westerlund 1988, 75–76.

543 Käännös Jussila 2004, 702 ja ks. myös Langhoff 1922, 265 ja Szeftel 1976, 52–53 ja 114–118.

544 Westerlund 1988, 75 ja 78 sekä Törngren 1942, 258263 ja 424–428.

545 Szeftel 1975, 54.

546 Szeftel 1976, 25-78.

547 Hannu Immonen: Witte, Sergei Juljevitsh (1849–1915). Biografiakeskus.

548 Hannu Immonen: Goremykin, Ivan Logginovitsh (1839–1917). Biografiakeskus.

549 Hannu Immonen: Stolypin, Pjotr Arkadjevitsh (1862–1911). Biografiakeskus.

550 Seitkari 1949, 402 ja Jussila 1979, 212–226.

551 Langhoff 1922, 283–284 ja Jussila 1979, 213.

552 Jussila 2004, 658, 709, 713–714, 717- 725, Paasivirta 1978, 377–278 ja Seitkari 1949, 404–405.

553 Jussila 1979, 213–221.

554 Sen valmistelusta ks. Langhoff 1922, 296–309, sitaatti 302.

555 Seitkari 1949, 413–414 ja Langhoff 1922, 306–307.

556 Langhoff 1922, 285–286.

557 Szteftel 1986, 116–118.

558 Hannu Immonen: Kokovtsov, Vladimir Nikolajevitsh (1853–1943). Biografiakeskus.

559 Hannu Immonen: Goremykin, Ivan Logginovitsh (1839–1917). Biografiakeskus.

560 Marko Luukkanen Matti Klinge: Markoff, Vladimir Ivanovitsh (1859–1919). Biografiakeskus ja Jussila 1996, 244–255.

561 LeDonne 2004, 6-7.

562 Freedman 2013, 81–87, 92–93.

563 LeDonne 2004, 219. LeDonne käyttää John Mackinderin luomaa käsitettä Heartland ks. LeDonne 2003.

564 Kissinger 1994, 175.

565 Lieven 2000, 217–219 ja 275.

566 Kissinger 1994, 175.

567 Wcislo 2011, 215–218.

568 Raeff 1966, 34.

569 Polvinen 1985, 336–337 ja Radzisnki 2000.

570 Harcave 2004, 96.

571 Polvinen 1985, 335.

572 Polvinen 1985, 337.

573 LeDonne 2004, 61–67.

574 Jutikkala, Osmonsalo 1949, 618.

575 Lieven 2000, 249–250 ja 275.

576 Lieven 2009, 12.

577 Lieven 2009, 15–16.

578 Raeff 1966, 101.

579 Keisarin kanslia oli uusi elin Venäjän hallinnossa. Aleksanteri I perusti 1800-luvun alussa Preussin esikuvien mukaisesti suppean erityisen keisarillisen kanslian (sobstvennaja ego imperatorskogo velicestva kanseljarja). Se johti hallitus- ja hallintoasioiden käsittelyä sinä aikana, kun keisari vieraili rintamalla vuonna 1812. Keisarin palattua takaisin Pietariin, kanslia jäi entiselleen, suppeaksi keisaria avustaneeksi elimeksi. Amburger 1966, 89 ja Tiihonen 1994, 220–227.

580 Lieven 2000, 215.

581 Savolainen 1994, 292.

582 Savolainen 1994, 303.

583 Kalleinen 2001, 258.

584 Raimo Savolainen: Cronstedt, Carl (1800–1883). Biografiakeskus. Savolainen 1994, 318.

585 Lotta Saastamoinen: Palmén, Johan Philip (1811–1896). Biografiakeskus.

586 Kristiina Kalleinen: Born, Johan August von (1815–1878). Biografiakeskus.

587 Savolainen 1994, 330.

588 Raimo Savolainen: Tudeer, Sten Carl (1840–1905). Biografiakeskus.

589 Venla Sainio: Yrjö-Koskinen, Georg Zacharias (1830–1903). Biografiakeskus.

Lähteet

Verkkolähteet

Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Helsinki 1997– . http//www.kansallisbiografia.fi.

The Letters of the Tsaritsa to the Tsar 1914 – 1916 (1923): Introduction by Sir Bernard Pares. London 1923. http://www.alexanderpalace.org/letterstsaritsa/

The Letters of the Tsar to the Tsaritsa 1914 – 1916 http://www.alexanderpalace.org/letters/toc.html

Elämäkerrat ja muistelmat

Ascher, Abraham (2001): P. A. Stolypin. The search for stability in late Imperial Russia. Stanford University Press. Stanford.

Almedingen, Edith Martha (1964): The Emperor Alexander I. Bodley Head. London.

Ehrnrooth, Magnus (2002): Casimir Ehrnrooth- Kolmen Aleksanterin - kahden tsaarin ja yhden ruhtinaan - uskollinen palvelija. Suomentanut Yrjö Soini. 2. tark. p. Suomen tiedeseura. Helsinki.

Ferro, Marc (1990): Nicholas II. The last of the tsars. Penguin Books. London.

Harcave, Sidney (2004): Count Sergei Witte and the twilight of imperial Russia. A biography. M.E. Sharpe. New York.

Hartley, Janet (1994): Alexander I. Longman. London.

Heikkilä, Toivo (1965): Paasikivi peräsimessä. Pääministerin sihteerin muistelmat 1944–1948. Otava. Helsinki.

Judge, Edward, H. (1983): Plehve. Repression and Reform in imperial Russia 1902-1904. Syracuse University Press, Syracuse. New York.

Kalleinen, Kristiina (2001): ”Isänmaani onni on kuulua Venäjälle” – vapaaherra Lars Gabriel von Haartamanin elämä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

Korhonen, Keijo (1999): Sattumakorpraali. Korhonen Kekkosen komennossa. Otava. Helsinki.

Korhonen, Keijo (2006): Ruotumies. Otava. Helsinki.

Langhoff, Aug. (1922): Seitsemän vuotta Suomen edustajana valtaistuimen edessä. Muistelmia ja muistiinpanoja vuosilta 1906–1913. WSOY. Helsinki.

Lieven, Dominic (1993): Nicholas II. Emperor of all Russians. John Murray, University Press. Cambridge.

Lincoln, W. Bruce (1989): Nicholas I. Emperor and Autocrat of All the Russians. Northern Illinois University Press. DeKalb.

Luntinen, Pertti (1985): F. A. Seyn. A political biography of a tsarist imperialist as administrator of Finland. Suomen historiallinen seura. Helsinki.

Mannerheim, G. (1951): Muistelmat. Toinen osa. Otava. Helsinki.

Massie, Robert, K. (1967): Nikolai ja Alexandra. Tammi. Helsinki.

Paasikivi, J.K. (1957): Muistelmia sortovuosilta I, WSOY. Porvoo.

Paléologue, Maurice (1938): Aleksanteri I. Ongelmallinen tsaari. WSOY. Porvoo.

Palmer, Alan (1974): Alexander I Tsar of War and Peace. Weidenfeld and Nicolson. London.

Polvinen, Tuomo (1985): Valtakunta ja rajamaa. N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904. WSOY. Porvoo.

Radzinski, Edvard (1992): Viimeinen tsaari. Nikolai II:n elämä ja kuolema. Suomentanut Kari Klemelä. WSOY. Helsinki.

Radzinski, Edward (2000): Rasputin. Suom. Kari Klemelä. WSOY. Helsinki.

Raeff, Marc (1957): Michael Speransky, Statesman of imperial Russia, 1772-1839. M. Nijhoff. The Hague.

Raeff, Marc (1966): Plans for political reform in imperial Russia, 1730-1905. Prentice-Hall. Englewood Cliffs.

Ramel, Stig (1997): Kustaa Mauri Armfelt: 1757–1814: Ruotsissa kuolemaantuomittu kuninkaan suosikki, Suomessa kunnioitettu valtion perustaja. Suom. Ilkka Pastinen. Otava, Helsinki.

Ramel, Stig (2005): Yrjö Maunu Sprengtporten Maanpetturi ja patriootti. Otava. Helsinki.

Riasanovsky, Nicholas V. (1969): Nicholas I and Official Nationality in Russia 1825-1855. University of California Press. Berkeley.

Russell, Greg (1990): Hans J. Morgenthau and the ethics of American statecraft. Lousiana University Press. Baton Rouge.

Savolainen, Raimo (2006): Sivistyksen voimalla. J. V. Snellmanin elämä. Edita. Helsinki.

Stubb, Elisabeth (2012): Rätt som argument. Leo Mechelin och finska frågan 1886-1912. Finska vetenskaps-societeten. Helsingfors.

Tokmakoff, George (1981): P. A. Stolypin and the third Duma. An appraisal of the three major issues. University Press of America. Washington.

Troyat, Henri (1981): Aleksanteri I, Suom. Heikki Brotherus. WSOY. Porvoo.

Troyat, Henri (1991): Aleksanteri II. Vapauttajatsaari. Suom. Matti Brotherus. WSOY. Helsinki.

Tuomi-Nikula, Jorma ja Päivi (2010): Nikolai II. Suomen suuriruhtinas. Ateena. Jyväskylä.

Törngren, Adolf (1942): Från Finlands strid för rättä och frihet. Personliga upplevelser åren 1901-1914. Svenska litteratursällskapet I Finland. Helsingfors.

Wcislo, Francis W. (2011): Tales of imperial Russia. The life and times of Sergei Witte, 1849-1915. Oxford University press. New York.

Whelan, Heide W. (1982): Alexander III & the State Council. Bureaucracy, & counter-reform in late imperial Russia. Rutgers University press. New Brunswick, NJ.

Witte, Sergei (1990): The Memoirs of count Witte. Translated and Edited by Sidney Harcave. M. E. Sharpe, Inc., Armonk. New York.

Zaionchkovsky, Peter A. (1976): The Russian Autocracy under Alexander III. Edited and translated by Davis R. Jones. Academic International Press. Gulf Freeze. Fl.

Kirjallisuus

Amburger, Erik (1966): Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden.

Ardant, Gabriel (1975): Financial policy and economic infrastructure of modern states and nations. Teoksessa The Formation of national states in Western Europe. Edited by Charles Tilly. Princeton University Press. Princeton N.J.

Baldwin, David A. (1985): Economic statecraft. Princeton University Press. Princeton.

Berlin, Isaiah (1996): The Sense of Reality, Studies in Ideas and their History. Edited by Henry Hardy. Farr, Straus and Giroux. New York.

von Bonsdorff, Lars G. (1929): Den ryska pacificeringen i Finland 1808-09. Söderström. Helsingfors.

Brown, Rudolf (1975): Taxation, sociopolitical structure, and state-building: Great Britain and Brandenburg-Prussia. Teoksessa: The Formation of national states in Western Europe. Edited by Charles Tilly. Princeton University Press. Princeton N.J.

Brotherus, K.R. (1924): Valtiotaito. Teoksessa Valtiotieteiden käsikirja, Osa IV. Tietosanakirja-osakeyhtiö. Helsinki.

Burns, J.M. (1978): Leadership. Harper and Row. New York.

Cederberg, Arno Rafael (1914): Piispa Tengströmin ajatukset maamme valtiollisesta asemasta keväällä 1808. Suomen Historiallinen seura. Helsinki.

Danielson-Kalmari, J.R. (1911): Viipurin läänin palauttaminen muun Suomen yhteyteen. WSOY. Porvoo.

Danielson-Kalmari, J. R. (1920): Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämää 18:nnella ja 19. vuosisadalla. Aleksanteri I:n aika. 1, Suomi omintakeisen valtioelämän alkujaksossa vv. 1809–1811. WSOY. Porvoo.

Engman, Max (2009): Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen. WSOY. Helsinki.

Ferguson, Niall (2004): Colossus. The Price of America's Empire. Penguin. New York.

Freedman, Lawrence (2013): Strategy, History. Oxford University Press. New York.

Goldsworthy, Adrian (2010): Julius Ceasar and the General as State. Teoksessa Makers of Ancient Strategy. From the Persian Wars to the Fall of Rome. Edited by Victor Davis Hanson. Princeton University Press. Princeton.

Heikkinen, Sakari & Tiihonen, Seppo (2008): Valtiovarainministeriön historia 1, Valtionrakentaja 1809–1917. Valtiovarainministeriö. Edita. Helsinki.

Hirn, Hans (1948): Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832–1841. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors.

Hovi, Kalervo (1997): Puolan historia. Otava. Helsinki.

Hosking, Geoffrey (2001): Russia and the Russians. A. History. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Junnila, Tuure (1980): Viimeinen imperiumi. Venäjän vallan laajenemisen historia. Kustannuspiste. Tampere.

Jussila, Osmo (1987): Maakunnasta valtioksi. Suomen valtion synty. WSOY. Helsinki.

Jussila, Osmo (1996): Kenraalikuvernööri, Ministerivaltiosihteeri, senaatti. Teoksessa Suomen keskushallinnon historia 1809–1996. Edita Helsinki.

Jussila, Osmo (2004): Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917, WSOY. Porvoo.

Jussila, Osmo (2007): Suomen historian suuret myytit. WSOY. Helsinki.

Jutikkala, Eino & Osmonsalo, Erkki, K. (1949): Kustavilainen aika. Teoksessa Suomen historian käsikirja. Edellinen osa. Toim. Arvi Korhonen. WSOY..Helsinki.

Kagan, Donald (2010): Pericles, Thukydides, and the Defence of Empire. Teoksessa Makers of Ancient Strategy. From the Persian Wars to the Fall of Rome. Edited by Victor Davis Hanson. Princeton University Press. Princeton.

Kalleinen, Kristiina (1994): Suomen kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelyssä. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Kekkonen, Urho (1980): Tamminiemi. 3.painos. Weilin + Göös. Espoo.

Keränen, Mika (2009): Aleksanteri I. Sveitsiläisen filosofin kasvattama keisari. puolalaisen ruhtinaan silmin. Teoksessa Taistelu autonomiasta. Perustuslait vai itsevaltius? Edita, Helsinki.

*Kissinger, Henry, A. (*1994): Diplomacy. Simon & Schuster, New York.

Klinge, Matti (1978a): Turun ajoista 1840-luvun aktivismiin. Ylioppilaskunnan historia 1828–1852. Gaudeamus, Helsinki.

Klinge, Matti (1978b): Kansalaismielen synty. Ylioppilaskunnan historia 1853–1871. Gaudeamus, Helsinki.

Klinge, Matti (1997): Keisarin Suomi. Suomennos: Marketta Klinge. Schildt. Espoo.

Klinge, Matti (2009): Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815. Otava. Helsinki.

Korhonen, Keijo (1963): Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestelyt ja toteuttaminen vuosina 1811-1826. Suomen historiallinen Seura. Helsinki.

Korros, Alexandra Shecket (2002): A reluctant parliament. Stolypin, nationalism, and the politics of the Russian Imperial State Council, 1906-1911. Rowman & Littlefield. Lanham.

Korpela, Jukka (1999): Itä-Euroopan historia keskiajalta 1700-luvulle. Gaudeamus. Helsinki.

Krusius-Ahrenberg, Lolo (1981a):Valtiopäväajatus etsii toteutumistaan (1856–1863). Teoksessa: Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Toinen osa. Eduskunnan historiakomitea. Helsinki.

Krusius-Ahrenberg, Lolo (1981b): Uutta luovaa valtiopäivätoimintaa vanhoissa puitteissa (1963–1867). Teoksessa: Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Toinen osa. Eduskunnan historiakomitea. Helsinki.

Krusius-Ahrenberg, Lolo (1981c): Vuoden 1869 valtiopäiväjärjestys. Teoksessa: Suomen kansanedustuslaitoksen historia. Toinen osa. Eduskunnan historiakomitea. Helsinki.

Lagerspetz Eerik: Julkisuus ja demokratia ulkopoliittisessa päätöksenteossa. http://users.utu.fi/minjok/pdf/Lagerspetz.pdfhttp://users.utu.fi/minjok/pdf/Lagerspetz.pdf

Lasswell, Harold Dwight (1936): Politics. Who gets what, when, how. McGraw-Hill, New York.

LeDonne, John P. (1997): The Russian Empire and the world 1700-1917. The geopolitics of Expansion and Containment. Oxford University Press. New York.

LeDonne, John P. (2004): The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650-183. Oxford University Press. New York.

Lehtonen, U. L. (1908): Tilsitistä Haminaan. Tutkimus Aleksanteri I:n ulkopolitiikasta mikäli siitä on johtunut Suomen valloitus. 1 osa, Tilsitin politiikka. WSOY. Porvoo.

Les Influences du "modele" Napoleonien d'administration sur l'organisation administrative des autres pays (1995): Institut international des sciences administratives. Cahier d'Histoire de l'Administration. no 4. Sous la direction de Bernd Wunder. Bruxelles.

Lieven, Dominic (1983): Russia and the Origins of the First World War, Macmillan. London.

Lieven, Dominic (2000): Empire. The Russian empire and its rivals. Yale University Press. New Haven and London.

Lieven, Dominic (2009): Russia against Napoleon. The battle for Europe, 1807 to 1814. Allen Lane. London.

Lord, Carnes (2003): The modern prince. What leaders need to know now. Yale University Press. New Haven (Conn.).

Luntinen, Pentti (1992): Venäjän uudistumisen ongelmia keisarivallan viime vuosikymmeninä. Teoksessa Itä-Eurooppa. Muutosten tausta. Toim. Jorma Ahvenainen ja Jorma O. Tiainen. Ateena kustannus. Jyväskylä.

Luntinen, Pertti (1995): Venäjän valtakunnan muotoutuminen. Alue asukkaat, valtiojärjestys. Helsingin yliopisto Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus. Lahti.

Luntinen, Pentti (2008): Sota Venäjällä, Venäjä sodassa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.

Luukkanen, Arto (2009): Muutosten Venäjä. Venäjän historia 862–2009. Edita. Helsinki.

Monas, Sidney (1961): The third section. Police and society in Russia under Nicholas I. Harvard University Press. Cambridge.

Mylly, Juhani (2002): Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa. Kirja-Aurora. Turku.

Mylly, Juhani (2006): Edustuksellisen kansanvallan läpimurto. Suomen eduskunta 100 vuotta. 1. Edita. Helsinki.

Mylly, Juhani (2009): Miten Suomi sai oman historian. Teoksessa Taistelu autonomiasta. Perustuslait vai itsevaltius? Toim, Timo Soikkanen, Edita. Helsinki.

Nolde, B. E. (1981): Suomi Venäjän valtakunnassa. B. E. Nolden kuvaus vuodelta 1911. Kääntänyt ja referoinut Osmo Jussila. Gaudeamus. Helsinki.

Osmonsalo, Erkki K. (1949b): Suomen valtion perustaminen. Teoksessa: Suomen historian käsikirja. Jälkimmäinen osa. Toim. Arvi Korhonen. WSOY. Helsinki.

Osmonsalo, Erkki (1949a): Perustuslaillisen kehityksen kausi. Teoksessa: Suomen historian käsikirja. Jälkimmäinen osa. Toim. Arvi Korhonen. WSOY. Helsinki.

Paasivirta, Juhani (1978): Suomi ja Eurooppa. Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit 1808–1914. Kirjayhtymä. Helsinki.

Pearson, Raymond (1994): European nationalism 1789–1920 Longman. London.

Pipes, Richard (1979): Russia under the old regime. Penguin Books. Harmondsworth.

Platonov, S.F. (1933): Venäjän historia. Suomentanut P. Toikka, tarkastanut J.J. Mikkola, Otava. Helsinki.

Raeff, Marc (1966): Plans for Political reform in Imperial Russia, 1730–1905, Prentice Hall. Englewood Cliffs. N.J.

Rantakari, K.N. (1949): Routavuodet. Teoksessa Suomen historian käsikirja. Toim. Arvi Korhonen, Jälkimmäinen osa. WSOY. Porvoo.

Rauhala, K.W. (1910): Suomen keskushallinnon järjestämisestä vuosina 1808–1817 I. Ylimmät virkakunnat 1808–1812. Helsinki.

Rauhala, K.W. (1915): Suomen senaatti. Edellinen osa. vuodet 1808–1859. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.

Riasanovsky, Nicholas V. (1991): A History of Russia. Oxford University Press. New York.

Rieber, Alfred J. (2014): The struggle for the Eurasian borderlands. From the rise of early modern empires to the end of the First World War. Cambridge University Press. Cambridge.

Russell, Greg (1990): Hans J. Morgenthau and the ethics of American statecraft. Lousiana University Press. Baton Rouge.

Russification in the Baltic provinces and Finland 1855-1914 (1981): Edited by Edward C. Thaden. Princeton University press. Princeton.

Savolainen, Raimo (1994): Suosikkisenaattorit Venäjän keisarin suosio suomalaisten senaattoreiden menestyksen perustana 1809–1892. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Schweitzer, Robert (1996): The rise and fall of the Russo-Finnish consensus: the history of the ”Second” Committee on Finnish Affairs in St.Petersburg (1857-1891. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Screen, J. E. O (1983): ”Våra landsmän”. Finnish officers in Russian service, 1809-1917. A selection of documents. Comp. by J. E. O. Screen. Åbo akademi. Åbo.

Screen, J. E. O & Syrjö, Veli-Matti (2003): Keisarillinen Suomen kadettikoulu 1812–1903. Haminan kadetit koulussa ja maailmalla. Suomentanut Heikki Tiilikainen. Tammi. Helsinki.

Seitkari, O. (1949): Routavuodet. Teoksessa: Suomen historian käsikirja. Jälkimmäinen osa. Toim. Arvi Korhonen. WSOY. Helsinki.

Seitkari, O. (1951): Vuoden 1978 asevelvollisuuslain syntyvaiheet. Suomen sotilasorganisaatio- ja asevelvollisuuskysymys 1860- ja 70-luvulla. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.

Seton-Watson, Hugh (1988): The Russian empire. 1801–1917. The Oxford history of modern Europe. Oxford at Clarendon Press. Oxford.

Sjöblom, Marko (1993): Suomen kenraalikuvernementin kanslia. Kenraalikuvernöörin kanslian virkamiehistö 1808–1898. Teoksessa Virkaan virassa viratta. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Soikkanen, Timo (2009): ”…lakiensa suojeluksessa”. Teoksessa Taistelu autonomiasta. Perustuslait vai itsevaltius. Toim. Timo Soikkanen. Edita. Helsinki.

Squire, Peter Stansfield (1968): The Third Department: the establishment and practices of the political police in the Russia of Nicholas. Cambridge University Press. London.

Szeftel, Marc (1976): The Russian constitution of April 23, 1906. Political institution of the duma monarchy. Bruxelles.

Suomen keskushallinnon historia 1809–1996, (1996). Edita. Helsinki.

Talvitie, Heikki (2002): Ruotsin vuoden 1812 politiikka. Teoksessa: Itsekkyyttä vai valtiomiestaitoa. Ruotsin idänpolitiikka ja Suomi vuodesta 1812 vuoteen 2002. Toim. Tapani Suominen. Otava. Helsinki.

Thaden, Edward C. (1981): The Russian government. Teoksessa Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855-1914. Editor Edward C. Thaden. Princeton University Press. Princeton (N.J).

Thaden, Edward C. (1985): Russia’s western borderlands 1710-1870. Princeton University Press. Princeton, N.J.

Tiihonen, Seppo (1993): Herruus. Eurooppalainen malli. Osa i. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Tiihonen, Seppo (1994): Herruus. Osa 2. Ruotsi ja Venäjä. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Tiihonen, Seppo (2014): Oikea käsi. Valtiojohdon neuvonantajat eilen ja tänään. Unigrafia. Helsinki.

Tommila, Päiviö (1962): La Finlande dans la politique européenne en 1809–1815. Suomen historiallinen seura. Helsinki.

Tommila, Päiviö (2008): Suomen autonomian synty 1808–1819. Toinen uudistettu painos, Edita, Helsinki.

Tommila, Päiviö (1999): Suuri adressi. WSOY. Helsinki.

Torvinen, Taimi (1977): Autonomian ajan senaatti. Teoksessa Valtioneuvoston historia. 1917-1966. Valtion painatuskeskus, Helsinki.

Tyynilä, Markku (1992): Senaatti Tutkimus hallituskonselji-senaatista 1809–1918. Hallintohistoriakomitea. Helsinki.

Vernadsky, George (1967): A history of Russia. Bantam Books. New York.

Wahlbäck, Krister (2002): Ruotsin luontainen haluttomuus ottaa riskejä. Teoksessa Itsekkyyttä vai valtiomiestaitoa. Ruotsin idänpolitiikka ja Suomi vuodesta 1812 vuoteen 2002. Toim. Tapani Suominen. Otava. Helsinki.

Westerlund, Lars (1988): Enligt uppmaining af ryska liberaler. Advance förlag. Åbo.

Wittram, Reinhard (1973): Russia and Europe. Thames and Hudson. London.

Worthington, Ian (2010): Alexander the Great, Nation Building, and the Creation and Maintenance of Empire. Teoksessa: Makers of Ancient Strategy. From the Persian Wars to the Fall of Rome. Edited by Victor Davis Hanson. Princeton University Press. Princeton.

Wortman, Richard S. (2000): Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Volume Two: From Alexander to the Abdication of Nicholas II, Princeton University Press. Princeton.

Zaionchkovsky, Peter A. (1979): The Russian autocracy in crisis, 1878-1882. Edited, translated, and with a New Introduction by Gary M. Hamburg, Academic International Press. Gulf Breeze.

Yaney, Georg L. (1973): The Systematization of Russian Government. Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905. University of Illinois Press. Urbana.

Liite:
Kenraalikuvernöörit ja ministerivaltiosihteerit

Kenraalikuvernöörit (1809 – helmikuun vallankumous 1917)

Kenraali, vapaaherra Göran Magnus Sprengtporten	1808–1809
Kenraali , ruhtinas Mihail Andreas Barclay de Tolly	1809–1810
Jalkaväenkenraali, kreivi Fabian Steinheil	1810–1813
Jalkaväenkenraali, kreivi Gustaf Mauritz Armfelt	(vt.1813)
Jalkaväenkenraali, kreivi Fabian Steinheil	1814–1824
Jalkaväenkenraali, kreivi Arseni Zakrevski	1824–1831
Amiraali, ruhtinas Alexandr Menšikov	1831–1855
Jalkaväenkenraali, Alexander Amatus Thesleff	vt. 1832–1846
Jalkaväenkenraali, kreivi Friedrich Wilhelm Rember Berg	1855–1861
Jalkaväenenraali, vapaaherra Platon Rokassovski	1861–1866 (vt. 1854–55)
Kenraali, vapaaherra Johan Mauritz Nordenstam	(vt. 1861, 1864, 1868, 1870, 1872–73)
Jalkaveänkenraali, kreivi Nikolai Adlerberg	1866–1881
Jalkaväenkenraali, kreivi Fjodor Heiden	1881–1898
Kenraaliluutnantti Stepan Gontšarov	(vt.1897–98)
Jalkaväenkenraali Nikolai Bobrikov	1898–1904
Kenraaliluutnantti, ruhtinas Ivan Obolenski	1904–1905
Salaneuvos Nikolai Gerhard	1905–1908
Ratsuväenkenraali Vladimir Boeckmann	1908–1909
Kenraaliluutnantti Frans Albert Seyn	1909–1917

Ministerivaltiosihteerit (1809 – helmikuun vallankumous 1917)

Valtakunnansihteeri, kreivi Mihail Speranski	1809–1811
Yliopiston kansleri, kreivi Robert Henrik Rehbinder	1811–1834
Jalkaväenkenraali, kreivi Alexander Armfelt	1842–1876
Todellinen salaneuvos Karl Emil Knut Stjernvall-Walleen	1876–1881
Vapaaherra Theodor von Bruun	1881–1888
Kenraaliluutnantti Johan Casimir Ehrnrooth	1888–1891
Kenraaliluutnantti Woldemar Carl von Daehn	1891–1898
Jalkaväenkenraali Victor Napoleon Procopé	1898–1899
Valtakunnanshteeri Vjatšestlav von Plehwe	1899–1904
Ministerivaltiosihteerin apulainen Edvard Oerstroem	1904–1905
Valtakunnanneuvoston jäsen, ylihovijahtimestari Constantin Linder	1905
Ministerivaltiosihteerin apulainen Edvard Oerstroem	1906
Jalkaväenkenraali, vapaaherra Carl Fredrik August,Langhoff	1906–1913
Kenraaliluutnantti Vladimir Markov	1913–1917

Suomi liitettiin Venäjän keisarikuntaan Suomen suuriruhtinaskuntana 1809. Saavuttamastaan suuriruhtinaskunnan asemasta johtuen Suomi sai autonomian maan sisäisissä asioissa ja keisarikunnan budjetista riippumattoman valtiontalouden. Vastuu Suomen sisäisistä asioista kuului suomalaisille virkamiehille, jotka toimivat keisarin Suomen sisäisten asioiden neuvonantajina. Tätä asiaa on tutkittu paljon. Sen sijaan kysymystä siitä, ketkä toimivat keisarin neuvonantajina kun hän teki päätöksiä Suomen asemasta Venäjän keisarikunnassa ja laati keisarikunnan suurstrategiaa, ei ole käsitelty kattavasti.

Keisarin oikea käsi avaa uudenlaisen näkökulman Suomen hallitsemiseen. Teos sijoittaa Suomen keisarikunnan yleisen valtiollisen johtamisen järjestelmään, jonka keskeisiä toimijoita olivat ulkoministerit, sotaministerit, kenraalit, erilaiset ruhtinaat ja keisariperheen verkostot ja oikeat kädet. Teos pureutuu keisarikunnan vallan ytimeen ja etsii vaikuttajia virallisesta päätöksentekojärjestelmästä ja sen ulkopuolelta. Kuinka Suomen tapaisen keisarikunnan reuna-alueen paikalliset intressit otettiin huomioon keisarikunnan suurstrategiaa laadittaessa?

Teos on jatkoa kirjoittajan vuonna 2014 julkaisemalle teokselle Oikea käsi.
Kirjan kirjoittaja, Helsingin yliopiston yleisen valtio-opin dosentti Seppo Tiihonen on kirjoittanut useita teoksia hallinnosta, vallasta ja historiasta. Tiihonen on tehnyt neljänkymmenen vuoden uran valtioneuvoston virkamiehenä.

ISBN 978-952-93-5711-6 (nid.)
ISBN 978-952-93-5712-3 (PDF)